

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Психология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Psychology

Том/Volume 107

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д.пс.н. ЙОАНА ЯНКУЛОВА

Проф. д.пс.н. ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

Доц. д-р ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА

Ас. д-р НАЙДЕН НИКОЛОВ

Отговорен редактор – проф. д.пс.н. ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

2017

ISSN 0204-9945

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Димитров. <i>КАКВО ПОДЛЕЖИ НА РАЗВИТИЕ В ТЕОРИЯТА НА ЖАН ПИАЖЕ И КАКВИ СА НЕГОВИТЕ ФАКТОРИ, МЕХАНИЗМИ И КРИТЕРИИ ЗА ПЕРИОДИЗИРАНЕ</i>	5
Анета Атанасова. <i>ИНТЕРВЮТО КАТО МЕТОД ЗА ОЦЕНКА НА РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР</i>	24
Николай Рачев, Екатерина Пейчева. <i>ВЕРОЯТНОСТНИ ПРЕЦЕНКИ, ЕВРИСТИКИ И УКЛОНИ СРЕД БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ: ВРЪЗКИ С ПОЛ, СПЕЦИАЛНОСТ И УЧИЛИЩНИ ПОСТИЖЕНИЯ</i>	55
Светлина Колева. <i>ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ: ФАКТОРНА СТРУКТУРА И НАДЕЖДНОСТ ПРИ БЪЛГАРСКИ ЮНОШИ</i>	101
Румяна Крумова-Пешева. <i>ОСОБЕНОСТИ НА ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО МЕТОД ЗА ЛИЧНОСТНО ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ И РАЗВИТИЕ</i>	124
Вихра Найденова. <i>КЛЮЧОВИ ПОЗИЦИИ И ПЛАНИРАНЕ НА ПРИЕМСТВЕНОСТТА В ОРГАНИЗАЦИИТЕ – СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ</i> ...	150

CONTENTS

Ivan Dimitrov. <i>WHAT IS UNDER DEVELOPMENT IN THE THEORY OF JEAN PIAGET ANDWHAT ARE ITS FACTORS, MECHANISMS AND CRITERIA FOR PERIODIZATION</i>	5
Aneta Atanasova. <i>INTERVIEWING IN ASSESSMENT OF AUTISTIC SPECTRUM DISORDER</i>	24
Nikolay Rachev, Ekatherina Psycheva. <i>PROBABILITY JUDGMENTS, HEURISTICS, AND BIASES AMONG BULGARIAN STUDENTS: ASSOCIATIONS WITH GENDER, EDUCATION, AND SCHOOL PERFORMANCE</i>	55
Svetlina Koleva. <i>TRIARCHIC PSYCHOPATHY MEASURE: FACTOR STRUCTURE AND RELIABILITY IN A BULGARIAN ADOLESCENT SAMPLE</i>	101
Rumyana Krumova-Pesheva. <i>CHARACTERISTICS OF PSYCHOANALYTIC PSYCHOTHERAPY AS A METHOD FOR PERSONALITY RESTRUCTURING AND DEVELOPMENT</i>	124
Vihra Naydenova. <i>KEY POSITIONS AND SUCCESSION PLANNING IN ORGANIZATIONS – CONTEMPORARY TENDENCIES IN ORGANIZATIONS</i>	150

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 107

КАКВО ПОДЛЕЖИ НА РАЗВИТИЕ В ТЕОРИЯТА НА ЖАН ПИАЖЕ И КАКВИ СА НЕГОВИТЕ ФАКТОРИ, МЕХАНИЗМИ И КРИТЕРИИ ЗА ПЕРИОДИЗИРАНЕ

ИВАН ДИМИТРОВ

Катедра по обща, експериментална и генетична психология

Иван Димитров. КАКВО ПОДЛЕЖИ НА РАЗВИТИЕ В ТЕОРИЯТА НА ЖАН ПИАЖЕ И КАКВИ СА НЕГОВИТЕ ФАКТОРИ, МЕХАНИЗМИ И КРИТЕРИИ ЗА ПЕРИОДИЗИРАНЕ

В тази студия накратко са представени основните идеи на генетичната епистемология на знаменития швейцарски психолог Жан Пиаже (1896 – 1980), 120-годишнината от рождението на когото беше отбелязана миналата година не само от психолозите, но и от учени в областта на философията, социологията, педагогиката и др. по целия цивилизован свят. В нея се анализират главно теоретико-методологическите основи и произтичащите от тях принципи на изследване на генезиса и динамиката на интелигентността и познанието в детско-юношеска възраст. Вниманието на читателите се привлича към факторната детерминация на развитието и неговите механизми, към критериите за неговото периодизиране, като се подчертава тяхното теоретическо и практическо значение.

Ключови думи: интелигентност и познание, адаптация и организация, асимилация и акомодация, уравновесяване и саморегулиране, критерии за периодизиране и стадии.

Ivan Dimitrov. WHAT IS UNDER DEVELOPMENT IN THE THEORY OF JEAN PIAGET AND WHAT ARE ITS FACTORS, MECHANISMS AND CRITERIA FOR PERIODIZATION

In this study are briefly presented the main ideas of the genetic epistemology of the famous Swiss psychologist Jean Piaget (1896–1980), the 120th anniversary of which was celebrated last

year not only by psychologists but also by scholars in the field of philosophy, sociology, pedagogy and others throughout the civilized world. It analyzes mainly the theoretical-methodological foundations and the resulting principles of studying the genesis and the dynamics of intelligence and cognition in childhood and adolescence. The attention of readers is attracted to the factor determinism of development and its mechanisms, to the criteria for its periodization, emphasizing their theoretical and practical significance.

Key words: intelligence and knowledge, adaptation and organization, assimilation and accommodation, equilibration and autoregulation, criteria for periodization and stages.

Увод

Когато разбрах, че Съюзът на учените в България ще организира конференция, посветена на 120-годишнината от рождението на Л. С. Виготски, искрено се зарадвах и позвъних на уважавания от мен проф. Любомир Георгиев, изразявайки намерението си да участвам, и си позволих да припомня, че Ж. Пиаже е роден през същата 1896 година. Дръзнах дори да споделя едно от заглавията на планирания доклад: „Виготски като контрапункт или като продължение и развитие на Пиаже?“ Получих веднага и неговата препоръка, но продължих да мисля, че тези два колоса в психологията следва да бъдат почетени едновременно. Но не само, че са родени в една и съща година, а най-вече, че прекалено дълго време, а и в наши дни, техните теории продължават да се противопоставят и представят като напълно „контрастни“ и „опозициониращи“ една на друга. Пренебрегват се не само причините за съществуващите между тях различия, за тяхната специфика, както и техните допирни точки и сходства, но най-вече – приемствеността между тях. На съвременния читател, и най-вече пред студентите, този техен „контраст“ и противопоставяне афористично се илюстрират на английски с бинарната опозиция *The Child is “being” or “becoming”?*, съответно за Пиаже и за Виготски, която намираме, че значително опростява далеч по-сложната истина, създавана и търсена и от двамата.

Всеки един от нас многократно се е обръщал към текстовете на двамата колоси, жалониращи и удостоверяващи прогреса и развитието в областта на психологията. Правим го и сега по повод на тяхната 120-годишнина. Но сега да си призная: каква дързост е било от моя страна да предложа на проф. Любомир Георгиев да съвместя в един кратък доклад на едnodневна възпоменателна конференция идеите и на двамата – на Пиаже и на Виготски? Това би било от моя страна не само неуважение към тяхната светла памет, но и най-вече безумно непостижима цел и претенция, тъй като с каквато и отделна, конкретна част от тяхното многостранно творчество да се захванем, рискуваме да не стигнем доникъде. Осъзнаването на това ме накара да си отредя по-скромната роля на слушател или читател на колегите си, благодарен за възможността да размислям върху чутото и прочетеното и да го сравнявам с

онова, което познавам, за да го обогатявам, според възможностите си, през призмата на мненията на колегите.

А сега по същество. Ако по-нататък се върнем към първоначалната си идея и в по-широк формат, тогава неминуемо ще се опитаме да съпоставим само *теоретико-методологическите сходства и различия между Пиаже и Виготски*. Само тях, защото имената им се свързват и се коментират най-често по повод на някаква отделна, конкретно-специфична част от тяхното творчество (например стадиите в развитието на мисленето в детско-юношеска възраст и др.), а на заден план като че ли остават доказателствата, че и двамата са предимно знаменити теоретици в областта на психологическото познание, дръзнали и успели да подпомогнат философията в областта на гносеологията, теорията на познанието. И неслучайно единият от тях – Пиаже, нарича своята теория „генетична епистемология“, а Виготски си е поставил за цел постигането на „върхова психология“ („вершинная психология“), противопоставяйки я както на „повърхностната“ (описателната), така и на „дълбинната“ (психоаналитичната). И двамата справедливо се смятат от някои историци на психологията за „философи на науката психология“ (Ярошевский, Гургенидзе, 1982; François, 1989, Rochex, 1997 и др.). Към такава оценка се придържа и един от немногото философи в българската психология, проф. В. Василев (1999), който в сътрудничество със своя докторант – Тарик Судани, предложи задълбочен „съпоставителен“ анализ на теоретичните системи на Пиаже и Виготски, посочвайки не само различията между тях, но и техните „прилики и сходства“. Но ако продължаваме само да ги противопоставяме, е достатъчно да напомним онова, което е добре известно, че Пиаже се опира главно, но не и единствено, на философията на разума на И. Кант и на еволюционната теория на Ч. Дарвин. Установено е влиянието върху неговото духовно израстване на такива известни френски философи и социолози като Бергсон, Конт, Леви-Брюл, Леви-Строс, Дюркем, както и на психолози от различни страни – Рибо, Клапаред, Джеймс и др. За Виготски – главно, но не и единствено, това е диалектиката на Хегел и Фойербах, историзмът на Маркс. Известно е обаче пристрастието му към философията на Спиноза; влиянието на руски физиолози и психолози като Сеченов, Ухтомски, Бехтерев, Потемня, Блонски, Вагнер, Ланге; завидното му познаване на психоанализата, както и множеството му преводи на трудове на водещи в света представители на основните психологически направления, съпровождани от критичен анализ в неговите предисловия към изданията на руски език. Но това няма да е достатъчно, ако не посочим конкретните принципи, произтичащи от тези философски системи, което и следва да направим по-нататък.

По какви пунктове конкретно биха могли да бъдат сравнявани тези два колоса и техните „революционизиращи“ идеи в психологията?

Първо, важен пункт за сравнение е полученото университетско образование в една или друга област – естествена или хуманитарна; сферата на

продължителни интереси и прояви преди навлизането им в полето на научната психология, както и характерът на доминиращите по онова време парадигми в техния най-близък контекст – социално-политически, идеологически и научен.

Ако се обърнем към Пиаже, няма как да не се съобразим със следните факти. Известно е, че едва 10-годишен Пиаже публикува в научно издание наблюденията си върху врабче албинос в обем от една страница. Този му интерес на „естествоизпитател“ скоро се потвърждава от желанието му да работи като „помощник-лаборант“ в Музея за естествена история в родния му град Нюшател, Швейцария, а впоследствие от университетската му подготовка по зоология, доктората му в тази област и общо 25-те му изследвания на зоологическа проблематика (предимно върху мекотели). Спираме се на този продължителен интерес и опит – практически и изследователски, на Пиаже в областта на биологията, защото той непосредствено се отразява още в първите му трудове и в областта на детското развитие („Реч и мислене на детето“, 1923). Преди това за кратко време Пиаже работи в клиниката на О. Блойлер, в лабораторията на А. Бине в Сорбоната в Париж, където участва в адаптирането и съставянето на първите тестови задачи при подбора на деца, прекрочващи училищния праг. Нещо повече, биологическата му подготовка и ориентация, използването на терминология от тази област за обяснение на явления в психологията често в миналото, а и сега продължават да пораждаат редица недоразумения и необосновани критики по адрес на Пиаже. Например това са фундаменталните неговии идеи за „спонтанната активност на живата материя“, това, че тя не просто реагира на външните дразнители, но и активно ги „усвоява“, като променя схемите на своята собствена структура и активност спрямо тях; както и способността на всяка жива материя да се „адаптира“ към заобикалящата я среда – природна или социална. Пренесени в областта на индивидуалното развитие на човека, тези термини придобиват съвсем друго звучене, други значения и друг смисъл, друга семантика, за която ще стане дума по-нататък.

Второ, не са за пренебрегване и влиянията на конкретния социално-политически и идеологически контекст, на фона на който работят двамата изследователи. Какви задачи, в какви условия и с какви средства са решавани в тогавашните общества – швейцарското и съветското (по времето на Сталин).

Трето, не е без значение и продължителността на работата на двамата в областта на психологията. Ако на Пиаже съдбата е отредила дълголетие и почти 60 години работа на това поприще, то на Виготски – пределно кратък живот и само 10 години пребиваване в психологията.

I. Методология на генетичния подход на Жан Пиаже

А сега нека се върнем към *предмета на тази наша студия* – към принципите, произтичащи от философско-методологическата база на Пиаже, за да видим тяхното приложение в неговите теоретични и емпирични изследвания.

По-нататък в продължението на тази студия ще направим същото и спрямо Л. С. Виготски.

1. Не можем да не споделим широко приетото мнение за Жан Пиаже (1896–1980), че той, бидейки биолог по образование и психолог по метод, се е интересувал преди всичко от *генетичната епистемология* (*épistémologie génétique*), т.е. от генетичната теория на познанието. Още в първия си труд („Изследване“, 1918) той посочва пътя, който възнамерява да следва, а именно: като се тръгне от данните на биологията и се премине през умственото развитие през периода на детството и юношеството, да се достигне до генетична теория на познанието, т.е. до една „генетична епистемология“, която самият Пиаже определя като „сравнителна анатомия на операциите на мисълта и като теория на развитието на интелигентността или като адаптация на духа към реалността“ (Piaget, 1971: 35). Генетичната епистемология като крайна цел на търсенията на Пиаже е била възможна чрез прилагане на *методологията на генетичния подход*, от който произтича необходимостта да се следват няколко основни принципа.

1.1. Първият от тях изисква познанието да се разглежда в контекста на *взаимодействието между субекта и средата* (на *интеракционизма*), за която субектът трябва да има обективна представа и към която той по необходимост следва адекватно и оптимално да се адаптира.

1.2. Генетичният подход предполага прилагането на *конструктивисткия* принцип на развитие на знанията, т.е. „изучаване на знанията в зависимост от тяхното реално изграждане“ (Piaget, 1970: 1), т.е. като се започне с техните първи източници и инструменти – практически или сензомоторни действия на субекта, и се стигне до логико-математическите действия в последователните адаптивни взаимодействия със средата.

1.3. Третият принцип, произтичащ от методологията на генетичния подход, изисква *сравнително изучаване на различните форми на познание* (*modes de connaissance*), през които децата и юношите минават в различните периоди от своето развитие. Тук не става дума просто за съдържанията на знанията, които субектът придобива през тях, а за „инструментите на познанието“ или за „структурите на интелигентността“, които субектът изгражда на различна възраст и за това каква е връзката и последователността между различните познавателни структури, които следват една след друга и съставляват цялостния процес на развитие.

2. Посочената методологическа база с произтичащите от нея основополагащи принципи – взаимодействие между субекта и средата; конструиране на знанията и сравнително изучаване на различните форми на познание, биха могли да ни обяснят защо Пиаже не приема за изследователски метод появилите се още в началото на неговата научна кариера и триумфално употребяваните днес *психометрични тестове*, а се обръща и използва през целия си живот *естественния експеримент, наблюдението*, а в този контекст особено

клиничната беседа с изучаваните от него деца. Основанията му за това са следните: 1/ *правилността или неправилността* на даваните от децата отговори по повод на едни или други задача, проблеми и ситуации, предлагани им от експериментатора, не е била крайната цел на Пиаже; 2/ той се е стремил да разбере *структурата на разсъжденията* на децата, която е и източник на съдържащите се в техните отговори умозаклучения; 3/ за Пиаже е била важна *логиката*, която поражда верните или неверните отговори на децата, а не просто и само съдържанието на едните или другите, което си поставят за цел, търсят и оценяват психометричните измервания (*mésure de l'intelligence*).

Какви възможности предоставя използваният от Пиаже методически инструментариум и, в частност, клиничната беседа на изследователя и на изследваните лица, които психометричните тестове не съдържат?

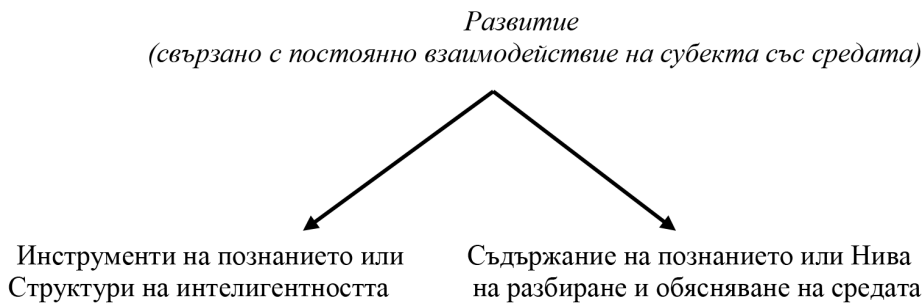
С помощта на изкуството да питаме (*pércussion*) и на уменията да слушаме и да се прислушваме (*auscultation*) към отговорите на изследваните лица клиничната беседа по същество е: а/ едно насочвано и управлявано събеседване от страна на изследователя; б/ това събеседване цели да доведе детето до необходимостта да осмисли и премисли, да обоснове и докаже своите отговори; в/ събеседването позволява и съдейства за установяване равнището на разбиране на данните по съответните задачи и проблемни ситуации с помощта на такива средства като „контраоправданията“ и „контрадоказателствата“, т.е. обратни и различни от онези, които се съдържат в отговорите на изследваните лица; г/ този методически инструмент предоставя възможности на изследователя да привлече вниманието на изследваните лица към техните собствени противоречиви съждения и умозаклучения с цел да се провери чувствителността им към тях; д/ насочваното и управляваното от изследователя клинично събеседване позволява проверката на редица негови допускания, предположения и хипотези, като се варират условията и се контролира тяхната проверка с помощта на провокираните от него реакции на изследваните лица в процеса на решаване на едни или други задача; е/ и последно, но не и по значение, клиничното събеседване не се ограничава само с вербалните отговори на децата, а проследява и отчита съпровождащата ги невербална експресия, която също носи знакова функция (вж. подробно: Legendre – Bergeron, 1986; Rochex, 1997 и др.).

В резултат на всички тези предоставяни ни възможности от такъв по-широк естествен изследователски контекст клиничната беседа с децата ни помага да разберем източника (структурата) на разсъжденията и умозаклученията на децата, дава ни възможност да проследим и отразим съмненията и колебанията на децата, влиянието на контрадоказателствата, на навеждащите и подсказващите въпроси от страна на изследователя при решаване на едни или други задачи в едни или други ситуации. Това именно богатство на предоставяните възможности и на получаваната фактология е основната причина, затрудняваща стандартизацията на клиничното събеседване и изключваща

прилагането му върху по-голяма изследвана съвкупност, която обикновено преследват психометричните тестове и въпросници.

3. Ако се върнем към основните принципи, произтичащи от методологията на генетичния подход – взаимодействието между субекта и средата, конструирането на знанията и сравнителното изучаване на различните форми на познание, които са отправна точка в изследванията на Ж. Пиаже, тогава съвършено естествено ще възникнат няколко основни въпроса у изучаващите неговата теория, сред които определящите и структурообразуващите биха били следните: 1/ развитието на какво всъщност Пиаже проследява в своята теория?; 2/ как се извършва това развитие или какви са неговите механизми?; 3/ кои са факторите, които пораждаат и влияят върху развитието, и каква е тяхната относителна роля?; 4/ през какви стадии преминава развитието и какви са критериите за преход от един към друг стадий? и 5/ какви са възрастовите рамки на съответните стадии и какви фактори „лимитират“ техните предели?

3.1. В отговорите си на първите два въпроса – какво подлежи на развитие и какви са неговите механизми, Пиаже отначало привлича обяснителните възможности на две свързани помежду си понятия – „интелигентност“ (*intelligence*) и „познание“ (*connaissance*), централни в неговата теория, които, продължавайки „биологичната адаптация на организма към заобикалящата го среда“, изграждат по същество форма на „адаптация на субекта към неговата среда“. Съдържанието на отговора на Пиаже на поставения първи въпрос е онагледено на фиг. 1 (по: Legendre-Bergeron, 1986: 5):

Фигура 1

Следва да отбележим, че в своите текстове Пиаже използва думата *intelligence*, а не *intellect* в отговора си на въпроса какво е това, което подлежи на развитие. При няколкото общи значения на тези две думи във френския език (разсъдък, ум, разум и др.), думата „интелигентност“, предпочитана от Пиаже, в преносното си значение визира понятията „съгласие“ (*accord*) и връзка (*cohérence*), които разграничават и разширяват обсъжданата от него психологическа реалност в сравнение с тиражираната в преводната литература и стояща зад термина „интелект“.

Вижда се, че Пиаже пристъпва към развитието на интелигентността и познанието от позициите на *интеракционизма* и *конструктивизма*, т.е. тяхното постъпателно и прогресивно развитие той разглежда в тясна зависимост от едно перманентно взаимодействие между организиран и структуриран субект, от една страна, и организирана и структурирана заобикаляща го среда, от друга страна, на която среда субектът не просто трябва да реагира, а която непрекъснато трябва да отразява, осмисля, и към която трябва адекватно да се адаптира. Опитът на Пиаже в областта на биологията съвсем естествено го кара да тръгне от биологично наследената необходимост на организма от адаптация към заобикалящата го среда на обитаване и живот. И често заради привличането на явления и обозначаващи ги термини от областта на биологията някои негови критици, сред които бихевиористите, а и самият Виготски, негови сътрудници и последователи (например Обухова, 1981 и др.), макар и в различна степен, му приписват биологизаторски уклон. Пиаже обаче не се ограничава с иначе безспорната биологична необходимост от адаптация на организма към постоянно извършващите се промени в средата на обитаване, а използва обяснителните възможности на понятието „адаптация“ не спрямо организма, а спрямо човека като субект, т.е. използва тези понятия на нивото на познанието. Така че на преден план излиза не биологическият смисъл на думата „адаптация“, а *праксиологическият или познавателният (adaptation pratique ou cognitive)*. Адаптацията, за която пише Пиаже, е от „втори порядък“, допълван и обогатяван постепенно, и визира по същество успеха от практическата дейност на субекта и нивото на разбиране на средата, почиращи и възможни върху структуриране и организиране на средата. Казано другояче, върху инкорпорацията на обектите или ситуацияите в средата към предишните, съществуващи вече схеми на асимилация на субекта. За Пиаже познавателната адаптация като всяка друга адаптация е процес на *постигане на прогресивно равновесие (mise en équilibre)* между един механизъм и една комплементарна, допълваща го акомодация: „Духът може да се адаптира към една реалност само тогава, когато е налице пълна акомодация, т.е. ако повече нищо в тази реалност няма да промени схемите на субекта“ (Piaget, 1975: 13).

Оттук и заключението на Пиаже за понятието „адаптация“, че тя по същество е „равновесие между асимилацията и акомодацията“. Това означава, че всяка една адаптация между субекта и средата изисква наличието на *съгласие, споразумение спогодба и връзка, свързаност* между предприеманите промени от субекта върху средата (асимилация), от една страна, и промените, които средата, обратно, предизвиква да претърпи самият субект (акомодация). Така че познавателната адаптация, адаптацията на нивото на познанието има фундаментална функция, играе главната роля не само спрямо интелигентността, но и спрямо живота на човека като цяло.

3.2. На втория въпрос „Как се извършва развитието или какви са неговите механизми?“ Пиаже отговаря с описанието на редица процеси и понятия, кои-

то той нарича „функционални инварианти на развитието“ и които използва като синоними на понятието „механизми на развитието“. Към тях той най-напред отнася асимилацията (*assimilation*) и акомодацията (*accommodation*) като две страни на адаптацията на субекта към неговата среда, вървящи винаги „ръка за ръка“, от което следва, че тяхното независимо едно от друго познание е невъзможно. Наречени са „функционални“, защото те са механизми на функциониране на интелигентността, а „инварианти“ – защото тези функции са постоянни през целия човешки жизнен цикъл.

С помощта на асимилацията субектът инкорпорира и интегрира в една предварително съществуваща структура (схеми на асимилация или поведения на субекта) отделни части, цели обекти или обстоятелства от средата. Асимилиращата активност на субекта с помощта на наличните схеми по същество *сравнява и сверява* значението на обектите, към които тя се прилага, и затова Пиаже подчертава, че обектите придобиват значение за субекта само в зависимост от действията, които той е упражнил върху тях. Освен *практическа* (асимилация на схеми на действията или практически схеми) асимилацията може да се извършва с помощта на концептуални схеми и тогава говорим за концепти или *интелектуална* асимилация. Пиаже разграничава пет форми на асимилацията – репродуктивна, рекогнитивна, обобщаваща, реципрочна и интегрална, на които отделно и подробно ще се спрем, но не в тази студия. Другата страна на адаптацията е акомодацията, която като втора фундаментална инварианта представя промените, които средата налага обратно върху активността на асимилиращите схеми, за да постигне по-оптимална и еквивалентна тяхна адаптация към средата, върху която те се упражняват. Тези две страни на адаптацията – асимилация и акомодация, са „комплементарни“, т.е. взаимно допълващи се и играят важна роля в познанието на две нива: а/ това на адаптация на схемите на субекта към обектите на средата и б/ това на организация на поведението, осигуряващи и поддържащи вътрешната свързаност (*cohérence*) или реципрочна адаптация на поведението на субекта към средата. Оттук следва важно заключение, валидно за развитието и прогреса в най-различни сфери (индивидуални и социални), а именно: новите завоевания в поведението на човека не „субституират“, не заместват предишните негови поведения, а се интегрират от тях, променяйки ги благодарение на реципрочните асимилации и акомодации, които диференцират схемите и ги координират.

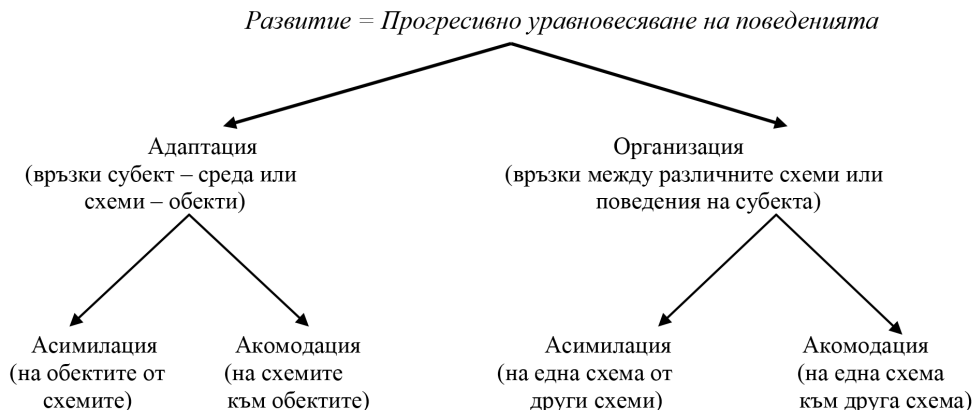
3.3. Втората двойка функционални инварианти като механизми на развитието за Пиаже са адаптацията (*adaptation*) и организацията (*organisation*), които той също смята за неделими една от друга, както беше и при първата двойка – при асимилацията и акомодацията. Пиаже определя адаптацията като процес на „съгласуване на мисълта с нещата“ (*accord de la pensée avec les choses*), а организацията като „съгласие на мисълта със самата себе си“ (*accord de la pensée avec elle-même*). С други думи, като непротиворечие на поведение-

то или на схемите помежду им, като процес на тяхното координиране. Затова и напълно споделяме интерпретацията, макар и от различни позиции и с различни термини, на тези два механизма на развитието, която им дават някои автори, а именно, че организацията представлява по същество и смисъл „структурния аспект на поведението“, докато адаптацията изгражда неговия „функционален аспект“ (Брунер, 1977; Давыдов, 1972, 1986; Доналдсон, 1985; Флейвелл, 1967; Legendre-Bergeron, 1986 и др.). Тази свързаност, общност и солидарност между адаптацията и организацията на практика означава, че субектът не само ще се адаптира към реалността и средата, но и ще свързва помежду си различните свои схеми, т.е. ще ги организира и структурира. И затова развитието на човека ще се характеризира едновременно както с появата на нови поведения, така и с интеграцията на предшестващите в тези структури.

3.4. Всичко това по същество е въпрос на уравнивяване (*équilibration*) или на саморегулиране (*autorégulation*) на познавателните системи, на които Пиаже отрежда най-важната роля по осигуряване на постоянна солидарност между процесите, които поддържат адаптацията и организацията. По този начин Пиаже добавя към посочените вече две двойки функционални инварианти („асимиляция и акомодация“ и „адаптация и организация“) още една функционална инварианта, която обаче е „полифункционална“ и решава задачите по „съгласуване“, „обединяване“, „субординиране“ и „консолидиране“ на процесите, които поддържат адаптацията и организацията. Зад термина „уравнивяване“ лежи разбирането на динамичния процес, който поражда и поддържа прехода от едно състояние към друго по-висше състояние на системата. Намесата и ролята на този „фундаментален фактор“ за Пиаже е равносилно на „регулациите и на компенсациите“, за да се постигне „свързаност“ и „равновесие“, като на последното Пиаже придава не статичен смисъл, а „смисъл на едно прогресивно уравнивяване“, включващо „компенсацията чрез реакция на субекта на външните смущения...“ (Piaget, 1972: 34).

Ето защо Пиаже разглежда уравнивяването не само като главен (*majorante*) и основен фактор на развитието, на който са подчинени другите фактори – нервно-психичното съзряване, упражняването и влиянието на опита, взаимодействието със средата (физическа и социална) и социалната трансмисия (научаването) и чувствителността, но само на него отрежда качествата на „източник“ на самото развитие. От това следва заключението, че уравнивяването за Пиаже е израз на тясното сътрудничество между вътрешните (*endogènes*) фактори на организацията и външните (*exogènes*) фактори на адаптацията. Така че уравнивяването обединява, субординира и консолидира целия ансамбъл от фактори – ендогенни и екзогенни, на развитието под формата на едно постоянно взаимодействие между асимиляцията и акомодацията. Ето защо сред всичките пет посочени механизма или функционални инварианти на развитието Пиаже отрежда централна роля именно на уравнивяването, откъдето и идентифицирането, отъждествяването на уравнивяването със самото развитие на

интелигентността (*homme bien équilibre*) – „уравновесен човек или човек със здрав разум“. Така че методологически разбирането на Пиаже за развитието на познанието и на неговите инструменти не е нито следствие от постепенно „ендогенно разгръщане на вътрешна наследствена програма“, покрай и независимо от средата, отстоявано от биологизаторите, нито пък е процес на „натрупване на информация за средата и резултат от нейното влияние“, защитавано от социологизаторите. Тази взаимосвързаност и комплементарност на описаните функционални инварианти или механизми на развитието е нагледно илюстрирана на приведената по-долу фигура 2 (по: Legendre-Bergeron, 1986: 10).

Фигура 2

От тази фигура произтича нагледно и убедително заключението, че всяко едно прогресивно уравновесяване на поведението на субекта или всяко едно развитие е свързано с постоянна адаптация на субекта към неговата среда, която причинява и влече след себе си една прогресивна промяна в организацията на тези поведения на субекта. От своя страна, тези промени на нивото на адаптацията и на организацията са взаимно обвързани и солидарни с постоянните асимилации и акомодации на поведенията, т.е. на схемите, като ги свързват помежду си и ги координират, за да ги адаптират в крайна сметка по-добре към средата.

II. Фактори и стадиалност на развитието на интелигентността и познанието

1. Факторна детерминация на развитието

Нееднократно сме срещали твърдения, че на този въпрос Пиаже не се спира отделно и специално или ако го прави, едва ли не той абсолютизира влиянието на биологичния фактор, т.е. на наследствеността или това на урав-

новесяването, саморегулирането, откъдето и му се приписва или биологизаторски уклон, или представата за развитието по аналогия с „механизма на робинзоната“.

Нека видим каква обаче е действителната картина? Ще се опитаме накратко да търсим отговорите, които Пиаже ни дава на формулираните преди това в текста трети, четвърти и пети въпрос.

Ж. Пиаже ясно разграничава, макар и не като в учебник, редица фактори, чието синергично влияние той многократно обсъжда в своите текстове, посветени на развитието на интелигентността и познанието. В качеството си на биолог той не би могъл да не посочи като хронологически първи фактор значението на *нервно-психичното съзряване (maturation neuro-psychique)*, като подчертава важната му роля за изграждане на интересензорни координации, такива като „зрение-хващане“ (*vision-préhension*), които се установяват още в първия сензо-моторен стадий от развитието.

Ролята на този фактор си остава „константна величина“ сред другите фактори, но съвсем естествено е значението му да намалява с появата на влиянието от страна на физическата и социалната страна след раждането на детето. Резултатите от нервно-психичното съзряване се подкрепят, развиват и утвърждават с помощта на *упражняването (exercice)* и на *опита (expérience)*, който детето придобива постоянно в действията си с обектите от заобикалящата го среда. Упражняването е крайно необходимо за „консолидиране на схемите“ или на поведенията на субекта, постигано чрез склонността на схемата да се повтори, която и Пиаже обозначава с термина „репродуктивна асимилация“ (*assimilation réproductive*). Опитът е тясно свързан с функционалното упражняване и се добива посредством проверяване на схемите върху различни обекти от средата, тъй като схемите се стремят към генерализация на приложението си към все по-нарастващ брой обекти или различни ситуации. Пиаже разграничава два вида опит: а/ *физически опит (expérience physique)* и б/ *логико-математически опит (expérience logico-mathématique)*. Физическият опит има за източник действията с предметите, в резултат на които субектът получава знания за техните свойства, докато логико-математическият има за резултат знанията от координацията на действията с предметите. Така че физическият опит е зависим и подчинен на логико-математическия в степен, в каквато субектът може да получи знание само посредством собствените си действия спрямо обектите.

Социалните взаимодействия и трансмисии (interactions et transmissions sociales) Пиаже представя като следващ необходим, но все още недостатъчен фактор на развитието в цялата съвкупност от субординирани негови детерминанти. Усвояването на езика и индивидуалното му приложение отначало чрез речта на детето има за източник социалната среда, представена в началото на живота от най-близкото на детето социално обкръжение, общуването с което ѝ осигурява овладяването на установената преди него от неговите пред-

шественици система от колективни знаци, каквато всеки един език представлява. Този сложен и продължителен процес предполага и активността на самия субект и най-вече способността му символично да си представя обектите и ситуациите. Едва тогава социалната трансмисия постига успешен резултат. От друга страна, обучението, предлагано от средата, ще постигне ефективен резултат само тогава, подчертава Пиаже, когато се съобразява с равнището на функциониране на схемите, с които детето разполага. С други думи, овладяването на предлаганите знания според Пиаже предполага наличието у обучавания на асимилираща система и структура от схеми.

Много често учебниците по психология, обсъждащи теорията на Пиаже, пропускат да отбележат влиянието на още един фактор, който самият Пиаже, следвайки своя учител Едуард Клапаред, определя като „афективност или чувствителност“ (*affectivité*), зад която по същество лежат потребностите, мотивите, интересите и ценностите на индивида. Именно те „енергетизират“ и „динамизират“ активността и поведенията му, докато когнитивната страна се отнася от Пиаже към самата структура или организация на тези поведения. За него тези две страни – афективната и когнитивната, са неразделни и неизменни (*irreductibles*), тъй като поведението на субекта е едновременно структурирано (схеми) и динамично (процеси на асимилация и на акомодация).

Посочените дотук фактори на развитието на интелигентността и познанието са важни и необходими, но не и достатъчни според Пиаже, за да се достигне до нови структури в развитието. Тук, макар и повторно, ще подчертаем, че вътрешната връзка и синергия между тях (нервно-психично съзряване, упражняване и опит, социални взаимодействия и трансмисии, енергетизираща афективност и чувствителност) се осъществява от фактор, спрямо който Пиаже използва термините „уравновесяване“ (*équilibration*) и „саморегулиране“ (*autorégulation*), и който се определя от него като най-съществен и най-важен за развитието поради неговата свързваща, комбинираща и субординираща роля. През цялото време на развитието именно уравновесяването/саморегулирането е механизмът за вътрешно, но не наследствено конструиране на регулациите (сензомоторни и перцептивни, интуитивни и операционални). Тези регулации, както вече беше посочено, са присъщи на постоянното взаимодействие на субекта със средата, т.е. на смяната и редуването на процесите на асимилация и акомодация, които в крайна сметка ще доведат до една нарастваща обратимост, т.е. до диференциране и координиране на схемите, като по този начин осигурят нови възможности на субекта и нови хоризонти пред него. Благодарение на тази комбинираща вътрешните фактори на организацията (структурата) и външните фактори на адаптацията се постигат диференциацията и координацията на схемите, субординацията и вътрешната съгласуваност на факторите на развитието, а като резултат – обективността на познанието на средата и постигането на съгласието, т.е. на нейното разбиране, осмисляне и обяснение, равновесието спрямо нея и в нея.

Никой друг фактор на развитието, освен уравнивяването и саморегулирането, според Пиаже и неговите последователи не може да играе тази сложна и многопосочна роля по осигуряване на вътрешната връзка между поведението или постигане на „съгласие на мисълта със самата себе си“, от една страна, и тяхната адаптация към средата или „съгласие на мисълта с нещата“, от друга страна. В това именно се заключава сърцевината на разбирането на факторната детерминация на развитието на интелигентността и познанието от страна на Пиаже. И точно тя поражда множество недоразумения и критики по адрес на Пиаже от страна на представители на другите водещи парадигми в психологията, за които вече стана дума.

2. Стадиалността като принцип на развитието

Един от най-често и при това спорно и дискусивно обсъжданите въпроси от теорията на Пиаже, както в трудове на негови последователи, така и на негови коментатори и критици, е въпросът за *стадиалността в развитието* на интелигентността и познанието. Кои са основните стадии, периоди или етапи в развитието и дали тези термини са просто само синоними, използвани за обозначаване на едни и същи времеви отрязъци от развитието?

Най-често употребяваният термин в текстовете на самия Пиаже е терминът „стадий“ (*stade*), но се срещат и други, ползването на които ще обсъдим по-нататък в изложението. Основното в разбирането на Пиаже за стадиалността като принцип на развитието е това, че всеки един от стадията се изразява и характеризира не чрез една-единствена доминанта, както това срещаме в теорията на З. Фройд за психоафективното развитие, а чрез множество особености, функциониращи на едно и също ниво, тъй като те изграждат и представляват една и съща структура. Ще започнем с *критериите*, които Пиаже предлага не просто за „лимитиране“ на възрастовите рамки на стадията в развитието на интелигентността и познанието, а за преход от един стадий към друг стадий, тъй като това е въпрос не само от важно теоретическо значение, но и сериозен проблем в практическата диагностика на стадията в развитието, а оттук – и на съдържанието и формите на педагогическата практика спрямо различните стадии на детството и юношеството. Ще се ограничим тук с много кратка и дори ескизна характеристика на стадията, илюстриращи принципа на стадиалността в развитието, а по-нататък в отделна част подробно ще анализираме спецификата, постиженията и ограниченията на всеки един от тях.

С принципа на стадиалността в развитието Пиаже насочва вниманието ни към едно относително „прекъсване“ или „равновесие“ („подвижно“ или „устойчиво“) в иначе непрекъснатия процес на развитието. Подобна относителна „автономия“ на отделните стадии се поражда от изграждането и устойчивостта на съответните структури на интелигентността и познанието и затова често си ги представяме като техни синоними с цел да подчертаем „методологическата“ и

„специфично-типологизиращата“ роля на структурата спрямо отделните линии в развитието на всеки индивид в пределите на един или друг стадий.

Стадиалността като принцип на развитието изисква съобразяването с *четири критерия* при определяне не само на времевите отрязъци, лимитиращи съответните стадии и техните възрастови рамки, но и прехода от един към друг по-висш стадий. Тези критерии са следните: 1. *йерархия (hierarchie)*; 2. *структуриране (structuration)*; 3. *интеграция (intégration)* и 4. *консолидация (consolidation)*.

От първия критерий – *йерархията*, произтича заключението и необходимостта да се съобразяваме с това, че *последователността на стадията е постоянна*. Това постоянство на последователността на стадията не трябва да се възприема като унаследена „ендогенна обремененост“, а като императив на вътрешната логика на самото развитие, която изисква последователност и приемственост между тях като вътрешно необходима предпоставка за всеки следващ стадий. На практика това означава, че продължителността на времето на тяхното протичане може да варира по най-различни причини при отделните индивиди, но редът им е константен и инвариантен, т.е. те не могат да се прескачат, а по необходимост трябва да бъдат изминати в тази им последователност.

Вторият критерий – *структурирането*, предполага организиране и обединяване на присъщите и типични за стадия поведения на индивида на едно и също ниво в една обща тяхна структура. Подобно структуриране е необходимо условие за тяхното интегриране впоследствие като цялостности в нови структури, но на по-високо ниво. Благодарение на структурирането, придаващо чрез структурата устойчивост на отделните схеми на поведение, става възможно интегрирането на предишните схеми, а не тяхната замяна от новите. Така променените схеми в резултат на акомодиращите взаимодействия с различни обекти и в различни ситуации на средата, но запазили своята структура, съхраняват и присъщите им възможности за асимилация. Например възникналата хронологически първа в онтогенезата схема на хващане в координацията си със зрението запазва способността си да се „дисоциира“, за да функционира отделно или във връзка с други схеми, функциониращи на същото ниво, като сученето, смученето и др. Така че именно благодарение на процеса на структуриране неизбежно променящите се под натиска на акомодациите асимилиращи схеми се запазват и интегрират в нови, по-висши системи и структури на поведение, а не изчезват безследно. Всеки един от стадията в развитието на интелигентността и познанието разполага със специфични за него нива на структуриране.

В полето на интелигентността ще говорим... за стадии тогава, когато са изпълнени следните условия: 1. последователността на поведението да бъде константна, независимо от ускоренията (акселерациите) или от закъсненията (ретардациите), които могат да променят средните хронологични възрасти в зависимост от придобития опит и от

социалната среда (като индивидуални особености); 2. всеки стадий да бъде определен не чрез едно просто доминиращо свойство или особеност, а чрез една структура на ансамбъла, характеризираща всички нови поведения, присъщи на този стадий; 3. тези структури да представят един процес на интеграция, при който всяка една от тях бъде подготвена от предшестващия и интегрирана в следващия (Piaget, 1967: 243–244).

Третият критерий – *интеграцията*, изисква разбирането, че преходът от стадий към стадий се осъществява не по механизма на „субституцията“ (*substitution*), на детрониране, на заместване и заменяне на резултатите от предишния стадий, а по механизма на тяхното диалектическо „снемане“ като необходими вътрешни предпоставки за прехода и интегрирането им в новата по-висша структура. Например появата на представата (образа) става възможно на базата на придобивките през сензомоторния стадий, така както самата тя ще се интегрира от символичната и интуитивната репрезентация, а те, от своя страна, ще станат интегрална част на конкретните операции (за класове, отношения и числа), които пък ще са необходима вътрешна предпоставка за изграждането на комбинаторните операции, характерни за формалното, хипотетико-дедуктивно ниво на операциите.

Четвъртият критерий – *консолидацията*, идва да подчертае, че всеки един от стадията, с появата на нови познавателни структури, се нуждае от време за тяхното консолидиране и придобиване на равновесие, благодарение на което те могат да изпълняват своята „типологизираща“ роля спрямо отделните и конкретни проявления на структурите. Затова Пиаже предлага разграничаването на две фази в развитието на стадия – „фаза на подготовка“ и „фаза на завършване“ или „площадка на равновесието“. Намираме това разграничаване на двете фази в развитието на стадия за факт от принципиално важно естество и с изключително значение за целите на диагностиката, както и за адекватното обучение на децата и юношите, намиращи се на съответната фаза – на подготовка или на завършване на стадия от своето развитие. Оттук и необходимостта за изследователите и за педагозите да знаят на коя от фазите се намира всяко едно от изследваните или обучаваните деца, за да могат своевременно и еквивалентно да „инвестират“ в тях, опирайки се на тяхната специфична сензитивност.

Необходимостта от консолидация Пиаже ярко илюстрира чрез понятието „хоризонтални премествания“ (*décalages horisontaux*), т.е. преместване и „разстилане“ на процеса на развитие във времето. Новите познавателни структури се придобиват не изведнъж, а постепенно, необходимо е време за генерализиране, обобщаване на произтичащите от тях операции и оттук – време за тяхното адекватно прилагане към по-широк периметър от обекти и ситуации от средата, които са с различна степен на трудност и предизвикателност за асимилиращите схеми. Тази постепенност на развитието е необходима, за да се осигури включването на редица адаптивни взаимодействия между схемите на субекта и спецификата на обектите от реалността, което ще доведе и до промяна на самите схеми и до възникване на нови.

Посоченото разграничаване на две фази – на подготовка и на завършване, има и непосредствено отношение към употребяваните от Пиаже термини „стадий“ (*stade*) и „период“ (*période*) в развитието на интелигентността и познанието. Обикновено зад термина „стадий“ лежи онази част от процеса на развитие, през която се извършва прогресивна диференциация и организация на схемите в обща структура в пределите на едно и също поле на активност (практическа, репрезентативна, операциона), т.е. този термин се отнася към времето, фазата на подготовка. Терминът „период“ Пиаже свързва с онази част от процеса на развитие, през която завършва структурирането и се появяват „завършени структури на ансамбъла“, позволяващи „вертикални премествания“ (*décalages verticaux*) или преноси на предшестващите активности към нови области на приложение (преход от сензомоторна към репрезентативна, конкретно-операциона и формално-операциона), т.е. идентифицират се с фазата на завършване или с „площадката на равновесието“.

В съответствие с посочените по-горе терминологични уточнения отначало ще посочим предлаганите от самия Пиаже „стадий“ в развитието на интелигентността и познанието с техните названия и възрастови рамки, а след това и промяната, настъпваща с употребата на термина „период“.

Първият стадий Пиаже нарича „сензомоторен“ и му отрежда времето от раждането до година и половина – две години (0 до 1;6 – 2 г.), като вътре в него разграничава шест подстадия или фази в развитието: а/. упражняване на рефлексите (0 – 1 м.); б/. придобиване на първите навици с помощта на първичните кръгови реакции (1 – 4;6 м.); в/. координация на зрителни и моторни схеми, в резултат на която се появяват хващането, първите диференциации на „средства – цели“, станали възможни благодарение на вторичните кръгови реакции (4;6 – 8-9 м.); г/. възникване на преднамерени и умишлени поведения, резултат от координацията на вторичните схеми и на координацията на „средства – цели“ (8-9 – 12 м.); д/. поява на третични кръгови реакции, които пораждаат диференциацията на схемите и откриването на нови средства – „експериментирам, за да видя“ (*expérience pour voir* // 12 – 18 м.) и е/ поява на представата за постоянството на обекта във връзка с «групата на преместване» (18 – 24 м.), като този последен подстадий бележи края на сензомоторния стадий или прехода от фазата на практическата интелигентност към началото на репрезентативната активност на децата.

Вторият стадий е „дооперационален или предоперационален“ (1;6 – 2 г. – до 7 – 8 г.), като този възрастов диапазон той разделя на два подстадия или две фази – фаза на „символичната или предконцептуалната мисъл“ (1;6 – 2 г. – до 4 – 5 г.), характеризираща се с предконцепти, с прояви на анимизъм, артифициализъм и реализъм в мисленето, като за него са типични също трансдуктивните умозакljučения; и фаза на „интуитивната мисъл“ (4 – 5 г. – до 7 – 8 г.), характеризираща се с недиференцирани интуиции, основани на центрации, с организация на представи, опиращи се върху статични конфигурации и върху

една асимилация на собствената дейност. Следващия стадий Пиаже отнася приблизително към началната училищна възраст (7 – 8 г. – до 11 – 12 г.) и го нарича „стадий на конкретните операции“, като този стадий се обединява с до-операционалния, когато той употребява думата „период“. Последния стадий в развитието на интелигентността и познанието Пиаже отрежда на възрастта от 11 – 12 до 14 – 15 години и го нарича „стадий на формалните операции“, който запазва названието си при употребата на думата „период“ в развитието.

В светлината на адаптацията и организацията стадиите представляват процесите на прогресивна адаптация на схеми от една и съща природа, т.е. отнасящи се до една и съща област на активност (например адаптация на сензомоторните схеми към обекти от досегаемото и достъпно близко пространство в края на сензомоторния стадий към една обща структура на ансамбъла от тези различни схеми; изграждане на представа за съхраняване на количеството, теглото, размерите, обема в пределите на стадия на конкретните операции и т.н.). По такъв начин преходът от един стадий към друг стадий е свързан с понятието за „хоризонталния декалаж“, докато преходът от един период към друг период се свързва с понятието за „вертикалния декалаж“, изразяващ се в разбиране на необходимостта от реконструиране на структурите, изработени през предшестващия период и изработване на нови и различни структури, довеждащо до прехода от периода на конкретни операции към периода на формални операции. Така че периодите на развитието като нещо по-широко и качествено различно включват различен брой „подпериоди“ или стадии, а те, от своя страна – „подстадии“ или фази на развитието, вербализирани различно не само от Пиаже, но и от редица съвременни автори.

В заключение ще подчертаем отново, че с принципа на стадиалността в развитието Пиаже се е стремил да подчертае не само *последователността, постепенността и продължителността* на процеса на изграждане на нови познавателни структури или на нови инструменти на познанието, като този процес неизбежно съдържа определени стадии и периоди, чиято последователност е константна и инвариантна, но и, което е от особено значение, *интегративния характер на развитието*, т.е. предшестващите завоевания в развитието са отправна точка и вътрешна предпоставка за следващите на по-високо ниво стадии на функциониране и адаптиране на субекта към заобикалящата го среда.

На базата на посочените по-горе понятийни разграничения (на стадии и периоди) Пиаже ни представя *три големи периода* в развитието на интелигентността и познанието, които само ще посочим.

Период на сензомоторната интелигентност (0 до 1;6 – 2;0 г.), който започва от раждането и продължава приблизително две години.

Период на подготовка и организация на конкретните операции за класове, отношения и числа (1;6 – 2 г. до 11 – 12 г.). Този период Пиаже разделя на два подпериода (*sous-périodes*) – на *егоцентрична репрезентативна активност* или още *дооперационален/предоперационален подпериод* (1;6 – 2 г. до

7 – 8 г.) и на *репрезентативна активност от порядъка на конкретни операции* (7 – 8 г. до 11 – 12 г.). От своя страна, вторият подпериод – *на конкретните операции*, съдържа три стадия: а/ на подчинени, нисши конкретни операции; б/ на междинни конкретни операции и в/ на висши конкретни операции.

Период на формалните операции (11 – 12 г. – до 14 – 15 г.), характеризира се чрез използването на пропозиционални или хипотетико-дедуктивни операции и включващ също три стадия: а/ формално нисш; б/ формално междинен; и в/ формално висш.

Подробната характеристика на етапите ще бъде предмет на отделна, по-нататъшна публикация. Но тук и сега е важно да подчертаем две неща: първо, възрастовите рамки на посочените от Пиаже стадии и периоди са усреднени и приблизителни, т.е. те не изключват индивидуалните вариации в развитието, наличието на акселеранти и на ретарданти в него; и второ, тези възрастови рамки са в зависимост от влиянието на конкретно-историческите и социокултурните условия, в които живее съответната генерация деца.

ЛИТЕРАТУРА

- Брунер, Дж.** (1968). Психология познания (За пределами непосредственной информации). Перевод с англ., „Прогресс“, Москва.
- Василев, В., Судани, Т.** (1999). Жан Пиаже и Л. С. Виготски. Съпоставителен анализ (Принципите на компаративната психология), „Сема 2001“, Пловдив.
- Давыдов, В. В.** (1972). Виды обобщения в обучении (Логико-психологические проблемы построения учебных предметов), „Педагогика“, Москва.
- Доналдсон, М.** (1985). Мыслительная деятельность детей, „Педагогика“, Москва.
- Обухова, Л. Ф.** (1981). Концепция Жана Пиаже: за и против, „Педагогика“, Москва.
- Пиаже, Ж.** (1994). Речь и мышление ребенка, „Педагогика-Пресс“, Москва.
- Пиаже, Ж.** (1992). Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. Избранные психологические труды „Просвещение“, Москва.
- Пиаже, Ж., Б. Инельдер** (2002). Генезис элементарных логических структур (Классификация и сериация), „Эксмо-Пресс“, Москва.
- Флейвелл, Дж.** (1967). Генетическая психология Жана Пиаже, „Смысл“, Москва.
- Ярошевский, М. Г., Г. С. Гургенидзе** (1982). Послесловие к: Л. С. Выготский. Собрание сочинений, т. 1, Вопросы теории и истории психологии, „Педагогика“, Москва.
- François, F.** (1989). Langage et pensée: dialogue et mouvement discursive chez Vygotski et Bakhtine. Enfance, tome 42, 1–2.
- Legendre-Bergeron, M.-F.** (1986). Lexique de la psychologie du développement de Jean Piaget, “Gaetan Morin“, Quebec, Canada.
- Piaget, J.** (1967). Biologie et connaissance. Paris: Gallimard (Coll. Idées), pp. 243–244.
- Piaget, J.** (1970). L'épistémologie génétique. Paris: P.U.F. (Coll. Que sais-je?), p. 1.
- Piaget, J.** (1971). La psychologie de l'enfant. 4 éd. Paris: P.U.F. (Coll. Que sais-je?), p. 35.
- Piaget, J.** (1972). La représentation du monde chez l'enfant. 4 éd. Paris: P.U.F., p. 11.
- Piaget, J.** (1972). Problème de psychologie génétique. Paris: Gonthiers/Denoel.
- Piaget, J.** (1975). La naissance de l'intelligence chez l'enfant. 8 éd. Neuchâtel et Paris: Delachaux et Nestlé, p. 13.

ИНТЕРВЮТО КАТО МЕТОД ЗА ОЦЕНКА НА РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

АНЕТА АТАНАСОВА

*Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“
a.atanasova@phls.uni-sofia.bg*

Анета Атанасова. ИНТЕРВЮТО КАТО МЕТОД ЗА ОЦЕНКА НА РАЗСТРОЙСТВА
ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

Студията разглежда спецификите на интервюто като метод в областта на диагностицирането на разстройствата от аутистичния спектър. Дискутират се особеностите на интервюто, които имат отношение към неговата валидност, предимства и недостатъци като метод за психологическа оценка. Разглеждат се особеностите при интервюирането на родители на дете с аутизъм, но също така и интервюирането на тийнейджър или възрастен с разстройство от аутистичния спектър. Дават се насоки за формулиране на подходящи въпроси, изследващи специфични теми. Описват се тематичните области, които са значими при това специфично приложение на интервюто.

Ключови думи: Разстройство от аутистичния спектър; интервю

Aneta Atanasova. INTERVIEWING IN ASSESSMENT OF AUTISTIC SPECTRUM
DISORDER

The paper presents the specifics of the psychological interview as assessment method of autism spectrum disorders. The strengths and weaknesses, and validity issues of interviewing are discussed. The specifics of interviewing the parents of autistic children are presented, but also the specifics of interviewing autistic teenagers and adults. Directions of formulating appropriate questions to explore specific themes are also given. The important topics which should be discussed in this specific form of application of interviewing are presented.

Key words: Autistic spectrum disorder; interview

Интервюто е един от основните методи, част от инструментариума, с който специалистът в областта на психологията разполага и използва ежедневно. Изкуството да се води разговор по професионален начин се овладява в процеса на обучение и професионална практика. Познаването на особеностите на интервюто и уменията за неговото използване позволяват то да бъде прилагано в разнообразни и специфични области. Интервюирането като част от процеса на диагностициране и/или оценяване на разстройства от аутистичния спектър има своите особености, произтичащи от спецификите на аутистичното разстройство; от областите, които трябва да се изследват в интервюто; от потенциалния интервюиран (родител, близък на човек с аутизъм; юноша или възрастен с аутизъм).

Интервюто е метод за събиране на данни, който се приближава както към теста (Каплан и Сакъзо, 2013; Михалова, 1988), така и към естественото човешко общуване (Михалова, 1988). Това обаче, което го отличава просто от разговора, е поемането на отговорността и професионално обоснованото му насочване от специалиста (Механджийска, 2008). Етимологията на думата разкрива интервюто като „...проучваща комуникация, целенасочен пряк разговор с клиента; сондаж и проникване между очевидното...“ (Механджийска, 2008: 15). То представлява интензивно взаимодействие между двама души (понякога и повече), което може да се използва с цел събиране на значима информация по гъвкав и креативен начин. Използвано самостоятелно, но по-често в съчетание с други методи за оценка, интервюто е незаменима част от професионалния инструментариум. На практика интервюто обединява всички останали оценъчни техники и методи (Михалова, 1988). В контекста на диагностиката и оценката на разстройства от аутистичния спектър интервюто е мощен психологически инструмент, който може да обслужва разнообразни цели:

- Провеждане на интервю с цел поставяне на диагноза.
- Провеждане на интервю с цел оценка на различни сфери на психичното функциониране, която оценка да се обвърже със съставянето на терапевтичен план за работа.
- Проследяване на прогреса на човека с аутизъм съвместно с негови близки/родители.
- Интервюто може да се използва и с цел обучение и/или консултиране на родителите (и други близки) на човека с аутизъм по специфични въпроси: по-добро разбиране на същността на разстройството от аутистичния спектър, откриване на подходящи форми на поведение спрямо човека с аутизъм, намиране на решение на конкретни проблеми.
- Провеждане на интервю с цел вход в определена служба и/или използване на услуга¹.

---

¹ Хората с разстройство от аутистичния спектър се нуждаят от подкрепа във всички етапи от своя живот. Услугите, които имат нужда да използват, са разнообразни. Често те и семействата им използват услугите на различни служби и институции: центрове за об-

Приложението на интервюто в различни аспекти от работата на помагащите специалисти – установяване на контакт с клиента; изграждане на доверителни отношения; събиране на информация; оценяване на състояние, проблеми и нужди; подбор на клиенти за използване на определени услуги; планиране на цели и действия; обсъждане на събития, преживявания, решения; диагностична, консултативна и терапевтична работа (Механджийска, 2008) – е напълно релевантно и в конкретното му приложение в тази специфична област – работа с хора с аутизъм и техните близки.

ВИДОВЕ ИНТЕРВЮ

Интервюто, в зависимост от конкретната процедура на провеждане, може да бъде структурирано, неструктурирано или полуструктурирано. *Структурираното клинично интервю* представлява форма за интервю, която следва предварително подбран набор от въпроси и начин на обработка. Чрез структурираното клинично интервю се достига до заключение за наличието или отсъствието на определено състояние или разстройство (поставя се диагноза). Структурираното (стандартизираното) интервю дава възможност да се получат данни, които са сравними с други резултати (интервюта); изисква по-малко време за провеждане от неструктурираните; намалява възможността интервюиращият да влияе върху отговорите и е подходящо и лесно за провеждане от по-малко опитни специалисти (Михалова, 1988). От друга страна обаче структурираното интервю донякъде е неестествена процедура; възможно е да намали спонтанността, да предизвика защитно поведение и притежава всички недостатъци на въпросниците (Михалова, 1988).

Неструктурираното интервю няма тази първоначална рамка от теми, въпроси и проблеми, които са набелязани за изясняване. Това интервю позволява повече гъвкавост, реакция на специалиста според конкретната ситуация и особеностите на интервюирания. В тази форма на интервю може да се получи по индиректен начин много полезна информация (Михалова, 1988) – например чрез спонтанно повдигнати теми от интервюирания. Неструктурираното интервю улеснява поддържането на добър контакт; то носи терапевтичен потенциал и може да осигури спонтанност (следователно – и по-голяма валидност на отговорите) (Михалова, 1988).

Полуструктурираното интервю като формат може да съчетае предимствата на споменатите вече видове интервюта: да използва рамката на предварително формулирани и набелязани теми и конкретни въпроси (както това е в структурираното интервю), но същевременно позволява гъвкавостта на

ществена подкрепа, дневни центрове, центрове за социална рехабилитация и интеграция, масови и мощни училища, ресурсни центрове, частни и общински психологически, логопедични, психиатрични, медицински кабинети и др. Интервюирането на входа на определена служба или услуга е често срещана практика и необходимост.

неструктурираното интервю – да се включват нови теми и въпроси, да се пропускат някои от планираните теми и въпроси.

Освен според степента на структурираност интервютата могат да бъдат различни видове в зависимост от основните цели, които обслужват: информационно, регистрационно, диагностично, оценъчно, консултативно, терапевтично интервю (Механджийска, 2008). *Информационното интервю* има за цел да събере информация, да се набележат нуждите и предстоящите стъпки за работа. В областта на интервюирането на близки на деца/възрастни с аутизъм такова интервю обикновено е необходимо да се проведе при първата среща. Специалистът ще получи информация за заявката, нуждата, очакванията на интервюирания. Ще се събере също така първоначална обща информация за човека с аутизъм, за неговото семейство, за етапа от неговото развитие, за услугите, които семейството досега е търсило и ползвало; за услугите, от които се нуждае и би искало да използва.

Регистрационното интервю е специфична форма на интервю, което е необходимо да се провежда в случаите, когато човекът с аутизъм/неговите близки кандидатстват за прием в някаква услуга/служба. Това интервю до голяма степен може да бъде стандартизирано – чрез него се събира фактологична информация за клиента, уговаря се ангажимента от страна на службата (предоставяната услуга), стартира се определена процедура по прием, ако се установи, че е подходящо.

Диагностичното интервю има за цел да събере специфична информация с цел поставяне или отхвърляне на диагноза. Диагностичното интервю може да бъде стандартизирано и да търси информация, която да отговаря на диагностичните критерии².

Оценъчното интервю може да се проведе след поставяне на диагнозата и има за цел по-подробно и прецизно събиране на информация за актуалното ниво на функциониране на човека с аутизъм, за да се определят терапевтичните цели и начин на работа.

Консултативното интервю може да е насочено към подпомагане на клиента да разреши определен проблем. Възможно е конкретна цел на консултативното интервю да бъде: по-добро разбиране от страна на родителите (близките) на спецификите на разстройството от аутистичния спектър; подпомагане на процеса на вземане на решение за учебното заведение, което детето с аутизъм да посещава (например специално или масово училище) и др. под.

Терапевтичното интервю цели постигане на по-добро психо-социално функциониране чрез определена промяна в чувствата, мислите, поведението на клиента (Механджийска, 2008). В контекста на използването на интервютото

---

² В областта на диагностициране на разстройства от аутистичния спектър златен стандарт е Диагностично интервю за аутизъм – ревизирана версия (Autism Diagnostic Interview-Revised – ADI-R). Този инструмент се провежда под формата на интервю с родител, но притежава всички психометрични характеристики на тестовете.

като част от работата с клиенти с разстройство от аутистичния спектър и техните семейства терапевтично интервю е целесъобразно да се използва например за справяне с емоционалните преживявания, съпътстващи приемането на състоянието на детето; депресивни епизоди на родителите и др. под.

Интервюиране на клиенти в криза. За семействата на дете с аутизъм получаването на диагнозата на детето често е повод за преживяване на криза. Научаването на новината за състоянието на детето е преживяване на загуба и травма, която предизвиква реакция, близка до траурната реакция. Освен в момента на съобщаване на диагнозата, възможни са многобройни други моменти на семейна криза, провокирана от трудни обстоятелства: влошаване и регрес в поведението на детето; емоционално изчерпване на родителите и влошаване на техните отношения; засилване или поява на агресивни прояви на детето; моментите на преход (тръгване на училище, пубертет, навършване на пълнолетие), когато определени обстоятелства налагат преосмисляне на живота и планиране на бъдещето. Във всяка от тези ситуации семейството може да бъде интервюирано и независимо от това дали основната цел на интервюто е да се окаже помощ в тази ситуация или различна от нея, емоционалното състояние на родителите не може да се игнорира. Всеки специалист, работещ в областта, би трябвало да може да идентифицира състоянието на криза, да го оцени адекватно и да окаже подкрепа. Човекът в криза се нуждае от безрезервна емоционална подкрепа, валидизиране на автентичността на преживяванията и трудностите му, помощ за разкриване на ресурси за преодоляване на кризата. Преосмислянето на ситуацията, откриването на причини и начини да се продължи напред са част от пътищата, които извеждат човека от кризата и те могат да се катализират от специализираната подкрепа и помощ.

ОСОБЕНОСТИ НА ИНТЕРВЮТО

Влияние на интервюиращия. Провеждащият интервю може да влияе върху отговорите, които получава на своите въпроси. Както формулировката на въпросите, така и подкрепата, която интервюиращият оказва на човека, с когото разговаря, могат да повлияят върху споделянето или премълчаването на определена информация. Интересен експеримент илюстрира тази особеност на интервюто (Каплан и Сакъзо, 2013): интервюираните хора за наличието на определени соматични симптоми и оплаквания, като половината от тях получават позитивна невербална подкрепа (интервюиращият кима одобрително всеки път, когато споделят с него определен симптом), а другата половина не получават такава подкрепа (интервюиращият не кима одобрително). Броят на споделените симптоми се увеличава значително, когато се дава невербално одобрение от интервюиращия. По подобен начин, когато са запитани за проявите на детето, родителите могат да са по-склонни, в съответствие с невербалната реакция на интервюиращия, да съобщят за повече (или по-малко) прояви.

Ефект на ореола. Ефект на ореола се нарича склонността на хората да обобщават общата си преценка на базата едно конкретно впечатление (това може да бъде първото впечатление или впечатлението, което е особено силно). Тази грешка/заблуда може да действа и в двете посоки – както заради добро силно впечатление не могат да се видят някои негативни прояви, така и обратното – не могат да се видят добрите страни и прояви заради определено негативно впечатление. Например, закъснението за уговорена среща за интервю може да остави впечатление у интервюиращия за несериозни родители, неангажирани с проблемите на детето, докато реалността може да е различна – възможно е непредвидено обстоятелство, извън контрола на родителите, да е попречило на спазването на уговорката.

Стереотипизация на интервюирания. На базата на няколко признака/ прояви на интервюирания той може да бъде типизиран по определен начин, като принадлежащ към определена група/ вид хора (Михалова, 1988). Обикновено по-опитните специалисти са тези, които са изкушени да правят това – в резултат на предварителните си очаквания те могат да продължат да се придържат към определено мнение. Личностните особености на психолога също могат да повлияят върху стереотипизацията – ако например психологът е екстревърт, той по-трудно би разбрал преживяванията на интроверта (Михалова, 1988) и съответно ще бъде по-подвластен на изкушението да използва определена типология, за да характеризира човека, когото интервюира.

Изкривяване на информацията. Когато провежда диагностично интервю или психологическа оценка, специалистът допуска, че отговорите, които получава от клиентите, са честни и обективни. Но това не винаги е така. Достоверността на информацията, получена чрез интервю, трябва да бъде валидизирана. Свръяването на данни, получени от единия родител, с получените от другия родител, понякога може да е важно, но не е достатъчно, защото често е трудно да се получи независимост на източниците (Михалова, 1988). Възможно е например мнението на бащата по определен въпрос да е повлияно от мнението на майката и обратното. Дори родители и учители (или други близки и специалисти) също могат да са повлияни взаимно. Достоверността може да бъде осигурена по-скоро чрез съпоставка между наблюденията на специалиста и данните, получени от родителите. Ако информацията от родителите не е консистентна с наблюденията на специалиста, е необходимо да се изследват възможните причини за това (Gallo, 2010). Причините, поради които родителите може да не споделят значима информация със специалиста, са разнообразни: възможно е да са притеснени, че споделянето на повече информация ще отнеме много време и да се безпокоят за оценките, които според тях би им дал специалиста – например, че са нахални или пък твърде тревожни; възможно е да се съмняват в достоверността на своите заключения; възможно е да се съмняват в достоверността на провежданите досега оценки и да се надяват на различни заключения

този път; или пък да се чувстват виновни за проблемите на децата си; или да не осъзнават напълно проблемите, които срещат децата им (Макинтайър и Депонио, 2015). Понякога интервюираният е възможно да дава неверни отговори, защото не иска да разкрива истинската информация (смята, че това не е изгодно за него поради една или друга причина) или не си спомня съвсем точно информацията. Макар и изключително рядко, но се срещат и случаи, в които въпреки типичното развитие на детето, в интервюто се споделят симптоми, които не са действителни. Гало (Gallo, 2010) разказва за случай от своята практика, в който майка (както е установено по-късно – с психично заболяване) измисля симптоми относно поведението на детето си.

Професионална етика и човешко любопитство. Интервюто, доколкото се доближава до обикновената, ежедневно използвана форма на комуникация – разговор „на живо“, – носи известни рискове и „изкушения“ за специалиста. Специалистът задава много и разнообразни въпроси – за много от тях интервюираните не могат да преценят дали е релевантно и необходимо да бъдат зададени и по какъв начин са информативни. Интервюираните не могат да бъдат обективно критични към значимите, информативните въпроси и теми за обсъждане, но специалистът трябва да бъде отговорен и критичен към този въпрос. Задаването на всички въпроси в интервюто би трябвало да са насочени към търсене на информация, която е важна за изследвания проблем, а да не бъде продиктувано от обикновено човешко любопитство. На практика няма теми табу, които могат да се изследват в интервюто, но всяка изследвана тема трябва да бъде релевантна на поставения проблем и целта на интервюто.

ВАЛИДНОСТ НА ИНТЕРВЮТО

Валидността на интервюто може да варира според различни фактори (Михалова, 1988): възрастта на интервюирания, създадената връзка в контекста на интервюто, личния профил на специалиста, спонтанността на отговорите.

Възраст на интервюирания. Възрастта, но също и психическата зрялост, са фактори, които повлияват валидността на интервюто. Интервюто с малко дете като цяло е по-малко валидно от интервюто с възрастен човек, при равни други условия. Хората с аутизъм, независимо от възрастта си, могат да споделят невалидна информация поради неразбиране и/или нежелание (липса на мотивация) за съдействие.

Връзката интервюирац – интервюиран. Създадената в контекста на интервюто връзка е важен фактор за валидността на споделяната информация. Липсата на доверие, страхът и притеснението са причини за споделянето на невалидна информация. Например, ако родител на дете с аутизъм очаква, че специалистът „ще го санкционира“ под някаква форма (например няма да одобри, ще „смъмри“ родителя заради нещо, което той е направил

или не е направил), вероятно няма да бъде искрен докрай за нещата, които споделя.³

Личният профил на интервюиращия. Опитът, творческите способности и професионалните умения на интервюиращия оказват влияние върху валидността на споделената информация. Специалистите от помагащата професия участват във взаимодействието и влияят върху своите клиенти с цялостната си личност.

Спонтанност на отговорите. Валидността на получената информация зависи в голяма степен от спонтанността на отговорите. Колкото по-спонтанни са отговорите, толкова по-вероятно е те да представят валидна информация. В този смисъл – формулирането на отговори на отворени въпроси по принцип е по-достоверно от отговорите на затворени въпроси⁴. Спонтанността на отговорите зависи и от готовността на човека да сподели определена информация, в зависимост от това дали смята, че споделянето на тази информация е в негова полза или вреда. Т.е. според целта на интервюто и последициите, които интервюиращия очаква, той може да изкривява съзнателно информацията, която споделя⁵.

Познавайки „капаните“ на интервюто във връзка с валидността на информацията, получена чрез него, умелият специалист ще интерпретира внимателно получената информация; ще валидизира отговорите чрез данни, събрани с други методи; ще използва умело формулирането на различни въпроси; ще иска илюстрация с примери; ще следи за невербалните аспекти в поведението на клиента и тяхното значение.

СТРУКТУРА НА ИНТЕРВЮТО

Разговорът е обичайна човешка дейност. В разговори (лични, служебни; приятни, неприятни; кратки, дълги; спонтанни, планирани) хората прекарват голяма част от времето си. Дори най-непринудените и спонтанни разговори имат своя *тема* (тя, разбира се, може да се развива и променя), *начало* (въведение), *същинска част* на разговора (в която някой спонтанно разказва

---

³ Темата за самообслужването на детето/възрастния с аутизъм е една от класическите теми, които са неприятни както за родителите, така и за специалистите. Ако родителят „не е изпълнил“ поставените от специалиста задачи за ежедневно упражняване на определено умение, възможно е да се опитва да прикрие тази информация в последващо интервю. Тази липса на доверие може да се разпростре и върху други сфери. Възможно е родителят да започне да подценява, недоволства и критикува начина на работа на специалиста и да предоставя информация по избирателен начин.

⁴ Вж по-долу в текста информацията за отворените и затворените въпроси в интервюто.

⁵ Ако например се очаква в резултат на интервюто да се вземе решение дали детето ще използва определена услуга (да речем, работа с психолог и специален педагог в Център за обществена подкрепа), родителят може избирателно да сподели единствено информация, която смята, че ще обслужи тази цел – получаването на правото да се използва услугата.

нещо, а другият проявява интерес и задава въпроси, с които се информира за подробности), накрая разговорът приключва с някаква форма на *общение и заключение*. Интервюто – като насочван, използван с конкретна професионална цел разговор – също следва подобна структура. При провеждането на интервюто обаче специалистът, за да извлече в максимална степен възможностите, които тази форма на комуникация и оценка предоставя, трябва умело да ръководи и насочва процеса през неговите логически етапи. Обичайно интервюто се състои от: 1) увод; 2) свободен, спонтанен разказ на интервюирания; 3) подробно изследване от страна на интервюиращия и 4) заключение (Михалова, 1988). Всеки един от етапите на интервюто е значим и информативен. Значима информация понякога може да се получи дори още преди започването на интервюто – чрез наблюдение на поведението на детето и майката (когато са заедно), докато изчакват да влязат в кабинета (Swanson, 1970): дали майката проявява някаква форма на агресия спрямо детето, когато си мисли, че никой не я наблюдава; какво е нейното поведение спрямо затруднения на детето с ципове и копчета; но също какво е поведението на детето. Ако освен детето, което майката води, идва и друго нейно дете – какво е нейното отношение към двете деца, различава ли се по нещо (Swanson, 1970). Взаимоотношенията между родителите, когато интервюто се провежда и с двамата, също може се наблюдават и да се съберат впечатления още от начина, по който влизат. Начинът, по който всеки от родителите влиза (независимо дали са заедно или поотделно) – смело, притеснено, уверено, тихо – може да говори както за техните личностни особености, така и за отношението им към интервюто, което предстои.

Първоначалните думи, с които специалистът кани детето и родителите (майката) в стаята, трябва да звучат например така: „Моля, заповядайте в моя кабинет – ето оттук“ или „Ще се видим в кабинета ми“, а не пита „Бихте ли искали да дойдете до кабинета ми?“, защото, ако получи отговор „не“, това би било неловко⁶ (Swanson, 1970). В началото на интервюто, по време на увода, е важно специалистът да се представи и да обясни целта на интервюто (Голдберг и кол., 1992; Swanson, 1970). Преди да се пристъпи към същинската информация обаче трябва да се създаде подходяща обстановка и контакт. Интервюираният е необходимо да се почувства комфортно, да се създаде връзка, за да има готовност да споделя (Gallo, 2010). Може да се проведе кратък разговор на неутрална тема, например за времето навън (Swanson, 1970).

След това е добре да се подкани майката (родителите) да разкажат със свои думи това, което за тях е важно. Добре е първоначално майката да разкаже в какво се състои проблема и по какво поведението на детето не отговаря на очакванията; кога се е появил за пръв път проблема и защо именно сега той

---

⁶ Разбира се, когато става дума за родители на дете, потърсили по своя инициатива консултация със специалист, такъв отговор не се очаква. Но ако присъства дете или възрастен с аутизъм, е напълно възможно да се получи такъв „честен“ отговор от него.

става актуален. Разбира се, ако тази информация липсва в нейния спонтанен разказ, специалистът ще зададе нужните въпроси: *Какво точно в поведението му/й ви притеснява? Кога всъщност за пръв път забелязахте, че нещо не е наред? На колко години/месеца беше тогава той/тя? Кой пръв си помисли, че нещо не е наред? Какво направихте тогава? Какво ви накара точно сега (точно в този момент) да потърсите помощ?*

В същинската част на интервюто, когато специалистът задава въпроси, той попълва липсващата информация, уточнява, насочва към определени значими теми. Това е съществената информативна част от интервюто, независимо дали то е стандартизирано или нестандартизирано. Специалистът ще премине през всички важни теми, като формулира подходящи въпроси. Управлението и контрола на времето също е негова задача – той трябва така да разпредели предвиденото време върху значимите теми, че то да стигне за обсъждането на всяка една от тях по достатъчно изчерпателен начин. Понякога клиентите са твърде словоохотливи и тогава специалистът трябва да им помага да останат в конкретните теми, без обаче да потиска спонтанността им. Би могъл да използва някои от следните реплики: „Да, това което казвате, също е много важно, но нека сега да се върнем на въпроса, който обсъждаме“; „Това наистина е много интересно, но ще поговорим повече друг път по този въпрос (аз дори ще си отбележа да отделим време за това следващия път), но сега наистина е важно да ми разкажете повече за...“ Други клиенти, напротив, трудно разказват спонтанно и словоохотливо по която и да е тема. Те се нуждаят от повече насочване, задаване на затворени, уточняващи въпроси. Добре би било специалистът да си изясни каква е причината за това, че клиентът не споделя много. Дали това е свързано с негови личностни особености (стеснителност, интровертна нагласа, тревожност и др.); дали е недоверчив към специалиста; притеснява се за резултата от интервюто; не разбира добре въпросите, целта, смисъла на интервюто; не знае какво да отговори (няма наблюдения върху поведението на детето, за което пита специалистът)? Всяка от тези причини предполага различен тип реакции от страна на интервюиращия, така че да се достигне до нужната съществена информация.

Заклучителната част трябва да обобщи казаното, постигнатото, направените уговорки. Уговорката за следващата среща или въобще всичко, което се планира съвместно, трябва да се преповтори и уточни – с посочване на ден, час, конкретно действие и т.н. Реплики, които уверяват човека, че разговорът е „минал добре“ – например: Радвам се, че се запознахме!“; „За мен беше приятно да поговорим!“ – може да свалят излишното напрежение и да оставят клиента с позитивно впечатление от проведената среща.

НЕВЕРБАЛНИ АСПЕКТИ НА ИНТЕРВЮТО⁷

Освен информацията, която се предава вербално, в интервюто значение имат и многобройни невербални аспекти на комуникацията. Паузите в интервюто; отклоненията от темата; употребата на клишета; прекомерно експресивната проява на чувства могат да бъдат интерпретирани като съпротива към определени теми (Михалова, 1988). Позата, гласът, очният контакт, ръкостискането, движенията по време на разговора са значими невербални сигнали (Голдберг и кол., 1992). Позата може да издава тревога, напрежение – ако облегалката на стола не поема тежестта на тялото. Тревожността и възбудата се проявяват чрез студено, лепкаво ръкостискане. Монотонният глас издава депресивност. Избягването на очен контакт е възможно да е в резултат на притеснение, нежелание да се споделят емоционално значими теми. Честите движения на тялото обикновено са проява на вътрешно напрежение⁸.

Разстоянието между хората и разположението им един спрямо друг са фактори, които влияят на общуването (Голдберг и кол., 1992). Възможно е изборът за разположение на местата по време на интервюто да се предостави на клиентите и тогава това ще има диагностичен характер – за състоянието на клиента, за неговите преживявания (Механдижийска, 2008). Най-удачно за провеждането на разговор е разположението, при което специалистът и клиентът са на едно ниво; специалистът може да наблюдава през цялото време интервюирания, но за последният не е трудно да премести погледа си, когато пожелае (Голдберг и кол., 1992). Това се постига най-лесно чрез т.нар. *ъглова позиция*.

Опитният специалист ще бъде чувствителен и към други аспекти на интервюто, които могат да носят определен смисъл и трябва да бъдат интерпретирани. Такива аспекти на интервюто например са: спонтанни прояви; асоциации по време на разговора; стриктно придържане към темата; удължено време на реакция; признаци на „шок“ при някои от въпросите; темп, сила,

---

⁷ Всички обсъждани тук невербални аспекти на интервюто се отнасят само до интервюиране на родители/близки на хора с аутизъм, а не на самите възрастни и деца с аутизъм. Така както са налице културни специфики в невербалните сигнали и те трябва да се отчитат внимателно при интерпретация, аутистичното невербално поведение е специфично и трябва да се познава много добре конкретния човек, за да може да се интерпретира подходящо. При различни хора с аутизъм едно и също стереотипно движение например може да бъде израз на различни неща: за някои може да е знак за преживяване на радост и удоволствие, за други – напрежение и фрустрация.

⁸ Хората с аутизъм често имат затруднения в поддържането на очен контакт, използват монотонна интонация и е възможно да извършват повтарящи се движения с тялото със стереотипен характер, което е част от аутистичната симптоматика и не би трябвало да се интерпретира по обичайния начин. Засилването на стереотипните движения от страна на човек с аутизъм може да бъде сигнал за преживяване на тревожност, но може да е просто израз на скука.

мелодика и интонация на гласа; внимателния подбор на използваните думи (Михалова, 1988).

УМЕНИЯ ЗА ИНТЕРВЮИРАНЕ

Уменията за водене на успешно интервю могат да се овладеят, но това не става с четене на книги, а може да се подпомогне чрез супервизия върху практиката, когато вече са овладени основните принципи за провеждане на интервю (Каплан и Сакъзо, 2013). Усвояването на подходящо поведение по време на интервюиране обаче е дълъг и тежък път (Михалова, 1988). Процесът на развиване на уменията за интервюиране следва повтарящи се етапи: придобиване на теоретични познания – придобиване на опит (упражняване на уменията) – рефлексия (Механджийска, 2008). Рефлексията върху собствено-то представяне (успешното прилагане или, напротив, неуспешното прилагане на определени умения) е ключово за по-нататъшното развиване на професионалната компетентност. За начинаещият специалист това означава да прави анализ (в най-добрия случай – под ръководството на по-опитен колега супервизор) на начина, по който се е представил в интервюто; да набелязва своите силни и слаби страни; да се опитва целенасочено да развива умения, които все още не притежава в достатъчна степен, като фокусира вниманието си върху тяхното използване в следващи интервюта.

Творческото приложение на интервюто (Михалова, 1988) е част от важните професионални умения. Творческото приложение на интервюто предполага гъвкавост, спонтанност, отклонение от типичните форми, методи, похвати на водене на интервю, но то е възможно само след като специалистът вече е достатъчно опитен и е овладял стандартните начини на водене на интервю.

Емпирични изследвания доказват, че участниците в интервюто сериозно си влияят един на друг (Каплан и Сакъзо, 2013). Това влияние може да бъде в различни насоки, например общото ниво на активност или емоционален тон. Отговорност на интервюиращия е да осигури релаксиращ и успокояващ тон на интервюто. Способността да се поддържа доверителен и недирективен тон може съзнателно да се тренира и да се овладява все по-успешно с практиката. Активното слушане и нагласа, която позволява проява на откритост, ангажираност, интерес, топлота, загриженост от страна на интервюиращия, са необходими за успешното провеждане на интервюто. Психологът трябва да се държи човешки топло по време на интервюто, разбиращо, толерантно към изразените чувства; поведението му трябва да бъде тактично, да не осъжда, оценява, да разбира (Михалова, 1988).

Езикът, който използва интервюиращият, трябва да бъде съобразен с възрастта, пола, средата на живот на човека, който се интервюира (Михалова, 1988). Оценъчни твърдения, фалшиви уверения и враждебност са недопустими при провеждането на интервю (Каплан и Сакъзо, 2013). Например, когато

родител на дете с аутизъм споделя със специалист, че детето му все още ползва памперс на 5 години, реакцията „Ама той не е ли твърде голям!“ е форма на оценъчно твърдение, което ще накара родителя да заеме отбранителна позиция, да се защити, да бъде подозрителен и внимателен за информацията, която споделя. Също толкова неподходящи са и фалшивите уверения, например: „всичко ще се оправи“, „всичко е наред“, „не се притеснявайте“ – очевидно е, че не всичко е наред и проблем има. Този проблем няма да се оправи от само себе си, така че фалшивото уверение отново може да бъде причина да се изгуби доверието в специалиста – родителят ще остане с впечатление, че не може да получи реална помощ от него.

В хода на интервюто, за да се поддържа позитивно взаимодействие, могат да се използват няколко типа реакции (Каплан и Сакъзо, 2013): фраза за преход; дословно повторение; парафразиране и преформулиране; обобщаване; изясняване; емпатия и разбиране. Окуражаващо за клиентите е да се проявява интерес и активно слушане чрез междуметия, звуци, изрази като „мммм“, „аха“, „да, разбирам“.

Наблюдението на поведението на интервюирания е важно умение за специалиста. В началото това може да изисква специални усилия, но в последствие може да „стане толкова автоматизирано, колкото сложната поредица от действия, предприемани от шофьора, за да запали двигателя и да изведе колата в движението на централната улица“ (Голдберг и кол., 19927: 12).

Проявата на емпатия към интервюирания е необходимо условие за създаване на добра връзка и ефективни професионални отношения. Същевременно истинското емпатично отношение е реално предизвикателство, когато поради някаква причина поведението, външният вид, тона на гласа или други особености на интервюирания не попадат на специалиста. Ако специалистът не разбира, не приема, не харесва клиента или определени негови убеждения, действия и изказвания, дори привидно любезното отношение не може да маскира липсата на емпатия. Вероятно полезно за начинаещите специалисти (и не само за тях) ще бъде да се опитат да не намесват ценностната си система и своите лични убеждения, защото това ще доведе до оценъчно отношение към клиента – неговите постъпки, мнения и твърдения ще се оценяват като правилни, неправилни, недопустими и т.н. Необходимо е разбирането, че в професионалните взаимоотношения на интервюиране специалистът е отговорен за това да приеме клиента, за да бъде в позиция да му съдейства и помага за разрешаване на личните трудности и проблеми.

Съблюдаването на професионалните етични норми е част от уменията за интервюиране. Професионалистът трябва да познава границите на своята професионална компетентност; да спазва конфиденциалност, да уважава личните права, достойнството на клиента и да използва език, който ще бъде разбран от него (Механджийска, 2008).

ВОДЕНЕ НА ЗАПИСКИ

Интервюто е изключително ценен източник на информация, но понякога е проблем запомнянето и възстановяването на цялата информация, получена по време на интервюто, ако паметта не се подпомогне чрез някаква форма на запис. Аудиозаписът изисква впоследствие твърде много време за обработка на информацията, а освен това смушава интервюираните по време на самия разговор (Михалова, 1988). Воденето на записки/бележки от професионалиста по време на самия разговор може да попречи на специалиста да следи достатъчно ангажирано процеса и съответно да изгради добра връзка. Често обаче воденето на записки не може да се избегне, особено що се отнася до структурираните или полуструктурираните интервюта (Механджийска, 2008). Обикновено всеки специалист изработва свой собствен стил и стратегия за подпомагане на запомнянето на информацията достатъчно пълноценно. Воденето на кратки записки, само на някои много важни елементи от разговора, използването на кодове за записване обикновено вършат добра работа (Михалова, 1988). Много специалисти смятат, че трябва да се поискат разрешение за воденето на записки по време на разговора (напр. Голдберг и кол., 1992). Искането на разрешение за аудиозапис е задължително, но воденето на кратки записки е възможно да бъде представено като стандартна процедура; да се обоснове нуждата от това; да се обясни смисъла и начина, по който ще се използват тези записки, без да се поставя изрично въпроса дали клиентът разрешава това или не. „Опасността“ от търсенето на разрешение е клиентът да се разтревожи излишно от това, че е възможно да има някакви потенциално негативни последици за него, щом този въпрос се формализира.

ИЗБОР НА ИНТЕРВЮИРАН/И

Интервю с родител/и и други близки. Когато става дума за дете, интервюто обичайно се провежда с родителите. В идеалния случай на интервюто присъстват и двамата родители и те са в съгласие по отношение на споделяната информация. Когато това не е възможно (да присъстват и двамата родители) или има несъгласие между тях, майките обикновено помнят по-добре важни аспекти от развитието на децата в сравнение с бащите, тъй като често те са основната фигура, която се грижи за детето (Gallo, 2010).

Невинаги обаче родителите са най-добрият източник на достоверна информация за развитието на детето (възможно е за детето да се грижи по-често друг човек – баба, детегледачка). В тези случаи, освен с родителите, интервюта могат да се проведат и с други близки, ангажирани отблизо с грижите за детето. Учител на детето или друг специалист също могат да бъдат важен източник на информация, която е необходима, за да се извърши оценката. Баби, дядовци, педиатри, семейни приятели са част от хората, които могат да дадат

значима информация за детето и неговото развитие. За тийнейджър учители и треньори могат да споделят важна и значима информация, а за възрастни – техни братя/сестри, съпруг/а, колеги (Gallo, 2010).

Невинаги е необходимо да се събере информация от всички възможни близки хора, които имат достоверна информация. Това може да се налага в случаи, когато майката (обичайният значим свидетел на ранното детско развитие и неговото настоящо ежедневие) поради някаква причина няма такава информация (тя не е човека, който основно се грижи за детето); не може да си спомни адекватно важни събития (поради проблеми, които има тя самата) или не иска да разкрие тази информация (поради чувства на срам, страх, неудобство).

Налице са определени особености на интервюирането, когато то се провежда с двамата родители едновременно (или с други членове на семейството – баби, дядовци). Най-голямото предизвикателство е свързано с необходимостта да се разпредели активността между всички участници. „Рискът“ от тази форма на провеждане на интервюто е по-доминантният от семейството да наложи тона, посоката, мнението по обсъжданите въпроси, докато другият участник да не успее да изрази това, което мисли и е важно за него. От друга страна, именно този формат позволява да се наблюдава реално динамиката във взаимоотношенията в семейството. Грижата за дете/възрастен с аутизъм обикновено е емоционално изчерпваща и изисква разнообразни ресурси – време, средства, пространство, организация, упоритост и др. Определянето на емоционалните нужди на всеки един от родителите (или други членове на семейството) е част от оценката, когато става дума за работа с човек с разстройство от аутистичния спектър. Възможно е продължителното живеене в ситуация на криза (каквото често е животът с дете, юноша или възрастен с аутизъм) да създава неразрешени противоречия, взаимни обвинения и неудовлетвореност у родителите и близките. Възможни са конфликти и конфронтация по време на интервюто, с които специалистът трябва да се справи и овладее (чрез въвеждане на правила и запазване на неутралност) (Механджийска, 2008). Идентифицирането на всички характерни начини на семейното функциониране и нужди може да се случи чрез провеждане на поредица от интервюта – заедно и поотделно – с членовете на семейството.

Присъствие на детето по време на интервю с родител/и. И присъствието, и отсъствието на детето по време на интервю с родител/и има своите предимства и недостатъци. Присъствието на детето по време на интервюто с родителя може да спести време и специалистът да получи веднага значима информация за реалните взаимоотношения и поведение на детето в една сигурна за него обстановка – в присъствието на родител. Голяма част от информацията, която споделя родителят, е възможно да бъде валидизирана чрез наблюдението на детето. Възможно е обаче специалистът да не успее да осъществи истински контакт нито с родителя, нито с детето, опитвайки се да вза-

имодейства с двамата едновременно. Поради тази причина едновременното присъствие на двамата по време на интервю е възможно да се практикува, когато са налице двама специалисти – така един от тях основно води интервюто с родителя, а другият взаимодейства с детето. Този подход може да се използва както при първоначалното оценъчно интервю, така и по-нататък в работата с цел консултиране на родителите. Подобен модел, макар и използван в друг контекст⁹, описва Михова (2014). В консултативните/терапевтичните сесии, провеждани едновременно с дете и родител и двама специалисти, единият от специалистите (който е водещ), консултира родителя като коментира какво се случва, а другият специалист работи с детето. Този модел на работа дава възможност да се въведе ясна структура и рамка на работата. В контекста на работата с деца с аутизъм и техните родители този подход може да обслужва разнообразни цели:

1. Да се събере допълнителна информация от родителя за поведението на детето в различни ситуации. Коментирайки какво се случва в рамките на съвместната среща, специалистът, ангажиран с родителя, събира информация за това доколко същото поведение на детето се проявява в различни ситуации; какви са причините за това.
2. Да се обучат родителите за подходящи методи на работа/модел на поведение с децата им.
3. Да се отчете прогресът на детето. Специалистът, който разговаря с родителя, коментира поведението на детето, наученото от него и проявите му в различни области в сравнение с проявите и поведението преди. Акцентира се върху прогреса и развитието.

Някои родители не искат да говорят пред децата си за своите притеснения във връзка с тях – независимо дали техните деца са пълнолетни или непълнолетни – и в такъв случай трябва да се уважи тяхното мнение и желание (Gallo, 2010). Интервю, в което родителят е бил притеснен да сподели значима информация, поради присъствието на детето му, е безполезно. Възможно е детето да се почувства притеснено, засрамено, натъжено от това, което чува майка му да говори за него (особено ако е тийнейджър или възрастен с високо ниво на функциониране и разбиране за ситуацията). Възможно е и майката да се чувства по подобен начин – твърде натъжена, засрамена, притеснена.

Интервю с тийнейджър. Когато детето е по-голямо (в училищна възраст) и вербално, интервю може да се проведе и с него. То може да разкаже за приятелите си в училище, за любимите си дейности. Интервюто с тийнейджър с аутизъм ще даде възможност специалистът да получи непосредствена информация за трудностите му в социалната сфера (очен контакт; четене на невербално поведение; приятели; споделяне). Във всички области на оценка

---

⁹ Михова описва модел на консултиране/терапия за развиване на рефлексивно родителстване при деца с проблемно поведение.

специалистът трябва да си даде сметка дали демонстрираното поведение е типично за възрастта (не споделя твърде много; не гледа в очите родителите си, особено когато му се карат за нещо) или причината за него е в аутистичните особености на тийнейджъра (Gallo, 2010).

Езиковите умения и уменията за водене на разговор са друга важна област, за която може да се събере информация от интервюто със самия тийнейджър: дали е налице реципрочност, взаимност в разговора; какви са уменията на юношата да сменя темата.

Необходимо е да се събере информация и за поведенческите трудности на юношата: адаптиран ли е към училищната среда (ако посещава училище); какви проблеми среща в ежедневието (с изпълнение на задължения, с родителите си, с братя и сестри); как реагира на събития, които са по-рядко срещани (лични и национални празници, семейни почивки и др.). Това са теми, които ще се изследват и чрез интервюта с родители, близки, учители, но е полезно както непосредственото впечатление на специалиста от контакт с юношата, така и гледната точка на самия юноша по определени въпроси (отношения с приятел, братя и сестри, родители, учители).

Интервю с възрастен с аутизъм. Когато става дума за възрастен с аутизъм (в зависимост от нивото му на вербално развитие), интервю се провежда и с него. Но дори и в тези случаи е необходимо да се получи информация и от човека, който може да разкаже за историята на развитието в бебешка и ранна детска възраст (както вече стана дума – достоверна информация за това обичайно има майката). Възможно е възрастният с аутизъм, с когото се провежда интервю, да откаже специалистът да говори с неговите родители или други близки. Когато обаче се сподели с човека с аутизъм какъв ще бъде предмета на разговор с близките/родителите – например, че ще се търси информация за това кога е проходил/а, кои са били приятелите му/й в детската градина и др. под. – той обикновено се съгласяват специалистът да се срещне и с тях (Gallo, 2010).

Възрастният с аутизъм има право да участва в решения, които го касаят лично, според степента на неговите умения и затруднения. В интервюто с него той трябва да бъде подпомогнат да разбере по-добре целта на разговора и последствията от него. В зависимост от степента на вербално разбиране и изразяване могат да се използват допълнителни средства, които улесняват комуникацията. Възрастният с аутизъм може да бъде източник на информация по някои важни и значими теми като (Gallo, 2010):

- Социализация (ходи ли на срещи, какви са интимните му взаимоотношения).
- Езикови особености (как използва речта – умее ли да води разговор, как превключва на нова тема, интересува ли се от събеседника си и какво казва той).
- Поведенчески трудности (трудно ли приема промяна в дневния режим, времето за обяд, определена последователност на действия).

1. Всички тези теми, разбира се, ще бъдат изследвани и чрез получаване на информация от близки на възрастния с аутизъм, но това трябва да стане с неговото знание и съгласие¹⁰. Възможно е човекът с аутизъм да се нуждае от придружител по време на интервюто, който, от една страна, ще изпълнява ролята на посредник (възможно е да „превежда“ въпросите и отговорите), а от друга страна – ще осигурява повече спокойствие и сигурност поради това, че е познат и близък човек в новата обстановка и ситуация.

2. Интервюиращият трябва да е запознат с някои особености, които могат да се отразят на интервюто, например:

- Интервюиращият е възможно да бъде твърде тревожен поради факта, че се е наложило да промени ежедневната си рутина.
- За човека с аутизъм вероятно ще бъде трудно да разбере някои от въпросите. Разбирането на речта може да бъде ограничено. Възможно е човекът с аутизъм да демонстрира относително добро ниво на вербална експресия, което да заблуждава за съответното ниво на разбиране на речта. Обикновено разбирането е твърде буквално.
- Вероятно ще бъде невъзможно в интервюто да се получи цялата информация, от която се нуждае специалистът.
- Вероятно човекът с аутизъм ще използва монотонна интонация, когато говори; ще се отклонява от темата; няма да има съвсем подходящ очен контакт; възможно е да се наблюдават повтарящи се движения по време на интервюто. Тези невербални прояви не би трябвало да се интерпретират по стандартния начин – като проява на тревожност, нежелание да се сподели нещо, избягване на темата и др. под. Те произлизат от особеностите на аутизма.

3. Ако се интервюира дете, тийнейджър или възрастен с аутизъм, обръщението към него е добре да бъде такова, каквото използват неговите близки. Когато специалистът провежда интервю с човек с разстройство от аутистичния спектър, би било добре да говори с тих и естествен глас; да използва ясен и прост начин на изразяване; да даде достатъчно време за отговор. Забавянето в отговора не означава задължително, че човекът с аутизъм не иска да отговори. Възможно е да не може да отговори или да се нуждае от повече време, за да преработи информацията. Добре е всеки въпрос в интервюто да бъде предшестван от името на човека, към когото се обръща специалистът. За хората с аутизъм понякога не е експлицитно ясно, че нещо се отнася до тях. Чуването на името им ще бъде сигнал за това и ще привлече вниманието им. Не трябва да се забравя обаче, че техните способности да се концентрират продължително време може да са по-ограничени. Затова може да се съкрати времето на интервюто, да се проведат няколко по-кратки интервюта или да се

---

¹⁰ Това е въпрос от етичен характер, който трябва да се обмисли внимателно.

предвидят почивки. Отворените въпроси могат да бъдат изключително трудни или неразбираеми за човек с аутизъм. По-полезни и ефективни са затворените въпроси, в които има достатъчно яснота и конкретика. Използването на допълнителни визуални опори и илюстрации може да подпомогне успешната комуникация при провеждането на интервюто.

ФОРМУЛИРАНЕ НА ПОДХОДЯЩИ ВЪПРОСИ

1. Въпросите, които могат да се зададат в интервюто, са многобройни и разнообразни. Интервюто предоставя възможност за задълбочено събиране на информация в определени области. Това може да се постигне чрез задаването на поясняващи въпроси и искането да се дадат примери (Coyne & Rood, 2011). Внимателният подбор, съобразно целта, която имаме, и адекватното формулиране на въпроса са от изключително значение. Въпросите не би трябвало да бъдат твърде дълги. Добре е да се следи за разбирането им – доколко ясно се задават зависи от стила на изказ и използваната терминология.

2. Видовете въпроси, които се използват в интервюто, обикновено се категоризират като *отворени* и *затворени*. Отворените въпроси насочват интервюирания в минимална степен – очаква се той сам да подбере темата, по която ще говори; какво точно ще сподели и как ще формулира отговора си. Примери за отворени въпроса са: *Какво ви доведе...? Какво още се случи? Бихте ли могли да дадете конкретен пример? Какво точно прави той, когато е ядосан? Как гледате на това? Опишете ми как точно се случи...? Разкажете ми повече за...? Споделете какво мислите за....?* и др. (Механджийска, 2008).

3. Затворените въпроси предполагат да се даде еднозначен отговор с ДА или НЕ. Те са полезни, когато е необходимо да се концентрира интервюирания върху определена тема, без да се отклонява (Механджийска, 2008) или когато е необходимо да се уточни някакъв конкретен въпрос. Затворените въпроси често са по-информативни и необходими от отворените при хора с аутизъм (за тях често е трудно да разберат и да формулират отговор на отворен въпрос) и при хора с типично развитие, които обаче са по-затворени, несловоохотливи и дават малко информация спонтанно.

4. Възможни са обаче разнообразни класификации на допълнителни видове въпроси (освен отворени и затворени). Михалова (1988) идентифицира четири вида въпроси: отворени (непреки), затворени (преки), проективни¹¹

---

¹¹ Проективните въпроси по-скоро не са подходящи за използване с хора с аутизъм. Относно използването на проективни тестове с хора с аутизъм Гало (Gallo, 2010) отбелязва, че според системата на Екснер и Уайнър за оценяване на теста на Роршах възрастните с аутизъм, които функционират високо, демонстрират много шизофренични характеристики – за тях е твърде вероятно да получат специфичен резултат, наречен „аутистична логика“. Практикуващите в областта на аутизма, които прилагат този тест (а вероятно и друга форма на проективни методики и техники), би било добре да отчитат тази информация.

(напр. „Боят ли се децата от буря?“) и сугестивни (напр. „Обичаш ли татко си?“). Отнесено към темата – интервюиране в контекста на диагностиката и оценката на разстройства от аутистичния спектър – проективните въпроси биха могли да бъдат полезни в случаите, когато се засягат трудни и болезнени за обсъждане теми. Въпроси като *Как мислите, какво по принцип е възможно да бъде направено от един родител на дете с аутизъм и какво не е по неговите сили?* или *Смятате ли, че е възможно някои родители на деца с аутизъм да чувстват вина или да обвиняват другия родител за състоянието на детето?* биха могли да позволят обсъждането на важни теми, които са недостъпни за изследване чрез обичайните отворени и затворени въпроси и които родителите спонтанно не повдигат. Същевременно обаче тези теми са изключително значими от терапевтична гледна точка. Границите на личните възможности според преценката на родителя е особено важна, за да си даде сметка специалистът доколко може да изисква от родителя на детето с аутизъм и доколко той се нуждае от помощ и подкрепа в разнообразни области на грижа. Личната вина или обвиняването на другия родител определят емоционалния тон на взаимоотношенията между родителите и отношението към детето и, ако не се работи с тези теми, те могат да повлияят негативно върху възможностите за предприемане на действия, които да осигурят прогреса и подпомагането на детето.

4. Сугестивните въпроси, например „Вие искате най-доброто за детето си, нали така?“, могат да бъдат опасни за взаимоотношенията между специалиста и родителя. Освен „опасността“ от получаване на социално желателен отговор – „Да, искам най-доброто за детето си“ – има и друга опасност – такъв въпрос може да внушава вина или да постави родителя в ситуация, в която се чувства осъждан и преценяван от специалиста, а това да наруши доверието в него.

5. Механджийска (2008) описва още: рефлексивни, линейни, кръгови, стратегически, сондиращи въпроси, въпроси за обратна връзка, уточняващи, въпроси-меню. Рефлексивните въпроси дават възможност на интервюирания да задълбочи разсъжденията си, рефлексията и самопознанието. Тези въпроси, обслужващи разнообразни цели със своята специфика, могат да бъдат полезни в контекста на интервюирането в областта на разстройствата от аутистичния спектър. Рефлексивни въпроси, насочени към бъдещето (*Какви са плановете ви?; Какви възможности още обмисляте?*), въпроси за откриване на перспективи (*Ако имахте такава възможност, какво бихте направили по друг начин?*); въпроси за промяна на смисъла (*За какво в случая можете да бъдете благодарен/на?*) (Механджийска, 2008) могат успешно да се използват в интервюто с родители на деца/възрастни с аутизъм. Тези въпроси могат да насочват към планиране на бъдещото развитие, грижа за човека с аутизъм и личните планове; преосмисляне на определена ситуация; откриване на позитивни аспекти на трудната ситуация, в която се намира семейството.

6. Линейните въпроси дават възможност да се проучи детайлно някаква ситуация – кой, какво, къде, кога, защо (Механджийска, 2008) – и могат да бъдат изключително полезни, когато се интересуваме от специфичния начин, по който се случва определено значимо събитие/поведение. Например, ако искаме да разберем повече за самонараняващото поведение на детето, бихме могли да зададем серия линейни въпроси: *Кой най-често е свидетел на самонараняващото поведение на детето? Какво се случва обикновено преди да започне да се самонаранява? Какво се случи последния път точно преди той да започне да се удря? Къде се случва обикновено това – вкъщи, на улицата (в кухнята, в детската стая)? Кога обикновено се случва това (сутрин, вечер, когато е изморен, когато не изпълните негово желание)? Защо мислите, че той прави това? Как вие си обяснявате неговото поведение?*

7. Кръговите въпроси изследват връзки и зависимости в определени ситуации (Механджийска, 2008). С тази своя функция те могат да допълнят в горния пример линейните въпроси като помогнат да се получи информация за начина, по който другите хора от семейството реагират/участват в ситуацията. Полезни биха били например следните въпроси: *Как реагира детето, ако вие се опитате да го спрете? Как реагира детето, ако вие сякаш не забелязвате какво прави? Какво преживявате вие в този момент? Мислите ли, че той разбира как вие се чувствате? Как реагирате вие, когато той започне да се удря?* и т.н.

8. Стратегическите въпроси могат да насочат интервюирания към размисъл, оценка на ситуацията и дори да предложат полезни идеи (Механджийска, 2008). В продължение на примера със самонараняващото поведение на детето биха могли да се зададат например следните стратегически въпроси: *А дали не бихте могли да игнорирате неговото поведение в този момент? Как мислите, какво ще се случи, ако вие вместо да започнете да викате Не! Не!, просто напуснете стаята?*¹²

9. Сондиращите въпроси имат за цел да помогнат на интервюирания да разбере и формулира нещо абстрактно и неясно за него (Механджийска, 2008). Например, ако родител сподели, че се чувства отблъснат от своето дете, сондиращите въпроси могат да му помогнат да разкрие реалния смисъл и причините за определено поведение на детето: *Какво всъщност прави той/тя, когато вие се чувствате отблъснат/а? Какви други причини може да*

---

¹² Разбира се, идеята за игнориране на самонараняващото поведение може да бъде полезна в някои случаи, но тази стратегия със сигурност не е панацея – тя би могла да бъде неприложима или дори опасна в определени ситуации. Например, ако детето с поведението си на самонараняване си доставя положително сензорно преживяване (приятно му е да се удря, защото има хипосензитивност към болка и се нуждае от по-интензивна стимулация, за да насити сетивността си), игнорирането няма да помогне. Напротив, оставено без намеса, детето ще продължи да се самонаранява, а понякога това може да доведе до реални физически и здравословни проблеми.

има за това негово поведение? Има ли моменти, в които сякаш има нужда от вас? Как показва това?¹³

10. Въпросите за обратна връзка целят уточняване на разбирането между специалиста и клиента (например: *Ако правилно ви разбирам, вие смятате, че...? Така ли е или греша?*), но също така уточняват отношението на интервюирувания към процеса (например: *Как ви кара да се чувствате тази ситуация? Какво мислите, че беше постигнато днес? На какво не намерихте отговор днес?*) (Механджийска, 2008).

11. Въпросите-меню на практика предлагат на интервюирувания варианти за отговор (Механджийска, 2008). Те могат да бъдат полезни, когато специалистът иска да предложи няколко възможни варианта на клиента, от които той да избере според своите нужди. Възможни са различни варианти за честота на ползване на определена услуга/терапевтична програма от детето (*Вие предпочитате детето ви да посещава нашия Център веднъж седмично или три пъти седмично?*); възможни са варианти за акцент в терапевтичната работа в определен момент (*Какво смятате, че в настоящия момент трябва да бъде акцент в съвместната ни работа – дъщеря ви да се научи да се храни сама или да играе заедно с други деца на игрите, които умее?*) и др.

12. Подходящо е да се започне интервюто с родител на дете с аутизъм с открит въпрос, например: *Разкажете ми за детето си!, Какво всъщност ви накара да потърсите помощ?* и др. под. В зависимост от чувствителността на родителите спрямо проблема те ще могат да споделят значима информация веднага след отворения въпрос в началото на интервюто или ще предпочетат да говорят за незначителни проблеми, сякаш не знаят причината за оценката (Gallo, 2010). След общата информация, която се разменя – какво всъщност безпокои родителите – трябва да се зададат въпроси, които да дадат специфично насочена към аутизма информация.

13. Гало (Gallo, 2010) отбелязва, че много често родителите отговарят, че всичко е било наред, когато трябва да си припомнят специфична информация от миналото. Необходимо е обаче да им се помогне да опреснят спомените си с конкретизиране на въпросите, например: *Някакво боледуване, инциденти, наранявания, алергии, астма, инфекции и др. под. случвали ли са се?*

14. Родителите могат да се помолят да дадат примери, които подкрепят (или напротив, отхвърлят) диагностичните критерии (Prelock et al., 2003). Разбира се, необходимо е въпросите да се зададат по разбираем за родителите на-

---

¹³ Преживяването за отблъскване от страна на детето е автентично и реално за много родители. Някои от тях могат да си дадат ясно сметка, че поведението на детето им не е насочено СРЕЩУ тях, а е резултат от неговите особености – неведението, трудностите да комуникира, нетипичната сензорна и когнитивна преработка са истинските причини детето да отказва (или да не търси) контакт, а не отблъскването на родителите. Чрез въпросите в интервюто специалистът може да помогне на родителите да достигнат до това разбиране, което им е необходимо, за да приемат детето си и своите чувства към него.

чин, т.е. да се „преведе“ на достъпен език формулировката на диагностичния критерий.

15. За да има специалистът достъп до информация, която е блокирана емоционално, могат да се използват различни стратегии за стилизация и подходяща формулировка на въпросите: да се смекчи, омаловажи някакво неприятно преживяване; да се използва коментар (твърдение) вместо въпрос; приемане на негативна постъпка като обичайна; парафраза на нещо споделено (Михалова, 1988). В контекста на интервюирането на родители на деца с разстройство от аутистичния спектър посочените стратегии могат се използват по следния начин:

- Ако специалистът например иска да изследва трудностите на родителя и какви негативни чувства провокират тези трудности към детето, би могъл да зададе подобен въпрос: *На всеки му се случва да се ядоса на някого... дори на детето си. В какви ситуации това се отнася до вас? (Смекчаване/омаловажаване на нещо неприятно.)*
- Специалистът би могъл да коментира например ситуацията, в която майката разказва, че детето има проблеми с храненето (не приема достатъчно храна, започва да плюе храната, докато яде и др. под.), а бащата се включва с твърдението, че тя е виновна, защото непрекъснато му дава да яде сладки неща между храненията. Коментарът на специалиста може да се формулира например така: *Проблемите на децата с аутизъм често провокират разногласия между родителите.* Тази реплика може да отвори темата за изследване на трудностите, които имат родителите помежду си, провокирани от проблемите на детето и как се справят с тях. *(Използване на коментар/твърдение вместо въпрос.)*
- Възможно е някои от постъпките на хората, които се интервюират, да шокират специалиста. Например, възможно е майка на дете с аутизъм да сподели нещо от личния си живот, спрямо което специалистът да има осъдително отношение, например: че въпреки развода със съпруга ѝ те продължават да живеят заедно като поддържат съвсем формални взаимоотношения, защото майката „не може да пусне мъжа си така лесно да се отърве от грижи за сина си“¹⁴. Независимо от личното отношение на професионалиста обаче той би трябвало да приеме тази постъпка без осъждане. В противен случай доверието между тях може да бъде нарушено, а то е необходима предпоставка за съвместна работа в посока на грижа за детето с аутизъм. *(Приемане като нещо обичайно на постъпка, която по принцип е негативна.)*
- Понякога родителите, описвайки своите проблеми с децата си, използват твърде силни думи, например: „Той толкова силно и продължително вика нощем, че има сериозна опасност съседите да повикат полиция, която да дойде у нас през нощта!“ Разбира се, не трябва да

¹⁴ Тези думи са парафраза на реално изказване на майка.

се омаловажава, нито да се подминава подобно изказване, защото то е показателно за реалните притеснения, които родителите изпитват във връзка с поведението на детето си. От една страна, това е сигнал за тяхната безпомощност и невъзможност да се справят със ситуацията, от друга страна, показва тяхното притеснение за това какво съседите могат да си помислят (възможно е да се срамуват; да се чувстват виновни; да се безпокоят реално за междусъседските отношения). Чрез реакцията си специалистът би могъл да се опита да смекчи изказването, например: *Той вдига твърде много шум нощем, когато обичайно хората си почиват.* Подобна реакция може да помогне на родителите да уталожат интензитета на емоционалното си преживяване. (*Парафраза и смекчаване на израза.*)

Други полезни въпроси, които могат да бъдат зададени в контекста на оценката на дете с аутизъм, са например (Prelock et al., 2003): *Какво ви радва у вашето дете?; Какви са неговите силни страни?; За какво се тревожите най-много?; Какво са ви казвали за детето ви досега (други специалисти)?; Доколко това съвпада с нещата, които вие знаете?; Как другите описват детето ви – какви са неговите силни страни и нещата, които са му трудни?; Какво очаквате от оценката?*

ОБЛАСТИ И ТЕМИ НА ИНТЕРВЮТО¹⁵

Интервюто с родители и близки на хора с аутизъм е основен източник на информация с цел диагностициране и оценяване на психичното функциониране на човека с аутизъм. Диагностичното и оценъчното интервю има за цел да събере необходимите данни от анамнезата (бременност и раждане, история на ранното развитие в различни области), информация за актуалното състояние, значими области като поведение, самообслужване и независимост, езиково развитие, социални взаимоотношения.

Ранни прояви на аутизма

1. Въпреки че се обсъжда широко необходимостта от ранна диагностика на разстройствата от аутистичния спектър, на практика във възрастта преди 2 г. все още не могат да се наблюдават проявите, които са основните диагностични показатели. В тази възраст, ако родител се обърне за консултация към специалист, може да се направи оценка на риска чрез събирането на релевантна информация. Подходящи въпроси, които могат да се включат в интервюто с родител на малко дете, са (Gallo, 2010):

---

¹⁵ Коментарът по значими теми, които трябва да бъдат изследвани в интервюто, ще бъде придружен с примерни подходящи въпроси.

- *Когато влизате в стаята, бебето проследява ли ви с поглед?*
- *Обича ли игри, в които правите нещо заедно, например „ту-ту-бау!“ или други подобни?*
- *Казва ли довиждане с ръка?*
- *Реагира ли (обръща ли се), когато го повикате по име?*
- *Проявяваше ли признаци на тревога, когато го оставяте с друг човек във възрастта 7–8 месеца?*
- *Бебето изключително лесно за гледане ли е (лежи си спокойно, събужда се и не плаче, занимава се само, не изисква постоянна компания)?*
- *Отдалечава ли се твърде много от вас (когато вече може да ходи), така че е опасно да не бъде изгубено?*
- *Струва ли ви се, че детето ви не разпознава опасностите и сякаш не се бои от тях?*
- *Как се храни (ограничено, избирателно)?*

Отговорите на тези въпроси ще подпомогнат оценката на риска. Симптомите на риск са случаите, в които бебето не проследява с поглед; не обича съвместни игри за забавление; не маха с ръка за *чао*; не реагира на повикване по име; не проявява тревожност, когато се разделя с майка си (на 7–8 месеца); занимава се предимно само и не изисква компания; лесно е да бъде изгубено (когато вече ходи); не разпознава опасностите (когато вече се очаква да преценява, че може да падне, да се удари); храни се избирателно и ограничено. При наличието на риск могат да се дадат препоръки за ранни интервенции, както и проследяване на случая – повторна оценка след определен период от време (например 3–6 месеца в зависимост от възрастта на детето¹⁶).

Дори когато детето вече е по-голямо (на 3–4 години), може да се събере информация за тази ранна възраст, което ще предостави пълнота на историята на проявите от най-ранна възраст.

История на проблема

Историята на проблема има различни аспекти, които трябва да бъдат включени в интервюто:

- притеснения на родителите (откога датират, как се развиват във времето);
- развитие на проблема във времето (какви са проявите в различни етапи от живота на детето);

---

¹⁶ Колкото по-малко е детето, толкова по-дълъг може да бъде периодът на следващата оценка и обратното. Например, ако детето е на около 1 година по време на тази първа консултация, повторната оценка може да се случи след 6 месеца, във възрастта година и половина. Ако детето е на около 2 години по време на първата консултация, в която е получена оценка за висок риск, повторната оценка трябва да се проведе по-скоро, например след 3 месеца.

- диагностициране (има ли вече поставена диагноза, от кого и кога);
- история на получаваната помощ, подкрепа, услуги;
- определяне на това, което е било полезно/безполезно, в какъв аспект;
- очаквания и перспективи на родителите.

Преди да се види със самия човек с аутизъм, специалистът събира впечатления от родителите (или близките) за отношението им към детето (възрастния с аутизъм); както и информация за неговата история и развитие. Значима информация е кой забелязва и преживява най-тежко проблема; кой е засегнат от него; какво са чували родителите във връзка с проблема на детето; има ли периоди на влошаване и подобрение или проблемът е статичен; има ли хора, които се справят по-добре с детето (Голдберг и кол., 1992).

Актуална ситуация

Актуалната ситуация на детето е важно да бъде разбрана – с кого и къде живее то (Голдберг и кол., 1992); посещава ли някакво детско заведение; получава ли специализирана помощ (каква); кой прекарва най-много време с детето в ежедневието, но и кой друг (също така – колко често) се включва в грижите за него. В интервюто трябва да се събере информация за притесненията, които имат родителите и за живота на детето вкъщи; информация за неговото обучение и за социалните му взаимоотношения (Hogenboom & Woodward, 2013) – всичко, което е актуално и важно в настоящия момент.

Бременност и раждане

Информация за бременността и раждането е част от анамнезата, която се изследва в интервюто. Конкретно важно е да се пита за (Gallo, 2010):

- *Проблеми, оплаквания по време на бременността.*
- *Навреме ли е родено бебето?*
- *Здраво бебе ли е било?*
- *Какъв е резултатът от теста АПГАР¹⁷?*
- *Ръст и тегло.¹⁸*
- *Генетични изследвания правени ли са?*

---

¹⁷ АПГАР тест – скала за оценка на състоянието на бебето веднага след раждането. Подпомага ориентацията за състоянието на новороденото. Оценяват се в тристепенна скала и включва следните показатели: цвят на кожата, пулс, рефлекс, мускулен тонус и дишане.

¹⁸ Информацията дотук, която касае ранното развитие на детето и е свързана с протичането на бременността, е нужна, за да се прецени необходимостта от консултацията с други специалисти.

Двигателно развитие

Информация за двигателното развитие на детето (кога е седнало, проходило, колко е активно физически) е част от нужната информация, за да се състави картина за общото ниво на развитие и особеностите в поведението на детето. Децата с аутизъм като правило нямат проблеми с двигателното развитие (сериозно изоставане в тази област по-скоро насочва към обмисляне на цялостно изоставане в интелектуалното развитие), но поради сензорни проблеми (проприоцептивни и вестибуларни) е възможно да изглеждат неумели в движенията си. Могат да са налице също проблеми с праксиса, които ще се отразят и на грубата, и на фината моторна координация. Примерни въпроси, които могат да се използват за изследване на тази област, са (Gallo, 2010): *Пусува ли с пастели?; Правилно ли държи молива?; Тромав, непохватен ли е?; Пада ли често?*

Езиково развитие

Езиковото развитие е важен диагностичен и оценъчен маркер, когато се отнася до разстройство от аутистичния спектър. Информацията, която е възможно да се получи от родителите в техния спонтанен разказ, обикновено се отнася до: „говори“ или „не говори“. За да се получи значима и достоверна информация в тази област, могат да бъдат полезни конкретни и уточняващи въпроси. Полезни въпроси в случая могат да бъдат (Gallo, 2010):

- *Изследван ли е слухът на детето?*
- *Казваше ли 1–2 думи на 1 годинка? Това е по-подходящ въпрос, отколкото например Проговори ли навреме? Специалистът не би могъл да знае какво означава навреме за родителя.*
- *Коя беше първата дума на детето ви?*
- *На каква възраст каза първата си дума?*
- *Кога за пръв път започна да прави изречения от две думи?*
- *Какво беше първото изречение на детето ви?*
- *Кога започна да говори така, че да могат да го разбират и хора извън семейството?*

Родителите могат да се помолят също да си припомнят всичко, което детето е казало днес (или вчера) и да се опитат да предадат думите му точно, а също така в какъв контекст са били използвани. Информация за ситуациите, в които детето най-често говори и хората, с които най-често говори, също е важна. Необходимо е да се разбере какъв е начинът, по който детето използва езика – инструментално (за да каже, че иска храна, вода, вещ и др. под.) или за споделяне.

Социално взаимодействие

За изследването на тази значима област Гало (Gallo, 2010) дава полезни примери:

- *Може ли да разчита лицевата експресия и езика на тялото?* Ако този въпрос не е твърде ясен за родителите, може да се формулира по друг начин: *Може ли да разбере как се чувстват хората, в какво настроение са, само по изражението им?* Понякога трябва да се обясни още по-ясно, например: *Вие, например (обръщението е към майката)... когато съпругът ви се прибере вкъщи след труден ден в работата, изморен и раздразнителен, можете ли да разберете това само по начина, по който влиза вкъщи, според това как диша и как ви гледа?... Ето това е пример за същото – как можем да четем езика на тялото.*
- *Единствено дете ли е? Ходи ли на детска градина?* Тези въпроси са необходими, за да се прецени какъв е опитът на детето от взаимодействие с други деца. Когато специалистът е наясно с това, може да зададе и други конкретни въпроси, например: *Когато сте на детската площадка, какво прави той?; С какво играе?* Например, ако детето играе в пясъка, като половин час гледа как изтича пясъка между пръстите му, това може да насочи специалиста към разстройство от аутистичния спектър (или ако диагнозата вече е поставена и не се поставя под съмнение, да разбере типичния начин, по който детето се наслаждава по време на игра).
- *Търси ли майка си за игра?*
- *Показва ли, носи ли на родителите си предмети, които са му интересни?* Когато специалистът пита за това, трябва да се опита да разграничи носенето на обект с цел удовлетворяване на нещо (детето иска нещо) и с цел споделяне (детето просто иска да сподели нещо интересно с родителите си). Важно е да се внесат допълнителни пояснения или да се формулира въпросът по различни начини, за да разберат родителите какво точно се очаква от тях. Даването на примери също може да бъде полезно.
- *Може ли да изрази нуждите си (с действия, жестове)? Или например, когато е гладно, просто седи и плаче?*¹⁹
- *Прави ли детето хубави неща за другите?* Децата често хранят родителите си, берат цветя за мама, искат близалка и за своя брат/сестра, когато те получат такава.

---

¹⁹ Една наблюдателна майка сподели веднъж, че синът ѝ (на 3 години), когато иска да пие сок от шишето си, не показва това по никакъв начин, а само започва силно и неутешимо да плаче. Той вижда, че шишето е празно и започва да плаче – не носи шишето на майка си, не търси кутията със сок, за да си сипе, не гледа към майка си с молба за помощ, не сочи шишето.

- *Търси ли други деца, за да играе с тях? Как го прави?*
- *Ако детето е вербално, може ли да назове име на свои приятели?*
- *Знае ли детето каква е разликата между приятели и деца, с които заедно посещават детската градина или училището?*
- *Уговаря ли се детето само с приятели да се срещнат и играят след училище или в почивните дни?* В училищна възраст децата вече се уговарят сами да играят след училище, без да разчитат на уговорки от страна на майките си.
- *Слуша ли треньора/учителя по време на спортна игра/тренировка, или прави каквото си иска?* В училищна възраст в училище или извън него често се организират спортни групови игри, които са възможност за разбиране на поведението на детето в още една ситуация.
- *Споделя ли вълнението си от някаква игра?* По принцип хората споделят с другите това, което им е интересно, но децата с аутизъм обикновено не правят така.

Поведение

При оценка на разстройство от аутистичния спектър трябва да се отчитат няколко особено значими аспекта от поведението (Gallo, 2010):

- *Ритуали и рутинни действия.* Придържа ли се детето към определени ритуали, към определен начин на действие и поведение. Примери за такова поведение могат да бъдат: настояването да се придвижват по един и същ маршрут²⁰; в определен час правят нещо (например пият сок) и неспазването на този ритуал е свързано със силно напрежение.
- *Има ли детето често гневни избухвания? Колко често? Как изглеждат тези избухвания? Колко дълго продължават те? Какво може да го успокои в такава ситуация?*
- *Умее ли да имитира?* От около 2-годишна възраст децата проявяват интерес към имитация на действията на другите; те обичат да правят неща, които правят родителите им (Gallo, 2010). При децата с аутизъм имитацията обикновено е затруднена или дори липсва.
- *Подрежда ли играчките си в редица?*²¹

²⁰ Познавам няколко деца, които в определен момент от своето развитие настояваха да се придвижват по определен маршрут. Едно от децата още в бебешка възраст плачело неутешимо, ако майка му предприеме различен от обичайния маршрут с количката.

²¹ Подреждането на предмети в редица е поведение, което често се наблюдава при децата с аутизъм. Една майка споделя, че нейната 3-годишна дъщеря подрежда всичко в редица (пластмасови шишета, топки, кутийки), дори и хората подрежда в редица: води за ръце родителите си и ги кара да сядат на леглото, след това останалите възрастните (баби, дядовци, други бл изки, които са наоколо в момента).

Умения за самостоятелност и независимост

Интервюто с родител, учител или самия човек с аутизъм е подходящ начин да се събере информация за уменията за самостоятелност и независимост (Cooper & Rood, 2011). За да се събере информация за тоалетните навици, може да се зададат подобни въпроси (Gallo, 2010): *Кога детето е започнало да бъде тренирано да използва гърне/тоалетна? (По малка нужда? По голяма нужда? През деня? През нощта?)*

Аналогично, събличането и обличането, храненето, домакинските умения и други значими области на самостоятелността и независимостта могат да се изследват чрез интервю или да се допълнят от интервюто данните, събрани чрез различни други оценъчни методи и скали. Интервюто ще позволи не само да се получи информация за нивото на умения в областта, но и да се разберат проблемите на родителите, свързани с тренирането на определени умения; да се изследват приоритетите на родителите в областта на самообслужването; да се насърчат родителите да бъдат постоянни в тренирането на определени умения и да се насочат към това кои от целите е възможно да са постижими към настоящия момент спрямо нивото на развитие на детето.

Сензорна интеграция

Сензорно-интегративните проблеми на хората с аутизъм са област, която се нуждае от специално внимание и изследване чрез различни методи, включително и интервю (със самия човек с аутизъм и/или с родител и близки). Това е важна област не само за малки деца, но във всяка възраст. Оценката на сензорните особености в областта на зрението, слуха, усещанията на кожата, обонянието, мириса, вестибуларната и проприоцептивната сетивност са значима информация, която ще позволи човекът с аутизъм и неговото поведение да бъдат по-добре разбрани и да се отчетат сензорните особености при съставянето на терапевтичен план.

Когато специалистът формулира въпроси от тази област в интервюто, трябва да внимава да не надцени проблема. Ако попита дали детето реагира на силен шум със запушване на уши, е необходимо да се уточни дали този шум е притеснителен и за останалите (например за майката, към която насочваме въпроса) или останалите по-скоро не обръщат внимание на този шум, но за детето е много обезпокоителен. Ако специалистът се интересува от това дали детето обича да носи само определени дрехи и отказва да облича други, също трябва да се изясни дали носи любимата си дреха, защото е с картинка на любим герой или защото харесва материята, а други дрехи го дразнят заради плата, кройката и т.н. (Gallo, 2010).

Интервюто е универсален психологически метод, който има своите особености в контекста на това специфично приложение – за оценка на хора с разстройство от аутистичния спектър. Разнообразни са възможните цели на приложение и видовете интервюта, които са приложими и полезни в този контекст. Интервюто може да се провежда както в началото на работния процес, така и в по-късните етапи от взаимоотношенията с човека с аутизъм и неговото семейство.

Да си родител или близък на човек с аутизъм предполага специфични теми и проблеми, които трябва да бъдат изследвани в интервюто. Изследването на психичното функциониране на човек с аутизъм изисква умения за формулиране на подходящи въпроси, за да се получи значима и достоверна информация. Интервюирането на вербални юноши и възрастни с аутизъм поставя допълнителни предизвикателства пред валидността на получената в интервюто информация. Освен познания за интервюто като метод, ефективността на неговото приложение зависи и от компетентността на специалиста в областта на аутизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Голдберг, Д., С. Бенджамин, Ф. Крийд** (1992). Психиатрия в медицинската практика. София: Фондация „Невронауки и поведение“.
- Каплан, Р., Д. Сакъзо** (2013). Психологическо тестване. София: Изток-Запад.
- Макинтайър, К., П. Депонио** (2015). Идентифициране и подкрепа на деца със специфични обучителни трудности. София: Изток-Запад и Център за приобщаващо образование.
- Механджийска, Г.** (2008). Интервюирането в социалната работа, София: Изток-Запад.
- Михалова, А.** (1988). Диагностичната беседа. В: *Диагностика на психичното развитие*. Й. Шванцара (ред.), София: Наука и изкуство.
- Михова, З.** (2014). Развиване на рефлексивно родителстване при деца с проблемно поведение. В: *Сборник научни доклади от Седми национален конгрес по психология, 31.10. – 02.11.*, София: Професионален център ЛМ ЕООД.
- Coyne, P. & K. Rood** (2011). Preparing Youth with Autism Spectrum Disorder for Independent Living and Community Participation, Unit 3.8: Independent Living Skills, Columbia Regional Program, www.crporegon.org.
- Gallo, D.** (2010). Diagnosing Autism Spectrum Disorder. A Lifespan Perspective. Oxford: Willey-Blackwell.
- Hoogenboom, M., B. Woodward** (2013). Autism. A Holistic Approach. Third Edition. Cornwall: Floris Book.
- Prelock, P., J. Beatson, B. Bitner, C. Broder, A. Ducker** (2003). Interdisciplinary Assessment of Young Children With Autism Spectrum Disorder. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 34, 194–202.
- Swannson, F.** (1970). The Initial Diagnostic Interview. In: *Psychotherapists and Children. A Procedural Guide*. NY, Toronto, London, Tel Aviv: Pitman Publishing Corporation.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 107

ВЕРОЯТНОСТНИ ПРЕЦЕНКИ, ЕВРИСТИКИ И УКЛОНИ СРЕД БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ: ВРЪЗКИ С ПОЛ, СПЕЦИАЛНОСТ И УЧИЛИЩНИ ПОСТИЖЕНИЯ

НИКОЛАЙ РАЧЕВ

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“
nrrachev@phls.uni-sofia.bg

ЕКАТЕРИНА ПЕЙЧЕВА

Студент Бакалавърска програма „Психология“

Николай Рачев, Екатерина Пейчева. ВЕРОЯТНОСТНИ ПРЕЦЕНКИ, ЕВРИСТИКИ И УКЛОНИ СРЕД БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ: ВРЪЗКИ С ПОЛ, СПЕЦИАЛНОСТ И УЧИЛИЩНИ ПОСТИЖЕНИЯ

Евристиките и уклоните при правенето на вероятностни преценки са намерили естествената си концептуализация в термините на двупроцесните теории за познанието. В тази обща теоретична рамка Станович и екипът му предлагат таксономия на евристиките и уклоните. Изследванията в тази теоретична рамка са се фокусирали предимно върху обяснението на един привидно изненадващ резултат: липсата на връзка между постиженията по задачи за евристики и уклони и стандартизирани мерки за интелигентност. Таксономията обаче има потенциал да предвиди и наличие на рядко изследвани досега връзки с фактори като специалност и пол. В две последователни изследвания проверихме ефектите на известни задачи за евристики и уклони и връзката им с пол, специалност и училищни постижения (като мярка, близка от интелигентността). Практически всички ефекти на задачите бяха успешно възпроизведени в български условия. Най-важният предиктор на изпълнението по задачите се оказа полът: мъжете са давали повече нормативни отговори от жените, като размерът на този ефект е голям. Връзките между постиженията по самите

задачи не показваха близост нито с оригиналната класификация на евристиките на Тверски и Канеман, нито с предложената от Станович таксономия. Не открихме данни и за вътреиндивидуална стабилност между изпълнението на различните задачи. Обобщенията относно валидността на теоретичните допускания обаче е рано да се правят, поради малкия размер на извадката. Поради трудностите за измерване на училищните постижения в българска среда, изводите, свързани с тази променлива, също са несигурни. Въпреки тези ограничения, изследването предлага интересни възможности за включване на нови, неформулирани досега фактори в използваната теоретична рамка като степен, в която съдържанието на задачата предразполага към преодоляване на евристичния отговор, и ниво на необходимия за решение умствен софтуер.

Ключови думи: евристики и уклони, двупроцесни теории, когнитивно скъперничество, умствен софтуер, индивидуални различия.

Nikolay Rachev & Ekatherina Psycheva. PROBABILITY JUDGMENTS, HEURISTICS, AND BIASES AMONG BULGARIAN STUDENTS: ASSOCIATIONS WITH GENDER, EDUCATION, AND SCHOOL PERFORMANCE

Heuristics and biases in making probability judgments have found their natural conceptualization within the framework of dual-process theories of cognition. Within this theoretical framework, Stanovich and his research team proposed a taxonomy of heuristics and biases. Research within this framework has focused primarily on explaining an apparently surprising finding: the lack of association between performance on heuristics and biases tasks and standardized measures of intelligence. However, the taxonomy has the potential to also predict relationships that have rarely been studied previously with factors such as gender and education. In two consecutive studies, we tested the effects of some famous heuristics and biases problems, and their association with gender, education, and school performance (as a proxy for intelligence). Virtually all main effects of tasks were reproduced with Bulgarian students. Gender turned out to be the most important predictor of task performance: males gave more normative answers than females, and the size of effect was large. The interrelations between performance on different problems did not show any pattern consistent with either Tversky and Kahneman's original classification of heuristics or Stanovich et al.'s taxonomy. Neither did we find evidence for good internal consistency in performance across different tasks. However, generalizations about the validity of the theoretical assumptions would be premature, mostly because of the small sample size in this study. The difficulties of measuring school performance in the Bulgarian environment also prevented us from making conclusions related to this variable with a decent amount of certainty. Despite these limitations, the study provides evidence suggesting the inclusion of new, not previously defined parameters in the theoretical framework, such as the extent to which the surface task contents predisposes for overriding the heuristic response, and the level of mindware needed to solve the problem.

Key words: heuristics and biases, dual-process theories, cognitive miser, mindware, individual differences.

Във всекидневието често се налага да правим преценки и да вземаме решения, без да имаме пълна информация за събитията или специализирани знания как да използваме информацията. Как правим преценки в тези случаи и как може да се оцени дали тези преценки са били правилни? Целта на тази

статия е да направи кратък обзор на развитието на подхода на евристиките и уклоните, въведен от Еймъс Тверски и Даниел Канеман, и да обобщи емпирични данни, събирани чрез този подход в български условия. Ще разгледаме трите основни типа евристики, дефинирани от Канеман и Тверски, ще проследим концептуализацията на подхода в термините на двупроцесните теории и ще въведем някои важни емпирични резултати от досегашни изследвания, обясними в термините на въведената от Кийт Станович и колегите му таксономия на евристиките и уклоните. На тази основа ще съобщим резултати от две наши изследвания и ще предложим възможности за включване на нови параметри в теоретичната рамка.

ЕВРИСТИКИ И УКЛОНИ

За да се преодолее субективната оценка за качеството на решенията, е необходим обективен подход за оценка. Подходът на евристиките и уклоните предлага именно такъв обективен метод. Същността му е проста и се състои в сравнение между нормативни и дескриптивни модели. Нормативните модели, разработени извън психологията, предлагат предписания под формата на правила, които, ако се следват последователно, биха довели до рационални преценки и решения. С други думи, тези модели предлагат предписания за това как хората *би трябвало* да подхождат към даден тип задачи в ежедневието си. Дескриптивните модели, от своя страна, се базират на данни от психологически изследвания и показват как *в действителност* хората подхождат към тези задачи.

Този метод води началото си от ключовите изследвания на Тверски и Канеман (Kahneman & Tversky, 1972, 1973, 1979, 1982, Tversky & Kahneman, 1971, 1973, 1974), които показват, че начинът, по който хората правят преценки и вземат решения, систематично се отклонява от зададените в нормативните модели предписания. За нормативен модел в областта на правенето на вероятностни преценки е използвана теорията на вероятностите, а в областта на вземането на решение – икономическите теории за рационален избор. И в двата случая става дума за математически обосновани теории, показващи, че ако хората следват определени принципи (законите на вероятността или т. нар. „аксиоми за рационален избор“), те максимизират очакваната полезност на изборите си (Stanovich, Toplak, West, 2008). Този подход традиционно се нарича подход на евристиките и уклоните, според наименованието, дадено от двамата автори.

Евристиките са умствени стратегии, които пестят умствени усилия и позволяват да се направи бърза преценка, без да е необходимо специализирано знание. Тези техни предимства обаче имат и своята обратна страна: спестеното време и усилия са за сметка на точността на решението. Тверски и Канеман за пръв път показват, че някои от тези неточности имат систематичен и предви-

дим характер. С други думи, използвайки евристиките, хората се отклоняват от нормативните модели по систематичен начин. Тези отклонения Канеман и Тверски наричат *уклони* (*biases*). Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974) отличават три евристики: представителност, наличност и закотвяне.

Основният механизъм на евристиките е подмяната (Kahneman, Frederick, 2002, 2005): сложен въпрос, който изисква умствени усилия и специализирани знания, се заменя несъзнателно с по-прост, който има лесен отговор. При евристиката *представителност* например, оригиналният въпрос – каква е вероятността обект А да принадлежи на клас В – е заменен с въпроса – до каква степен А изглежда типичен за В или сходен с В – т.е. доколко А е представителен за В в статистическия смисъл на думата (Tversky, Kahneman, 1974). Разбира се, типичността и сходството носят важна информация за тези оценки. Прекаленото упование на този знак обаче е свързано с пренебрегване на други данни с ключово значение за правилна преценка, според нормативните предписания. Например хората са склонни да оценят като голяма вероятността личностов профил да принадлежи на инженер, ако профилът съвпада със стереотипа им за инженер, независимо дали са информирани, че профилът е изтеглен от набор от 70 инженери и 30 адвокати, или от 30 инженери и 70 адвокати. Правилото на Бейс от теорията на вероятностите обаче сочи, че базовата пропорция има основно значение и хората би трябвало да са по-сигурни в първия случай (Kahneman, Tversky, 1973). Други подобни уклони, които Тверски и Канеман извеждат, са нечувствителност към размера на извадката, очакването общите принципи да се възпроизвеждат и в кратки редици (погрешни идеи за случайността и грешката на комарджията) и пренебрегване на регресията към средната стойност при не идеално корелирани данни (Tversky, Kahneman, 1974).

По подобен начин при евристиката *наличност* въпросът за честотата или вероятността за дадено събитие е заменен с лекотата на извличане на примери за това събитие от паметта – или с лекотата на генериране на пример във въображението (Tversky, Kahneman, 1974). Разбира се, обективно може да съществува връзка между двете: колкото по-често срещано е дадено събитие, толкова по-лесно ще е да бъде извлечено от паметта. Определени събития обаче може да са по-лесни за извличане по причини, несвързани с честотата им на поява. Например в английския език е много по-лесно да се сетим за шестбуквени думи, завършващи на „ing“, отколкото за шестбуквени думи с пета буква „n“. Заключение, базирано на евристиката *наличност* обаче би било погрешно, тъй като по-внимателен поглед върху двете събития показва, че първото е частен случай (подклас) на второто и няма начин да е по-често срещано (Tversky, Kahneman, 1983).

При *закотвянето* оценките за неизвестни количествени стойности се правят, като се използва дадена първоначална стойност за отправна точка, която след това се „настройва (нагажда)“ нагоре или надолу (Tversky, Kahneman,

1974). Проблемът при тази евристика е, че процесът на нагаждането приключва твърде бързо, скоро след навлизане в зоната на несигурност. Например, ако ни попитат дали броят на хората, изпълнявали длъжността папа на католическата църква е по-голям или по-малък от 50, вероятно с добра степен на увереност ще решим, че е по-голям. Когато след това ни попитат какъв е действителният брой на папите, вероятно ще започнем да „нагаждаме“ първоначалната стойност, като я увеличаваме. Твърде вероятно е обаче този процес да приключи веднага щом вече не сме сигурни, че броят е по-голям. Обратното, ако първоначално дадената стойност е „500“, ще сме сравнително уверени, че броят е по-малък, но ще спрем с нагаждането близо до тази стойност. Следователно в тези случаи вероятностните оценки ще са несъразмерно повлияни от първоначално зададените стойности. Този пример показва и още един недостатък на закотвянето и нагаждането: прекалената зависимост от произволно избрана начална стойност.

Двупроцесни теории

Типична характеристика на задачите за евристики и уклони е, че противопоставят евристичния на нормативния отговор. Евристичният отговор обикновено изниква бързо в съзнанието и не е придружен с преживяване за умствено усилие. За разлика от него, нормативният е по-бавен и изисква умствени усилия. Например в разгледаната по-горе задача с думите в английския език, отговорът „-ing“ типично бързо изниква в съзнанието като верен отговор и е необходимо време и умствено усилие, за да преосмислим задачата, да преодолеем напирания евристичен отговор и да потърсим решение, в съответствие с нормативния модел.

Тези два подхода към решаване на задачите илюстрират двата основни процеса, дефинирани от двупроцесните теории за преценка и вземане на решение, затова не е учудващо, че решаването на задачите типично се разглежда в термините на тези теории. Първоначално двата типа мислене са били наричани Система 1 и Система 2 (Kahneman, Frederick, 2005; Stanovich, West, 1998a). Еванс (Evans, 2009) и Станович (Stanovich et al., 2008) обаче предлагат термините *процеси/преработка Тип 1* и *Тип 2*, които са натоварени с по-малко теоретични допускания (например няма неявно допускане, че става дума за единни когнитивни модули). В тази статия ще използваме последната терминология.

Въпреки различията между специфичните двупроцесни теории, на най-общо ниво съществува съгласие относно процесите на решаване на задачите за евристики. Обичайно задачите за евристики и уклони са съставени така, че да предразполагат към определен отговор, който обаче е погрешен. Следователно, за да се реши правилно дадена задача, първо трябва *да се преодолее евристичният отговор*, предложен от процесите Тип 1. Всъщност една от основните задачи на преработката Тип 2 е да потиска автономните отго-

вори на преработката Тип 1. Това е необходимо, но не достатъчно условие за генериране на верния отговор. За тази цел са нужни още две условия. Първото е наличие на необходимия когнитивен капацитет за *когнитивно разделяне (cognitive decoupling)* – създаване на копия на първичния умствения модел, разграничаването им от реалността и манипулацията им с цел решение на задачите. Второто е наличието на усвоени правила, процедури и стратегии, които да осигурят съдържание за умствените манипулации. За да обозначи този набор от умствени придобивки, Станович заема от Дейвид Пъркинс термина *умствен софтуер (mindware)*; цит. по Stanovich, 2009a; Stanovich et al., 2008; mindware; Stanovich, West, 2008).

За да обясни защо толкова често хората се поддават на уловките на задачите за евристиките, Станович и екипът му предлагат принципа на *когнитивното скъперничество*: хората ще направят всичко възможно, за да си спестят умствени усилия. Този принцип има два аспекта. Първият е, че преработката Тип 1 е типът преработка по подразбиране, винаги когато е възможно. Вторият е, че когато се наложи преработка Тип 2, тя най-често ще се ограничи само до непосредствено зададения от задачата умствен модел и ще бъде спестено генерирането на други възможни хипотетични умствени модели, необходими за правилната преценка.

Таксономия на евристиките и уклоните

Разграничението между Тип 1 и Тип 2 преработка и въвеждането на понятията за когнитивно скъперничество и умствен софтуер позволяват на Станович и изследователския му екип да съставят таксономия на евристиките и уклоните според основния механизъм, лежащ в основата им (Stanovich, 2009a; Stanovich et al., 2008). Една част от уклоните са свързани с използването по подразбиране на мисловните процеси Тип 1. Тук изобщо не се включва преработката Тип 2. Друг тип евристики и уклони са свързани с неуспеха на процесите от Тип 2 да преодолеят отговора, предложен от Тип 1. В този случай, за разлика от първия, преработката Тип 2 е била активирана, но не е успяла да противостои на свръхпотентния отговор, предлаган от преработката Тип 1. Трети тип уклони са резултат от липса на необходимия умствен софтуер. Наистина, ако нямаме специфичните знания върху теорията на вероятностите, не може да се очаква, че ще подходим към решението според нормативните очаквания. Накрая, неподходящ умствен софтуер, който е бил „инсталиран“, може да има негативен ефект върху правилната преценка или решение. В множество случаи житейските вярвания и имплицитни теории може да пречат, вместо да подпомагат добрата преценка (например убеждението, че зодиите имат прогностична стойност за характера на човека). Не всички задачи представят евристиките и уклоните в чист вид – някои са „хибриди“, т.е. отразяват въздействието на повече от една категория от таксономията на евристиките и уклоните.

Тази таксономия задава специфични прогнози по отношение на справянето с различните задачи за евристики и уклони. Данните показват, че хората се различават по степента, в която се разминават с нормативните модели, т.е. по степента, в която прибягват до употребата на евристики и по склонността си към уклони в разсъжденията. Таксономията може да обясни тези индивидуални различия в термините на различна предразположеност към използването на разграничените когнитивни механизми.

По-конкретно таксономията позволява обяснението на една важна емпирична находка: липсата на връзка между много от задачите за евристики и уклони и общоприетата мярка за мисловни способности – тестовете за интелигентност. Това е на пръв поглед изненадващ резултат, тъй като повечето хора са склонни да смятат, че интелигентните хора в действителност притежават уменията да вземат добри решения (Rachev, 2009) и че тестовете за интелигентност улавят това умение (Stanovich, 2009b).

Емпиричните резултати на изследователския екип на Станович обаче показват, че в множество задачи за евристики и уклони няма връзка между коефициент на интелигентност (или близки мерки като стойност по SAT) и изпълнение на задачите (Stanovich, West, 2008). Таксономията спомага за обяснението на този резултат чрез въвеждането на три основни фактора за решаване на задачите: способност за откриване на необходимостта от преодоляване на отговора от Тип 1, способност за продължително потискане на евристичния отговор и наличие на необходимия за решението умствен софтуер.

Според тази рамка първият фактор – способност за откриване на необходимостта от потискане на евристичния отговор – не се улавя от тестовете за интелигентност. Това е така, тъй като тестовете за интелигентност са добра мярка за това как човек борави с дадена информация, но не и как подбира информацията с естествена среда (Stanovich et al., 2008). Следователно, когато конфликтът между евристичния и нормативния отговор не е явно формулиран в задачата, връзка между интелигентност и рационалност не се очаква. Действително, Станович и колегите му не откриват връзка между интелигентност и множество задачи, предразполагащи към евристичен отговор (Stanovich, West, 2008).

От друга страна, когато конфликтът между евристичен и нормативен отговор е ясно заявен, водеща ще бъде способността за продължително потискане на евристичния отговор и устойчива способност за когнитивно разделяне (*decoupling*). В този случай се очаква да има връзка между интелигентност и рационалност, тъй като способността за потискане на неуместната информация е една от основните характеристики на когнитивния капацитет, измерен чрез тест за интелигентност или задача за капацитет на работна памет. В съответствие с това предположение, Станович и колегите му (напр. Stanovich, West, 2008) откриват връзка между интелигентност и постижения на задачи за уклон на вярването (*belief bias*) – склонността, при дедуктивни разсъжде-

ния, изводът относно логическата валидност на заключението да се влияе от знанията на хората за света. Връзка е открита и при задачите с пренебрегване на знаменателя, където човек трябва да избере между две игри, като вероятността на първата е по-голяма от вероятността за втората, но числителят на втората вероятност е по-голям от този на първата (например $1/10$ и $8/100$, вж. задачите по-долу за пълен текст на такава задача).

Третият фактор за предвиждане на връзката между интелигентност и рационалност е наличният умствен софтуер. Хората, които са „инсталирали“ необходимите за решенията умствени правила и процедури, се очаква да се справят по-добре на задачите. Доколкото инсталирането на необходимия умствен софтуер е свързано с когнитивния капацитет, може да се очаква връзка между интелигентност и постижения на задачи за евристики и уклони. Например една от причините за разминаването с нормативните очаквания при задачите за вероятностни разсъждения е непознаването на теорията на вероятностите. Може да се очаква, че в някои задачи за вероятности лицата с по-високи постижения на тестове за интелигентност (особено в невербалните субскали) ще бъдат с предимство. В изследванията на Станович например е открита връзка между мерки за интелигентност и задачи за напасване на вероятността срещу максимизиране. Пример за такава задача е зарче с четири бели и две червени страни, за което участниците трябва да си представят последователно шест хвърляния и да напишат на какво биха заложили, за да спечелят възможно най-много пъти. Двете основни стратегии са максимизиране – избиране на по-вероятното събитие (бяло) всеки път – и напасване на вероятностите – избиране на четири бели и две червени страни. Резултатите показват, че индивидите, избрали оптималната стратегия (максимизиране) имат по-висок SAT от индивидите, избрали напасването на вероятностите.

Надеждност на мерките за преценки и вземане на решение

Въпросът за индивидуалните различия в уменията за добри преценки е свързан с въпроса за надеждността на мерките за тези преценки. Не е достатъчно да се открие, че някои индивиди се справят по-добре от други на определена задача. Важно е също да се проследи дали определени хора се справят устойчиво по-добре на набор от сходни задачи. С други думи – дали съществува връзка между справянето на различните задачи. Резултатите в това отношение са смесени. Няколко изследвания съобщават за добра вътрешна съгласуваност между задачи за евристики и уклони. Станович и Уест (Stanovich, West, 1998b, 2000) откриват значими положителни корелации между задачи за ретроспективен уклон, логическо разсъждение и статистическо разсъждение и правят извода, че съществуват устойчиви тенденции към придържане или разминаване с нормативните модели, които обхващат различни области

на преценки и вземане на решение. Брюин де Брюн и колегите ѝ (Bruine de Bruin, Parker, Fischhoff, 2007) използват различни категории задачи, свързани с рационални преценки и решения и съобщават както за добра вътрешна съгласуваност между задачите от дадена категория, така и за умерени корелации между постиженията по различните категории задачи. Преди това обаче изследване на същия изследователски екип (Parker, Fischhoff, 2005) съобщава за ниска вътрешна съгласуваност при подобни задачи. Брюин де Брюн и кол. решават този проблем с увеличаване броя на айтеми във всяка категория, размера на извадката и използване на многостепенни Ликертови скали вместо дихотомни избори. Топлак и колегите ѝ (Toplak, West, Stanovich, 2011) също откриват относително ниска степен на вътрешна съгласуваност на използваната от тях батерия за евристики и уклони, алфа на Кронбах = 0,484. Така въпросът за индивидуалната устойчивост към уклони в различни контексти остава открит.

Контекст и цели на настоящото изследване

Изследванията върху рационалността имат важна теоретична и приложна стойност. Въпреки това данните за български условия са оскъдни. Изключение прави изследване на Христова, Менгов и Герганов (2005), които се насочват върху евристиката представителност и възпроизвеждат ефектите на грешка на конюнкцията и неотчитане на големината на извадката. Въпреки това за повечето евристики и уклони не са събирани систематични данни. В тази ситуация би могло да се подходи по два начина: да се приеме, че ефектите биха били същите и у нас, или да се провери емпирично. Традиционно в когнитивната наука се допуска, че умът действа по универсални механизми, независими от културния контекст. Ако приемем това допускане, би трябвало досегашните данни да се използват като даденост. Ричард Нисбет и колегите му обаче предлагат алтернативна гледна точка, според която културата и умствените стилове са взаимно свързани. Тази позиция намира потвърждение в множество емпирични данни за различия между западноевропейска и източноазиатската култура в изпълнението на различни мисловни задачи (Nisbett, 2003; Nisbett, Norenzayan, 2002; Nisbett, Peng, Choi, Norenzayan, 2001; Norenzayan, Smith, Kim, Nisbett, 2002).

В съответствие с тези данни решихме, че е необходимо да бъде събран емпиричен материал като минимална база данни за сравнение с оригиналните резултати. Важно е да се отбележи, че като цяло данните за изследвания в Югоизточна Европа в тази област са оскъдни, въпреки че има индикации, че представителите на Източна Европа са по-сходни с тези на Източна Азия, отколкото с тези на Западна Европа и Северна Америка (Varnum, Grossmann, Nisbett, Kitayama, & others, 2008). Основна цел на настоящата работа беше съответно да се съберат данни, в български условия, по класически задачи

за евристики и уклони, както и по други известни задачи от литературата за вероятностни оценки. Нямахме теоретични предпоставки да очакваме задачите да „не работят“, така че очакването по подразбиране беше да повторим ефектите, съобщени в оригиналните изследвания. По-специално, тъй като теорията на вероятностите не се изучава в типичното средно училище в България, очаквахме участниците да подхождат евристично към задачите и в съответствие с това ефектите на задачите да се повторят и в настоящото изследване.

На второ място, рамката, предложена от Станович и екипа му, дава теоретични основания за проверка на потенциалната роля на различни, свързани с индивидуалните различия, предиктори на изпълнението на задачи на евристики и уклони. Спряхме се на три такива предиктора. Първият беше образованието. В частност хора с познания за теорията на вероятностите би трябвало да имат предимство в изпълнението поне на част от задачите, тъй като притежават необходимия умствен софтуер. Съответно очаквахме по-добро справяне със задачите от студенти в математически специалности. Вторият избран предиктор беше полът. Известно е, че мъжете имат изразено предимство пред жените в задачи, свързани с математически изчисления (Neisser et al., 1996). Съответно прогнозирахме, че мъжете ще се справят по-добре, доколкото задачите предразполагат към използването на този тип умствен софтуер, в който те имат предимство. Въпреки че проследяването на тези фактори следва логично от теоретичната рамка на Станович, не са ни известни досегашни изследвания, които проследяват влиянието на тези два фактора.

За разлика от тях, третият потенциален предиктор – училищният успех – е широко изследван от Станович и екипа му, но значимостта (в социален смисъл) на този резултат е достатъчно важна, за да си поставим за цел да проследим и тук връзката (или липсата на връзка) между училищни постижения и устойчивост на уклони. Според таксономията на Станович очаквахме да има връзка при задачи, които са свързани с необходимост от продължително потискане на евристичния отговор (Тип 1) и на задачи, при които по-високи училищни постижения са свързани с наличие на умствен софтуер, който отсъства при по-ниски постижения. В съответствие с това очаквахме, както и в досегашните изследвания, да открием връзка между училищни постижения и задачи за пренебрегване на знаменателя и напасване на вероятността срещу максимизиране. По останалите задачи не очаквахме да открием връзка с училищен успех.

Използвахме училищния успех като мярка, поради невъзможност за използване на стандартизирана мярка за интелигентност. Изследванията в американска и западноевропейска среда показват много силна връзка между мерки за интелигентност и училищни постижения. В обзора на Найсър и кол. (Neisser et al., 1996) се съобщава за корелация между двете в размер на

0,50, а връзката между SAT и мерки за обща интелигентност (g) е 0,82 (Freu, Detterman, 2004). Това дава възможност на Станович и колегите му (напр. Stanovich, West, 2008) да използват съобщени от участниците стойности по SAT като мярка за интелигентност, вместо изрично да включват подобна мярка в процедурата.

В България, за съжаление, данните за връзка между интелигентност и училищни постижения са оскъдни. В най-ранният от трите открити източника по въпроса (Пиръов, 2000: 70) са цитирани данни от 40-те години на XX в., когато е открита корелация от 0,30 между мярка за интелигентност и мярка за учене при студенти. През 80-те години на XX в. Паспаланова и Щетински (1985) съобщават затихваща корелация между „Свободния от културни влияния“ тест на Р. Кател и постиженията в горния курс на средното училище, като при лицата от мъжки пол липсва значима връзка в последните два класа на средното училище. Николов (2014) съобщава за слаба отрицателна корелация между резултат по скалата за интелигентност на Уекслър за деца и оценката на учители за затруднения в ученето. В този случай обаче вероятно става дума за по-ранна възрастова група. И в трите изследвания цитираните резултати са базирани на сравнително малки извадки.

Въпреки липсата в български условия на стандартизирана мярка, подобна на SAT, и на достатъчно информация за връзката между училищни постижения и интелигентност, решихме да използваме подхода на Станович, тъй като от процедурна гледна точка това беше едновременно най-достъпното и най-обоснованото решение. По-конкретно разчитахме на съобщени от участниците оценки от училище и кандидатстудентски изпити.

Включването на три потенциални предиктора на справянето по задачите – специалност, пол и училищни постижения даваше възможност да потърсим отговор и на въпроса кой е най-мощният между тях.

Третата основна цел на изследването беше да проследим вътрешната съгласуваност на резултатите по задачите, т.е. доколко съществува устойчиво придържане към или разминаване с нормативните модели, което се проявява в различните задачи. Този въпрос има отношение не само към индивидуалните различия. Резултатите от него могат да поставят на тест и валидността на различните таксономии на задачите – в термините на представителност, наличност и закотвяне, или според предложената от Станович и екипа му таксономия.

За тези цели през 2012 г. беше разработен набор от задачи за вероятностни разсъждения. В него проследихме главния ефект на задачите, както и потенциалния ефект на пол и училищни постижения. През 2013 г. беше съставен втори, по-кратък набор от задачи. С него си поставихме същите цели, като в допълнение проследихме още един предиктор: специалност. По-долу ще разгледаме в детайли резултатите от двете изследвания.

МЕТОД

Участници и процедура

В изследването участваха 67 студенти (45 жени, 21 мъже, 1 без данни) от СУ „Св. Климент Охридски“. Медианата на възрастта на участниците беше 19 години ($M = 20,83$, $SD = 4,03$). Данните бяха събрани през есента на 2012 със студенти от първи курс психология ($N = 44$; 25 жени, 18 мъже, 1 без данни) и от магистърска програма „Детско-юношеска психология“ ($N = 9$; 8 жени, 1 мъж) и пролетта на 2013 г. със студенти специалност туризъм ($N = 14$; 12 жени, 2 мъже). Задачите бяха изпълнявани на лист, в един и същ фиксиран ред. Редът на задачите следваше правилото да няма две задачи със сходно съдържание една след друга. Средното време за изпълнение беше приблизително 30 минути. Провеждането беше групово за всяка специалност.

Експериментални задачи

Включени бяха класически задачи за трите основни типа евристики (представителност, наличност и закотвяне) и други често използвани в литературата задачи за вероятностни оценки. Преводите на български са извършени от първия автор.

Задачи за представителност

Инженери и адвокати. Използвана беше класическата задача на Канеман и Тверски за инженерите и адвокатите (Kahneman, Tversky, 1973). Участниците бяха помолени да си представят, че екип психолози е провел личностови тестове на група инженери и група адвокати и им е изготвил личностови описания. Изтеглени са три описания. Описание А гласи следното:

Джак е 45-годишен мъж, женен с две деца. Като цяло е консервативен, грижовен и е перфекционист. Не показва интерес към политически и социални проблеми и прекарва повечето от свободното си време с някое от многобройните си хобита, като дърводелство, ветроходство и решаване на математически главоблъсканици.

Описание Б е следното:

Дик е 30-годишен мъж, женен, без деца. Човек с високи способности и мотивация, обещава да е доста успешен в своята област. Много харесван от колегите си.

Описание В е оставено „с гърба нагоре“, т.е. не е прочетено. За всяко описание участниците трябваше да преценят каква е вероятността (в проценти от

0 до 100) описанието да принадлежи на инженер. Задачата беше съставена в два варианта. Единствената разлика между вариантите беше между базовата пропорция на инженери и адвокати: 30 инженери и 70 адвокати във Вариант 1 и 70 инженери и 30 адвокати във Вариант 2.

Нормативните отговори на тази задача предполагат отчитане на базовата пропорция на инженери (30 или 70). Числово това би трябвало да се отрази в по-високи стойности, посочвани във Вариант 2, в сравнение с Вариант 1, независимо от описанието. Повечето хора обаче пренебрегват информацията за пропорциите и оценяват вероятността според това доколко профилите съответстват на представата им за инженер. В съответствие с това вероятността първият профил да принадлежи на инженер се оценява като висока независимо посочената пропорция инженери. При втория профил влиянието на евристиката представителност се изразява в оценки, близки то 50%, тъй като описанието не е близко до никой прототип. Единствено когато не е дадено никакво конкретно описание (Описание В) типично се появява чувствителност към базовите пропорции и склонност към нормативни отговори.

Училищни програми. Задачата е предложена от Канеман и Тверски (Kahneman, Tversky, 1972). Условието е следното:

В гимназия има две програми. Момчетата са мнозинство (65%) в Програма А и малцинство (45%) в Програма В. В двете програми има по равен брой класове. Влизате в случайно избран клас и виждате, че 55% от учениците са момчета. Според вас към коя програма принадлежи класът? а. Програма А; б. Програма В,

Нормативният отговор, чрез изчисляване на биномната вероятност, е Програма В. Въпреки това, хората имат склонност да избират програма А, тъй като момчетата в избрания клас са мнозинство, което го прави представителен за Програма А.

Болници. Предложена от Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Условието гласи:

В град има две болници. В по-голямата болница около 45 бебета се раждат всеки ден, а в по-малката – около 15 бебета. Известно е, че около 50% от новородените са момчета. Въпреки това, точният процент варира всекидневно. Понякога е по-висок от 50%, понякога – по-нисък.

За период от една година, всяка болница записва дните, в които повече от 60% от новородените са момчета. Коя болница според вас е записала повече такива дни? а. По-голямата; б. По-малката; в. Почти наравно (с разлика около 5% една от друга).

Повечето хора са склонни да кажат, че вероятността да има повече от 60% момчета е еднаква в двете болници. Това заключение най-вероятно е основано на евристиката представителност, тъй като и двете болници изглеждат

еднакво представителни за популацията. Извадковата теория обаче сочи, че девиациите от очакваните стойности са по-големи в малките извадки. Следователно нормативният отговор е по-малката болница.

Урни. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Условието гласи:

Имаме две урни с топчета. В първата урна $2/3$ от топчетата са червени, а останалата $1/3$ – бели. Във втората урна пропорциите са обратни ($1/3$ червени и $2/3$ – бели). Един човек тегли 5 топки от едната урна (с връщане на топчето след всяко изтегляне) и вижда, че 4 от тях са червени и 1 – бяло. Друг човек тегли 20 топки (с връщане) и получава 12 червени и 8 бели. Каква е вероятността (в проценти, от 0 до 100), за всеки от двамата, изтеглените топчета да са от първата урна ($2/3$ червени и $1/3$ бели)?

В тази задача шансовете на първия човек са 8 към 1, а на втория – 16 към 1. Въпреки това, повечето хора отговарят, че първият избор дава по-голяма подкрепа на хипотезата, че топчетата са избрани от урната с доминиращи червени топчета, тъй като при него пропорцията на червени топчета е по-голяма. И тук интуитивните преценки са доминирани от пропорциите в извадката и не са повлияни от размера на извадката, който обаче играе ключова роля в изчисляването на действителната вероятност.

Поредици от ези-тура. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Дадени са три възможни поредици от хвърляне на монета (Е = ези; Т = тура): (1) ЕТЕТТЕ; (2) ЕЕЕТТТ; (3) ЕЕЕЕТЕ. Участниците трябва да сравнят всеки две поредици и да оценят коя е по-вероятно да се получи в действителност. Дадена е възможност двете поредици да се оценят като еднакво вероятни.

Повечето хора оценяват първата поредица като по-вероятна от втората, която не изглежда случайно генерирана. Третата редица от своя страна изобщо не е представителна за „неподправена“ монета. Накратко, хората очакват глобалните характеристики (50% вероятност за ези или тура) да се появяват и локално, в кратки поредици от хвърляния. Поредица, която е локално „представителна“ обаче се отклонява систематично от случайната, тъй като съдържа твърде много повторения и твърде малко поредни еднакви резултати.

Линда. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1983). Дадено е следното описание:

Линда е на 31 години, неомъжена. Тя е доста прям човек и е с висока интелигентност. Завършила е философия. Като студент е била силно посветена на въпроси като дискриминация и социална справедливост. Участвала е и в антиядрени екологични демонстрации.

Дадени са седем твърдения, свързани с Линда: (а) Линда е учител в начално училище; (б) Линда работи в книжарница и ходи на йога; (в) Линда е активна във феминисткото движение; (г) Линда е психиатричен социален

работник; (д) Линда е касиер в банка; (е) Линда е продавач на застраховки; (ж) Линда е активист във феминисткото движение и работи като касиер в банка. Подредете седемте твърдения по вероятност, като за най-вероятната напишете 1, за втората по вероятност – 2 и така до 7.

От гледна точка на теорията на вероятностите, конюнкцията (едновременното случване) на две събития не може да е по-вероятна от съставните ѝ части. Следователно, отговор на тази задача би съответствал на нормативните предписания, ако вероятността за опция (д) – Линда да е касиер – е по-голяма от вероятността за (ж) – Линда да е феминист и да работи като касиер в банка. Тъй като личностовото описание обаче съвпада с представата за феминист, повечето хора са склонни да пренебрегват нормативното правило и да дадат отговора, базиран на евристиката представителност. Вариантът със седем опции за отговор представлява директна-прикрита (*direct-subtle*) форма на задачата. (За директна-открита форма вж. версията от 2013 г. по-долу.)

Поредици от зарове в игра. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1983) и окачествена от Канеман (Kahneman, 2011) като „невербалния еквивалент на задачата за Линда“. Условието е: „Представете си, че участвате със залог в игра, в която зарче се хвърля няколко пъти подред. Зарчето е с четири бели (Б) и две червени (Ч) страни¹. На коя от следните последователности бихте предпочели да заложите? (1) БЧБББ или (2) ЧБЧБББ“. Нормативният отговор е „БЧБББ“, тъй като се съдържа във втората опция, „ЧБЧБББ“. Отговорът, базиран на представителност, е „ЧБЧБББ“, тъй като съвпада с броя на бели и червени страни на зарчето.

Академичен успех. Базирана на Доус (Dawes, 1986). Условието гласи:

В един университет има поток от 500 студенти. Накрая на всяка година студентите се подреждат според различни показатели за успех (като баловете на тестове по различните дисциплини и оценки на учебни проекти). Д.Л. е класиран на първо място в края на първата година. На кое място очаквате да бъде той на края на втората година? [Във Вариант 2 описанието е в женски род.]

Нормативният отговор би трябвало да се повлияе от статистическото явление на регресия към средната стойност: поради несъвършената корелация между събитията е по-вероятно екстремните стойности да клонят към средната при повторно измерване. Следователно, за нормативен се приема отговор, различен от 1. Обратно, преценката, основана на представителност, би довела до пренебрегване на регресията и прогноза за първо място.

Тенис звезда. Предложена от Хастис и Доус (Hastie, Dawes, 2010). Участниците във Вариант 1 са помолени да си представят следния сценарий: „Те-

---

¹ В тази формулировка е допусната грешка. Вж. секцията Обсъждане към версията от 2013 г.

нис звезда в момента има проблеми с алкохола и пие по 750 милилитра водка дневно. Осем месеца след настоящия момент той успява да спечели голям турнир“. Във Вариант 2 след първото изречение описанието е добавено още едно изречение: „Месец по-късно се включва в програмата за лечение и спира да пие“. Участниците трябва да оценят каква е вероятността този сценарий да се случи.

Ако участниците се ръководят от нормативните модели, би трябвало средната вероятност във Вариант 1 да е по-голяма от средната вероятност във Вариант 2, тъй като вторият сценарий е подклас на първия и следователно е по-малко вероятен. Вторият сценарий обаче звучи по-представително за сценарий за успех, тъй като подсказва причинно-следствени връзки, водещи до успешния изход (записване в програмата за лечение).

Задачи за наличност

Думи в английския език. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1983). Участниците първо оценяват нивото си на знание на английски език, от 1 (много ниско) до 5 (много високо). След това трябва да оценят кои думи са по-често срещани в английския: такива, в които петата буква е “n”, или такива, които се вписват в модела: “_ _ _ ing”.

Нормативно погледнато, вторият тип думи („_ _ _ ing“) са подклас на първия, така че няма начин да са по-често срещани. Примери от този клас обаче се извличат с по-голяма лекота, поради което хората са склонни да избират именно него за отговор.

Групи от хора. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Условието е следното:

Представете си група от 10 души. От тях са съставени всички възможни групички от по двама души и всички възможни групички от по осем души. Според вас, какъв е приблизителният брой на групичките от по двама души? ____ А какъв е приблизителният брой на групичките от по осем души? ____

Верният отговор на тази задача се изчислява чрез биномния коефициент (n над k). Изчисленията показват, че броят на комбинациите в двата случая е равен (45). Отговорът, основан на евристиката наличност би бил изборът на първата опция, тъй като умствено е по-лесно да се конструират групи от двойки отколкото групи от осмици.

Задачи за закотвяне и нагаждане

Първите две задачи са заимствани от Робинсън-Риглър и Робинсън-Риглър (Robinson-Riegler, Robinson-Riegler, 2008). Условието за Вариант 1 са следните, а в скоби са дадени „котвите“ във Вариант 2:

Брой папи. Според вас, броят на лицата, служили като Папа на Католическата църква, е: а. по-малък или равен на 50 (500); б. по-голям от 50 (500). Напишете приблизителния общ брой на Папите, според вас.

Разстояние Слънце – Нептун. Според вас разстоянието от Слънцето до Нептун е: а. по-малко или равно на 200 милиарда (милиона) километра; б. по-голямо от 200 милиарда (милиона) километра. Напишете приблизителното разстояние от Слънцето до Нептун според вас.

Според описания механизъм на преждевременно прекратяване на нагаждането, хората са склонни да останат близо до предложените котви. В съответствие с това, лицата, получили по-високата котва, са склонни да дават по-високи оценки от лицата, получили по-ниската котва.

Умножение от 1 до 8 (8 факториел). Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Условието във Вариант 1 е: „Много бързо (за ок. 5 сек.) се опитайте да оцените резултата от умножението по-долу и напишете приблизителния си отговор на листа: $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 = \underline{\quad}$.“ Във Вариант 2 е дадено същото умножение, но изчислението е зададено като „ $8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1$ “. Типично в първия случай оценките са по-ниски от тези във втория, тъй като са базирани на умножаването на първите два-три члена на умножението.

Три игри с топчета. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1974). Условието е:

Представени са три сходни игри, които ви се предлага да играете.

А. Да извадите бяло топче от един опит, от торба, в която има 50 бели и 50 черни топчета.

Б. Да извадите бяло топче седем пъти подред, от торба с 90 бели и 10 черни топчета (с връщане на топчето обратно след всяко изваждане).

В. Да извадите черно топче поне веднъж от 7 опита от торба с 90 бели и 10 черни топчета (с връщане на топчето обратно след всяко изваждане).

Участниците правеха три избора: между А и Б, А и В и Б и В. Нормативно погледнато, вероятността за първото събитие е 50%, за второто – 48%, а за третото – 52%. Закотвянето и недостатъчно нагаждане от първоначално дадената стойност обаче води до предпочитание на Б пред А или В и на А пред В.

Други задачи за вероятностни преценки

Синдромът XYZ. Базирана на Станович и Уест (Stanovich, West, 1999; вж. също Tversky, Kahneman, 1982). Условието е:

Синдромът XYZ е сериозно заболяване, което засяга 1 на 1000 души. Разработен е тест за диагностициране на заболяването. Този тест винаги правилно идентифицира лицата, които наистина са болни от XYZ. Случ-

ва се обаче тестът погрешно да идентифицира наличие на XYZ в 5% от случаите, когато хората не са болни.

Избираме един човек наслуки и провеждаме теста с него. Резултатът от теста е положителен. Да предположим, че не знаем нищо друго за този човек. Каква е вероятността (изразена в проценти от 0 до 100) този човек да има XYZ? .....%“

Най-често даваният отговор на задачата е 95%. При този отговор най-вероятно хората вземат предвид информацията за 5% погрешна идентификация на болестта. В същото време обаче те пренебрегват ключовата информация за базовата пропорция, според която, ако се изследват 1000 души, само един ще бъде засегнат – и правилно диагностициран. От останалите 999 пет процента фалшиво-позитивни резултати означават, че 50 от тях ще бъдат погрешно диагностицирани с XYZ. И така, от 51 диагностицирани само един ще носи действително болестта. Следователно правилният отговор е 1 към 51 или приблизително 2 процента.

Ефективност на лечение. Базирана на Станович (Stanovich, 2003):

Проведено е изследване за ефикасността на ново медицинско лечение. Получени са следните резултати: Проведено е лечение и е отчетено подобрене: 200 случая; Проведено е лечение, но не е отчетено подобрене: 75 случая; Не е проведено лечение, но е отчетено подобрене: 50 случая; Не е проведено лечение и не е отчетено подобрене: 15 случая. Ефективно ли е лечението?

Тази задача изследва способността за откриване на ковариация. Повечето хора отговарят с „Да“, тъй като, при проведено лечение, повече хора са се подобрили, отколкото не са. Тази аргументация обаче не взема предвид данните от контролната група, при която вероятността за подобрене ($50/65 = 0,769$) е по-голяма от тази в експерименталната ($200/275 = 0,727$). Следователно верният отговор е „Не“.

Таксита. Базирана на Тверски и Канеман (Tversky, Kahneman, 1982; вж. също Bar-Hillel, 1980). Условието е:

В един град има две фирми за таксите, Сините и Зелените (според цвета на колите им). 85% от колите са Сини, а останалите 15% са Зелени. Едно такси е замесено в пътен инцидент през нощта. По-късно свидетел идентифицира колата като Зелена. Съдът тества способността на свидетеля да различава между Сини и Зелени коли при условия на нощна видимост. Отчетено е, че свидетелят е бил способен да идентифицира цвета правилно в 80% от случаите, но в останалите 20% е допуснал грешка, като е казал другия цвят. Каква според вас е вероятността (в проценти, от 0 до 100) замесената в инцидента кола да е наистина Зелена, както е посочил свидетелят?

В предишни изследвания типичният отговор е 80%, което съвпада с точността на свидетеля. Информацията за базовите пропорции (85 към 15) отново се пренебрегва. Тази информация обаче е ключова за изчисление на правилния отговор (с теоремата на Бейс), който е приблизително 41%.

Консерватизъм. Базирана на изследване на Едуардс през 1968 (цит. по Anderson, 2009). Условието е:

Имаме 2 торби, с по 100 топчета във всяка. В едната торба има 70 червени и 30 сини топчета, а в другата – 70 сини и 30 червени. Един човек вади едно топче от някоя от торбите, без ние да знаем от коя торба е извадено. Оценете вероятностите (в проценти, от 0 до 100) на следните три етапа от играта:

А) Първото извадено топче е червено. Каква е вероятността топчето да е извадено от торбата с преобладаващи червени топчета (70 към 30)? ..... %

Б) Връщат първото топче там, откъдето е взето и разбъркват топчетата вътре във всяка торба. След това отново някой вади едно топче от същата торба като първия път. Топчето отново е червено. Каква е вероятността този път топчето да е извадено от торбата с преобладаващи червени топчета (70 към 30)? ..... %

В) Описаната по-горе процедура се повтаря още 10 пъти. Така са направени общо 12 изтегляния, все от една и съща торба. След всяко изтегляне топчето е връщано в торбата, от която е извадено. В резултат на тези 12 изтегляния са извадени 8 червени и 4 сини топчета. Каква е вероятността тези топчета да са извадени от торбата с преобладаващи червени топчета (70 към 30)? ..... %

С помощта на теоремата на Бейс може да се изчисли, че верният отговор на условие А е 70%, на Б – 84% и на В – 97%. За сравнение, отговорите на участниците в изследванията досега са били много по-консервативни. Например, типичният отговор на А е 60%, а на В – 75%.

Мярка за училищни постижения

Участниците бяха помолени да съобщят: 1) оценката си по математика от дипломата си за средно образование; 2) оценката си по литература от дипломата; 3) оценката от кандидатстудентския си изпит; 4) бала от кандидатстудентския изпит. За участниците с пълни данни по първите три оценки беше изчислен индекс на училищни постижения (ИУП), равен на средната от трите стойности. Балът не беше използван, поради множество липсващи данни, разминаване в балообразуването между специалностите и висока корелация с оценката от кандидатстудентския изпит.

Общо 29 лица предоставиха пълни данни за изчисление на ИУП². Средната стойност на този индекс беше 5,53 ($SD = 0,35$). Само две стойности бяха по-малки от 5. Жените ($M = 5,62$, $SD = 0,24$, $N = 20$) бяха с тенденция към по-висок ИУП от мъжете ($M = 5,32$, $SD = 0,48$, $N = 9$), въпреки че различие то не беше значимо, $t(9,79) = 1,76$, $p = 0,11$. Размерът на ефекта обаче беше умерен към голям, d на Коен = 0,79. Малкият размах на ИУП и потенциалната връзка с пола бяха сигнал за внимателно интерпретиране на резултатите, свързани с ИУП.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите са представени в следната последователност: в рамките на всяка категория задачи (представителност, наличност, закотвяне, други), за всяка задача са проследени главният ефект на задачата и връзката между изпълнението ѝ и променливите пол и ИУП. След това са представени данни от анализ на вътрешната съгласуваност и експлораторен факторен анализ на задачите. Накрая са с разгледани резултатите, свързани с общия бал по задачите.

Задачи за представителност: резултати

Инженери и адвокати. В подусловие А нямаше различие между оценките за вероятността Джак да е инженер в условието с 30% базова пропорция ($M = 75,55$, $SD = 21,66$) и в условието със 70% базова пропорция ($M = 73,25$, $SD = 17,82$), $F(1, 65) < 1$. Жените ($M = 71,09$, $SD = 21,35$) са били склонни да дават по-ниски вероятностни оценки от мъжете ($M = 81,43$, $SD = 13,56$), $F(1, 62) = 4,34$, $p < 0,05$, $d = 0,58$. Не беше открито обаче значимо взаимодействие между пол и вариант, $F < 1$. Взаимодействието между индекса на училищни постижения (ИУП) и вариант също не беше значимо, $F(1, 25) = 1,21$, $p = 0,28$.

Не беше открито различие между двата варианта и в описание Б, относно вероятността Дик да е инженер ($M = 39,03$, $SD = 25,54$ при 30% и $M = 46,33$, $SD = 21,84$ при 70% базова пропорция), $F(1, 65) = 1,59$, $p = 0,21$. Не беше открит значим ефект на пола и на взаимодействието между пол и вариант (и двете $F < 1$). Главният ефект на ИУП и взаимодействието между ИУП и вариант също не бяха значими (и двете $F < 1$).

В подусловието без описание (В) беше открит значим главен ефект на варианта: вероятността в условието с 30% базова пропорция ($M = 37,23$, $SD = 15,99$) е била оценена като значимо по-голяма, в сравнение с условието с 70% базова пропорция ($M = 56,36$, $SD = 18,39$), $F(1, 65) = 20,32$, $p < 0,001$, $d = 1,10$. Отново беше открит значим главен ефект на фактора пол, като отново жените ($M = 43,0$, $SD = 18,63$) са давали по-ниски оценки от мъжете ($M = 56,10$, $SD =$

² Тези данни бяха събирани в друга изследователска сесия.

19,20), $F(1, 62) = 6,03$, $p = 0,016$, $d = 0,70$. Не беше открито значимо взаимодействие между пол и вариант. Главният ефект на ИУП и взаимодействието между ИУП и вариант не бяха значими.

Училищни програми. Девет лица (13,6%) са посочили верния отговор (Програма Б). Програма А е била избрана от 53 лица (80,3%), а четири лица (6,1%) са посочили „поравно“, въпреки липсата на тази категория в условието. Различията между честотите на посочване е значимо, $\chi^2(2) = 66,09$, $p < 0,001$. Нямаше различие между половете в честотата на избиране на различните опции, $\chi^2(1) = 1,22$, $p = 0,27$. Не беше открито и различие между ИУП според избраната опция на отговор, $F(2, 26) = 1,09$, $p = 0,35$.

Болници. По-малката, по-голямата и „почти поравно“ са били избрани съответно от 20 (29,9%), 19 (28,4%) и 28 (41,8%) души. Това разпределение не се различава значимо от равномерното. Различията между половете обаче е значимо, $\chi^2(2) = 15,02$, $p < 0,001$. В частност, мъжете са посочвали много по-често по-малката и много по-рядко по-голямата болница. Няма значими различия между ИУП според избраната опция на отговор, $F(2, 26) = 1,53$, $p = 0,23$.

Урни. Нормативният отговор (втората вероятност е по-голяма) е даден от 17 лица (25,8%), а представителният (първата е по-голяма) – от 34 лица (51,5%). Други 15 лица (22,7%) са написали равни вероятности. Това разпределение се различава значимо от равномерното, $\chi^2(2) = 9,91$, $p < 0,01$. По-специално, представителните отговори са били значимо повече от очакваното ($z = 2,56$). Нямаше различие между половете в честотата на избиране на категориите, $\chi^2(2) = 0,42$, $p = 0,81$. Не беше открит ефект на категорията на отговор върху ИУП, $F(2, 26) = 2,49$, $p = 0,10$. Въпреки това, лицата посочили равни вероятности ($M = 5,75$, $SD = 0,19$), са били с тенденция към по-висок ИУП от лицата, дали репрезентативни отговори ($M = 5,43$, $SD = 0,32$), $t(26) = 2,14$, $p < 0,05$.

Поредици от ези-тура. В избора между поредицата ЕТЕТТЕ и ЕЕЕТТТ, 43 души (74,1%) са посочили като по-вероятна първата, петима (8,6%) – втората и 10 (17,2%) – равни вероятности. Това разпределение се отклонява значимо от равномерното, $\chi^2(2) = 44,10$, $p < 0,001$. При този избор се наблюдават и полови различия: мъжете са избирали по-често от очакваното опцията „поравно“, $\chi^2(2) = 6,87$, $p < 0,05$. За тази задача не беше възможно валидно сравнение между ИУП в различните категории, тъй като две от категориите бяха представени от твърде малко случаи (съответно 1 и 5).

В избора между поредиците ЕЕЕЕТЕ и ЕТЕТТЕ 41 души (69,5%) са посочили като по-вероятна втората, шестима (10,2%) – първата и 12 (20,3%) са отбелязали знак за равенство. Това разпределение се разминава значимо с равномерното, $\chi^2(2) = 35,64$, $p < 0,001$. И тук мъжете са посочвали значимо по-често от очакваното опцията „поравно“, $\chi^2(2) = 12,70$, $p < 0,01$. Отново имаше твърде малко наблюдения две от опциите за сравнение между ИУП.

Линда. Поради небалансирания дизайн на данните и липсващите данни беше използван многостепенен модел на анализ (multilevel analysis, Field,

Miles, Field, 2012). Опцията „касиер феминист“ ($M = 3,52$, $SD = 1,73$) беше ранжирана като по-вероятна от опцията „касиер“ ($M = 4,94$, $SD = 1,74$), $b = -1,42$, $t(64) = -5,27$, $p < 0,001$, $d = 0,65$. Жените ($M = 4,43$, $SD = 1,81$) са имали тенденция да оценяват като цяло двете опции като по-малко вероятни от мъжете ($M = 3,77$, $SD = 1,94$), но това различие не е значимо, $b = 0,85$, $t(63) = 1,84$, $p = 0,07$. По-важно за настоящия анализ, взаимодействието между опция и пол също не бе значимо, $b = -0,38$, $t(63) = -0,66$, $p = 0,51$. Не беше значимо и взаимодействието между опция и ИУП, $b = 1,11$, $t(27) = 0,96$, $p < 0,35$.

Поредици от зарове в игра. Редицата с пет стойности е била избирана по-често (39 души, 58,2%) от редицата с шест стойности (28, 41,8%), въпреки че тази тенденция не е значима, $p = .22$ (биномен тест). С други думи, в тази задача нормативният отговор е бил избран по-често от представителния. Осемдесет и един процента от мъжете са избрали тази опция, срещу само 47% от жените, $\chi^2(1) = 5,56$, $p < 0,05$. Не бяха открити различия в ИУП според избраната редица, $F(1, 27) = 1,53$, $p = 0,23$.

Академичен успех. По равен брой участници (31) са посочили отговор „първо място“ за студента, или отговор различен от 1. Полът на героя в сценария не е имал ефект, $\chi^2(1) = 0,06$, $p = 0,8$. Полът на участниците обаче е имал близък до значим ефект, $\chi^2(1) = 3,62$, $p = 0,057$. По-специално, мъжете са имали тенденция да избират по-често от очакваното рангове, различни от 1. Взаимодействието между пола на участниците и пола на героя не беше значимо, $\chi^2(4) = 5,89$, $p = 0,20$. Не беше открито различие в ИУП според това дали отговорът на тази задача е 1 или различен от 1, $F < 1$.

Тенис-звезда. Участниците, прочели специфичния сценарий, са имали тенденция да оценят вероятността тенисистът да спечели турнир ($M = 40,03$, $SD = 28,3$) като по-голяма от участниците, прочели общия сценарий ($M = 49,95$, $SD = 31,26$), но тази тенденция не е значима, $F(1, 64) = 1,81$, $p = 0,18$, $d = 0,33$. Жените ($M = 56,14$, $SD = 30,20$) са имали тенденция да пишат по-високи оценки за вероятността на специфичния сценарий от мъжете ($M = 39,47$, $SD = 31,36$), но взаимодействието между сценарий и пол не е значимо, $F(1, 62) = 1,23$, $p = 0,27$. Открито е обаче значимо взаимодействие между сценарий и ИУП, $F(1, 25) = 10,48$, $p = 0,003$. То се изразява в положителна корелация между ИУП и вероятностна оценка в специфичния вариант, $r(14) = -.60$, $p = .014$, и отрицателна корелация в общия вариант, $r(11) = 0,51$, $p = 0,08$. С други думи, с нарастването на ИУП са били свързани с по-високи оценки за специфичния и по-ниски за общия сценарий, противно на нормативната тенденция.

Задачи за наличност: резултати

Думи в английския език. Петдесет и трима участници (80,3%) са посочили, че думите в английския език, завършващи на „-ing“ са по-често срещани от думите с пета буква „п“. Това различие е значимо, $p < 0,001$ (биномен тест). Няма различия между двата пола в честотата, с която са избирали опциите,

$\chi^2(1) = 0,11, p = 0,74$. Валидно сравнение на ИУП между двете опции не можа да се направи поради малкия брой наблюдения във втората категория (4). Участниците, посочили верния отговор, са оценили по-високо нивото си на английски език ($M = 4,08, SD = 1,08$) от участниците, посочили евристичния отговор ($M = 3,88, SD = 0,86$), но това различие не е значимо, $F < 1$.

Групи от хора. Четиридесет и шестима души (74,2%) са посочили, че комбинациите от двама души са повече. Петима (8,1%) са посочили, че комбинациите от осем души са повече. Единадесет души (17,7%) са дали верния отговор (поравно). Това разпределение се разминава значимо с равномерното, $\chi^2(2) = 47,45, p < 0,001$. Няма различия между половете в честотата на избиране на опциите, $\chi^2(2) = 0,29, p = 0,86$. Поради твърде неравномерното разпределение, отново във втората и третата категории има твърде малко данни за междугрупово сравнение на ИУП.

Задачи за закотвяне и нагаждане: резултати

Брой папи. Участниците, прочели котва „50“, са дали значимо по-ниски оценки ($M = 52,66, SD = 59,74$) от участниците, прочели котва „500“ ($M = 236,32, SD = 268,02$), $F(1,126) = 13,04, p < 0,001, d = 0,95$. Взаимодействието между котва и пол не беше значимо, $F(1,58) = 1,36, p = 0,25$. Взаимодействието между котва и ИУП също не беше значимо, $F < 1$.

Разстояние Слънце—Нептун. За удобство оригиналните стойности (в милиони и милиарди) бяха трансформирани в логаритмите си на основа 10. Участниците с котва в милиарди са дали значимо по-високи оценки за разстоянието от Слънцето до Нептун ($M = 11,55, SD = 1,52$) от участниците с котва в милиони ($M = 8,92, SD = 1,02$), $F(1, 40) = 43,282, p < 0,001, d = 2,03$. Взаимодействието между котва и пол не е значимо, $F < 1$. Взаимодействието между котва и ИУП също не е значимо, $F < 1$.

Умножение (8 факториел). За целите на анализа една екстремна стойност е заменена със стойност, три стандартни отклонения по-висока от средната за променливата, след изваждане на екстремната стойност. Лицата, прочели умножението като „ $1 \times 2 \times 3 \times \dots \times 8$ “ са дали значимо по-ниски оценки на произведението ($M = 8966,69, SD = 16681,63$) от лицата, прочели „ $8 \times 7 \times 6 \times \dots \times 1$ “ ($M = 23968,85, SD = 21541,99$), $F(1, 60) = 9,206, p = 0,004, d = 0,78$. Взаимодействието на котвата с пола и ИУП не са значими (и двете F по-малки от 1).

Три игри с топчета. В първия избор, 37 души (60,7%) са избрали опцията, основана на закотвяне, срещу 24 (39,3%), избрали нормативната опция, $p = 0,12$ (биномен тест). Във втория избор, 39 души (66,1%) са избрали опцията със закотвяне, а 20 (33,9%) – нормативната, $p = 0,018$. В третия избор, 45 души (77,6%) са избрали опцията със закотвяне и 13 (22,4%) – нормативната, $p < 0,001$. И в трите опции, няма връзка между честотата на избраните опции и пол или ИУП.

Други задачи за вероятности: резултати

Синдромът XYZ. Отговорите на задачата бяха класифицирани в три категории. За нормативни бяха приети отговорите в диапазона 0–10. За пренебрегващи базовата пропорция бяха приети отговорите, по-големи от 70. Отговорите от 11 до 69 бяха категоризирани като междинни. Бяха получени общо седем (10,4%) нормативни, 10 (14,9%) междинни и 50 (74,6%) пренебрегващи базовата пропорция отговори. Това разпределение се различава значимо от равномерното, $\chi^2(2) = 51,61$, $p < 0,001$. Деветнадесет процента от мъжете с дали нормативния отговор срещу само 6,67% от жените, $\chi^2(2) = 6,92$, $p < 0,031$. Имаше твърде малко наблюдения в две от категориите, за да се направи сравнение между ИУП в трите групи.

ЕФЕКТИВНОСТ на лечение. Четиридесет и трима (65,2%) участници са посочили, че лечението е ефективно, срещу 23 (34,8%), че не е, $p = 0,019$ (биномен тест). Нямаше различия между половете в честотата на избиране на опциите, $\chi^2(1) = 1,80$, $p = 0,18$. Не бяха открити и различия в ИУП според избора на опция, $F < 1$.

Таксита. И тук отговорите бяха класифицирани в три категории. За нормативни бяха считани отговорите в интервала 30–50. Отговорите над 70 бяха приемани за пренебрегващи базовата пропорция. Останалите отговори бяха класифицирани като „други“. Нормативни отговори са дали 16 участници (23,9%), пренебрегващи пропорцията – 35 (52,2%) и други – 16 (23,9%). Това разпределение се различава значимо от равномерното, $\chi^2(1) = 10,78$, $p = 0,005$. Различията не са свързани с пола, $\chi^2(1) = 0,02$, $p = 0,99$, и ИУП, $F < 1$.

Консерватизъм. И в трите игри оценките на участниците са били значимо по-ниски от действителните оценки. В първата игра средната оценка е била 57,57 (13,25), срещу нормативен отговор 70, $t(66) = -7,68$, $p < 0,001$. Във втората игра оценката е била 61,55 (16,76), срещу верен отговор 84, $t(66) = -10,96$, $p < 0,001$. В третата игра оценката е била 67,42 (20,73), срещу верен отговор 97, $t(66) = -10,96$, $p < 0,001$. И в трите игри нямаше различия между оценките на двата пола, и трите $F < 1,60$. Нямаше и значими корелации между ИУП и дистанцията между оценките и нормативната стойност, и трите $p > 0,14$.

Вътрешна съгласуваност между задачите и експлораторен факторен анализ

Резултатите по 16 от задачите (след изключване на задачите с между-групов дизайн и задачата за консерватизъм) бяха прекодирани на „1“ (верен отговор) и „0“ (грешен отговор), след което бяха изчислени коефициентите на корелация между постиженията по задачите. Повечето от абсолютните стойности на корелациите са в диапазона 0 – 0,30. Само осем от 120 корелации бяха над 0,30. Като изключим корелациите между подусловията на задачите, най-високата корелация беше 0,37 – между задачата за синдрома XYZ и зада-

чата за комбинации от 10 души. Общо 40 корелации бяха с отрицателен знак. Алфа на Кронбах за всички 16 задачи беше 0,48. Задачата за Линда корелираше отрицателно с останалата част от скалата.

Предвид многото задачи от класа на евристиката представителност, беше възможно да се провери вътрешната съгласуваност на този подклас задачи. Алфа на Кронбах за тях беше 0,32, като три от задачите (задачата за Линда, задачата за болниците и задачата с поредиците хвърляния на зарче) корелираха отрицателно с останалите айтеми. Взети заедно, тези данни не говорят за добра вътрешна съгласуваност на набора от задачи.

Беше извършен и анализ на главните компоненти, за да се провери дали задачите се обединяват във фактори, които отразяват някоя от класификациите (тази на Тверски и Канеман или тази на Станович). Не беше открита връзка между факторните решения и някоя от класификациите. В Таблица 1 е представено факторното решение при трифакторен модел, който обясняваше 37% от дисперсията на данни. Едно- и двуфакторните решения съответстваха по-слабо на данните и също не показваха връзка с класификациите.

Общ бал по задачите

Индивидуалните балове по 16-те задачи, описани по-горе, бяха сумирани за получаване на общ бал по задачите. Общо 46 лица (30 жени) имаха пълни данни за изчисляването на този бал. Средната стойност на този бал беше 4,35 ($SD = 2,22$). мъжете ($M = 5,56$, $SD = 2,50$) имаха значимо по-висок общ бал по задачите от жените ($M = 3,70$, $SD = 1,78$), $t(45) = 2,92$, $p = 0,005$, $d = 0,91$. Не беше открита корелация между ИУП и общия бал по задачите, $r(22) = 0,12$, $p = 0,58$.

ОБСЪЖДАНЕ

Обобщените резултати са представени в Таблица 1. От гледна точка на главните ефекти на задачите резултатите като цяло повториха известните резултати в литературата за евристиките и вероятностните оценки. От общо 26 задачи (вземайки предвид и подусловията) в 21 беше открит очакваният ефект на задачата. Четири от задачите, където ефектът не се появи, бяха в категорията на евристиката представителност: задачата с болниците, задачата с поредиците от хвърляния на зарче, нечувствителността към регресията и мисленето чрез сценарии. Прави впечатление, че и в четирите задачи има открити значими, или близки до значимите, взаимодействия. С други думи, тези задачи са имали ефект, но той е бил различен според пола или ИУП. Тези взаимодействия ще бъдат обсъдени по-подробно по-долу. Петата задача, в която нямаше главен ефект, беше първото подусловие на четвъртата задача за закотвяне (избори между три игри с торби и топчета). Там резултатите бяха в очаквана посока, но не достигнаха статистическа значимост.

В шест задачи бяха открити полови различия: първите три, споменати по-горе, както и двете подусловия с хвърляне на монета и оценката за вероятността за XYZ. Във всички тези случаи мъжете са давали повече нормативни отговори или по-близки до нормативните отговори от жените. Общият бал по задачите също беше по-висок при мъжете, като размерът на ефекта е голям. Тези резултати подкрепят хипотезата, че мъжете имат относително преимущество в задачи, свързани с вероятностни преценки.

Не беше открита връзка между общ бал по задачите и индекс за училищни постижения. Само в две индивидуални задачи отговорите бяха свързани с ИУП, при това в различна посока. В първия случай, в задачата с топките и урните, участниците, посочили равни вероятности, са били с по-висок ИУП от участниците, посочили отговора чрез евристиката представителност. Този резултат е неочакван и предвид малкия брой участници, на който е базиран, няма да бъде интерпретиран.

Другият случай, в който ИУП беше свързан с отговорите, беше в задачата с тенисиста с алкохолни проблеми. Там, в специфичното условие (влиза в програма) корелацията между ИУП и оценена вероятност да спечели турнир е положителна: колкото по-висок е ИУП, толкова по-високо е била оценена вероятността. Обратното, в общото условие корелацията е отрицателна – по-нисък ИУП е свързан с по-висока оценка на вероятността. Този резултат говори, че, в междугрупов дизайн, лицата с по-нисък ИУП са се справили по-близко до нормата от лицата с по-висок ИУП. Възможни са различни интерпретации на този резултат. Първата е свързана с малкия брой участници, което прави съмнителна възпроизводимостта на резултатите. Втората е свързана със съдържанието на задачата и е подкрепена от неформалните наблюдения по време на провеждането. По-конкретно, възможно е част от участниците да са писали високи оценки за вероятността, поради „привлекателността“ на образа на тенисиста, който злоупотребява с алкохол и печели турнир. Ако съществува такъв ефект, то той би бил по-изразен в условието без програма, която би отнела от тази „обаятелност“. Възможността афективният компонент (с положителен или отрицателен знак) на социалната оценка на героя да оказва влияние на вероятностната оценка предлага интересна перспектива за бъдещо изследване. Това предположение би могло да се провери чрез вариране на потенциалния афективен компонент чрез различни сценарии или варианти на един и същ сценарий.

Въпреки че като цяло липсата на връзка между бал по задачата и ИУП беше очаквана, в това изследване ИУП можеше да се изчисли за едва 29 участници. Това намали статистическата мощ на анализите. Част от тях дори беше невъзможно да се осъществят. Друг важен проблем беше тесният размах на ИУП: едва 10 стойности бяха по-ниски от 5,50 и само 2 – по-ниски от 5,00. Комбинацията от малък брой участници, ограничен размах и наклонено разпределение силно намали възможността за откриване на връзки между този индекс и решаването на задачите.

Резултатите показаха ниска вътрешна съгласуваност между постиженията по различните задачи. Прави впечатление, че стойността на алфа е сходна с тази, съобщена от Топлак и кол. (Toplak et al., 2011) за сходен набор от задачи. Анализите на главните компоненти не доведоха до факторни решения, сходни с някоя от разгледаните класификации на евристиките и уклоните. Вътрешната съгласуваност между айтемите, предвидени да измерват евристиката представителност, беше още по-ниска. Взети заедно, тези резултати подсказват, че вероятно съществуват важни вътреиндивидуални вариации в употребата на евристиките, освен документираните различия между индивидите. Малкият брой участници спрямо броя задачи обаче е предпоставка за нестабилност на факторните решения и на мерките за съгласуваност. Затова изводи относно валидността на класификациите и вътреиндивидуалните вариации би била преждевременна.

Някои от задачите се оказаха трудни за интерпретация. Например на задачата с училищния успех бяха получени два екстремни отговора: 250 и 499. Да се предвиди средният ранг (250) би било нормативен отговор, ако между успеха през първата и втората година няма никаква връзка, но това изглежда малко вероятно. Да се предвиди екстремен отговор в обратна посока означава да се очаква много силна отрицателна връзка между двата успеха, което е още по-невероятно. Изчисленията на резултатите със и без тези стойности беше на практика едно и също, но повече подобни стойности биха затруднили интерпретацията. Задачата за консерватизъм, от своя страна, не добавяше достатъчно допълнителна информация към общата картина: освен очаквания главен ефект на задачата, не бяха открити други ефекти, а начинът на изчисление на отговора не позволяваше очевиден метод за включване на резултата по тази задача в общия бал. Тези съображения наложиха преразглеждане на набора от задачи за версията от 2013 г.

ВЕРСИЯ 2013 г.

Резултатите от версията от 2012 г. – и ограниченията на изследването – дадоха основание за събиране на повече данни с цел да се потърси възпроизвеждане на първоначалните резултати и по-недвусмислени отговори на повдигнатите от първото изследване въпроси. За тези цели през 2013 г. беше съставена нова версия на задачите, която беше по-кратка от тази от 2012 г. Някои от задачите от старата версия отпаднаха, а бяха добавени нови: задача за пренебрегване на знаменателя и две задачи за максимизиране срещу напасване на вероятностите. Тези задачи бяха интересни, тъй като при тях предишни изследвания са открили връзка между постижение по задачата и училищни постижения (Stanovich, West, 2008). Някои детайли от формулировката на част от задачите бяха променени с цел да се провери дали специфичната фор-

мулировка на задачите е била фактор за първоначалните резултати. В сравнение с 2012 г. беше изследван още един въпрос: дали отговорите на задачите ще бъдат различни при хора, които са изучавали теория на вероятностите. В съответствие с това проведохме изследването и сред студенти от специалност „Софтуерно инженерство“.

МЕТОД

Участници и процедура

Общо 142 студенти (90 жени, 52 мъже) от специалности психология ($N = 103$; 74 жени и 29 мъже) и софтуерно инженерство ($N = 37$; 15 жени, 22 мъже)³ предоставиха валидни данни по задачите. Пропорцията на мъжете беше значително по-голяма в специалност софтуерно инженерство (59,5%), отколкото в специалност психология (28,2%), $\chi^2(1) = 10,21$, $p = 0,0014$. Медианата на възрастта на участниците беше 19 години ($M = 19,56$, $SD = 1,6$). Данните бяха събрани групово, в четири сесии, в две последователни години (есента на 2013 и 2014) със студенти първи курс психология и през есента на 2014 г. със студенти втори курс софтуерно инженерство (в две сесии). Подредането на задачите беше еднотипно с това от 2012 г. Средното време за изпълнение беше приблизително 20 минути.

Експериментални задачи

Задачи за представителност

Използвани бяха следните задачи от първата версия: подусловие А на задачата за базови пропорции, задачата с училищните програми, двете задачи за конюнктивни вероятности (Линда и зарче) и сценарият с тенис-звездата. Промените в съдържанието на задачите спрямо версията от 2012 г. са посочени по-долу.

Инженери и адвокати. Използвано беше само Описание А от версията от 2012 г. (описанието на Джак).

Училищни програми. Добавена беше още една опция за отговор, „Програма А или Програма В с еднаква вероятност“, за да се изчерпят потенциалните възможности за отговор.

Линда. Вместо седем, бяха предложени само три твърдения, свързани с Линда: 1) Линда работи като касиер в банка; 2) Линда е активист във феминисткото движение и работи като касиер в банка; 3) Линда е активист във феминисткото движение и НЕ работи като касиер в банка. Участниците трябваше да оценят каква вероятността на всяко твърдение (от 1, „крайно неверо-

³ Две лица (1 мъж и 1 жена) са посочили други специалности, които не са вземани предвид в анализите.

ятно“ до 9, „изключително вероятно“). Това е т.нар. директна-открита (direct-transparent) форма на задачата. При нея конюнкцията и непредставителната ѝ съставна част са подредени една под друга, което подпомага директното им сравнение. Третата опция е добавена като подсказка за конюнктивната природа на втората опция.

Поредици от зарове в игра. Вместо на коя поредица биха предпочели да заложат, участниците бяха попитани коя от двете им се струва по-вероятна. Промяната е породена от факта, че в първия случай е възможно да се избере да се заложи на по-малко вероятната поредица. Тъй като задачата не отчита мотивацията за залагането, първата формулировка създава предпоставки за двусмислени интерпретации.

Тенис-звезда. В последното изречение от сценария, „Осем месеца по-късно“ е заменено с „Осем месеца след настоящия момент“. В първата формулировка, във Вариант 2 (с добавено изречение за включване в програма за лечение), е възможно да се създаде впечатление, че става дума за обективно по-дълъг времеви период, в сравнение с Вариант 1 (без добавено изречение). Втората формулировка отстранява тази алтернативна интерпретация.

Задачи за наличност

Използвани бяха същите задачи като през 2012 г. Различията в условията са посочени по-долу.

Думи в английския език. Към опцията „_ _ _ ing“ бе добавено изрично пояснение, че чертичката съответства на една буква.

Групи от хора. Вместо „групички“ беше използвана формулировката „комбинации (с повторения)“. Впоследствие си дадохме сметка, че тази формулировка е погрешна, тъй като в оригиналната задача се има предвид комбинации без повторения. Затова резултатите по тази задача не бяха интерпретирани в термините на евристичен–нормативен отговор и не бяха включени в общия бал.

Задачи за закотвяне

От версията от 2012 г. беше взета само първата задача (брой папи). Добавена бе една нова задача, базирана на Станович и Уест (Stanovich, West, 2008). Условието за Вариант 1 е следното, а в скоби е дадена „котвата“ във Вариант 2:

Африкански държави. Според вас, броят на Африканските държави в ООН е (оградете): а. по-малък или равен на 65 (12); б. по-голям от 65 (12). Какъв е според вас точният брой на Африканските държави в ООН?

Други задачи за вероятности

Използвани бяха три от задачите от версията през 2012: синдромът XYZ, оценката за ефективността на лечение и задачата с такситата. Добавени бяха и следните три задачи:

Пренебрегване на знаменателя. Базирана на Станович и Уест (Stanovich, West, 2008):

Представете си, че има две торби с топчета: голяма и малка. Малката торба съдържа 10 топчета: 1 черно и 9 бели. Голямата торба съдържа 100 топчета: 8 черни и 92 бели. Ако изтеглите (без да гледате) черно топче, печелите 5 лв. С коя торба ще предпочетете да играете?

Нормативният отговор е малката торба, тъй като вероятността да се изтегли черно топче оттам е 10%, докато от голямата е 8%. Значително малцинство от участниците в предишни изследвания (около 35%) избират именно голямата торба, вероятно фокусирайки се върху по-големия брой черни топчета и пренебрегвайки по-малката им пропорция.

Напасване на вероятността срещу максимизиране. Предложени бяха две задачи, базирани на Станович и Уест (Stanovich, West, 2008). Условията са следните:

1. Участвате в игра с 10 карти. Седем от тези карти имат написано числото „1” от едната си страна, а останалите три – числото „2“. Картите се разбъркват по случаен начин и ви се поставят в купчинка, с гърбовете нагоре. Вие трябва да познаете номера, написан на най-горната карта в купчинката. Тази игра се повтаря десет пъти. Представете си, че ще получите 100 лв. за всяка позната карта и че искате да спечелите колкото може повече пари. Какви ще са вашите прогнози при всяко разбъркване?
2. Зарче с четири червени и две зелени стени е хвърлено шест пъти. Преди всяко хвърляне сте помолени да познаете кой цвят ще се падне. Напишете прогнозите си.

За всяко разбъркване/хвърляне, изследваните лица ограждаха какво избират.

Нормативен отговор на тези задачи би бил всеки път да се избира по-вероятната опция („1“ в първата задача и червено във втората). Това би довело съответно до 70% и 67% верни отговори. В предишни изследвания обаче (Stanovich, West, 2008) над 40% избират стратегията с напасване – т.е. избират 7 към 3 в първата задача и 4 към 2 във втората. По този начин, интуитивното желание да се познае всеки отделен случай води до снижаване на постижението.

Мярка за училищни постижения

Участниците бяха помолени да съобщят: 1) оценката си по математика от дипломата си за средно образование; 2) оценката си по литература от дипломата; 3) оценката от матурата по български език и литература; 4) точките от същата матура; 5) оценката от втората задължителна матура; 6) точките от нея; 7) оценката от кандидатстудентския си изпит; 8) бала от кандидатстудентския изпит. Точките от матурите отпаднаха като съставни компоненти на мярката за училищни постижения поради множество липсващи данни и много висока

корелация с оценката по съответната матура. Балът от кандидатстудентския изпит също отпадна поради множество липсващи данни и поради разминаване в балообразуването между различните специалности. Така индексът на училищни постижения (ИУП) в тази версия беше съставен като средна от оценките по математика и литература от дипломата, оценките от двете матури и оценката от кандидатстудентския изпит.

Общо 86 лица предоставиха пълни данни за училищните си постижения. За студентите по психология това се случи в друга изследователска сесия, а за студентите в специалност софтуерно инженерство – по време на настоящото изследване. Средната стойност на този индекс беше 5,60 ($SD = 0,25$). Само една стойност беше по-малка от 5. Нямахме значими различия между средния индекс при студентите по психология ($M = 5,57$, $SD = 0,28$, $N = 54$) и студентите по софтуерно инженерство ($M = 5,64$, $SD = 0,19$, $N = 32$), $t(82,113) = -1,32$, $p = 0,19$, $d = 0,27$. Жените обаче имаха значимо по-висок ИУП ($M = 5,65$, $SD = 0,23$, $N = 56$) от мъжете ($M = 5,51$, $SD = 0,27$, $N = 30$), $t(84) = 2,57$, $p = 0,012$, $d = 0,58$.

РЕЗУЛТАТИ

Последователността на представяне на резултатите е сходна с тази на версията от 2012 г.: първо, в рамките на всяка категория задачи, за всяка задача с а проследени ефектът на задачата и връзките с променливите специалност, пол и ИУП. След това са извършени анализ на вътрешната съгласуваност и експлораторен факторен анализ на постиженията по задачите. След това са представени резултатите за общия бал по задачите. Накрая, чрез йерархичен регресионен анализ е извършено сравнение между способността на трите потенциални предиктора да предвидят общия бал по задачите.

Задачи за представителност: резултати

Инженери и адвокати. Не беше открито различие между оценките за вероятността Джек да е инженер в условието с 30% базова пропорция ($M = 65,45$, $SD = 25,54$) и в условието със 70% базова пропорция ($M = 71,97$, $SD = 20,19$), $F(1,134) = 2,72$, $p = 0,10$. Не бяха открити значими взаимодействия с факторите пол, специалност и индекс на училищни постижения (и трите $F < 1$).

Училищни програми. Програма А е била посочена от 71 души (50%), Програма Б – от 16 души (11,3%) и поравно – от 55 (38,7%). Това разпределение се разминава значимо с равномерното, $\chi^2(2) = 33,22$, $p < 0,001$. Не бяха открити значими взаимодействия с факторите пол, специалност и индекс на училищни постижения (и трите $p > 0,43$).

Линда. Както през 2012 г., беше използван многостепенен модел на анализ. Опцията „касиер“ ($M = 3,03$, $SD = 1,96$) е била оценена като значимо по-малко вероятна както от опцията „феминист и не-касиер“ ($M = 6,45$, $SD =$

2,3), $b = 3,42$, $t(205) = 14,14$, $p < 0,001$, $d = 0,95$, така и от „феминист-касиер“ ($M = 4,23$, $SD = 1,8$), $b = 1,21$, $t(205) = 4,98$, $p < .001$, $d = 0,52$. Не бяха открити значими взаимодействия със специалност и пол, но отговорите си взаимодействаха с ИУП: с нарастване на ИУП оценената вероятност Линда да е феминист не-касиер и фаминист-касиер нарастваше, а оценената вероятност да е касиер намаляваше ($p < .05$).

Поредици от зарове в игра. Редицата от пет хвърляния е била избрана от 61 души (43,9%), а редицата от шест хвърляния – от 78 (56,1%). Това разпределение не се различава значимо от равномерното, $p = 0,17$ (биномен тест). Нормативният отговор е бил избран от по-голям процент мъже (51% срещу 40% от жените) и студенти от специалност софтуерно инженерство (54,3% срещу 40,1% от специалност психология), но тези различия не са значими (и двете $p > 0,2$). Не бяха отчетени различия в ИУП според избраната опция ($F < 1$).

Тенис-звезда. Участниците, прочели специфичния сценарий, са имали тенденция да оценят вероятността тенисиста да спечели турнир ($M = 51,48$, $SD = 28,52$) като значимо по-голяма от участниците, прочели общия сценарий ($M = 33,29$, $SD = 29,39$), $F(1, 139) = 13,92$, $p < 0,001$, $d = 0,62$. Взаимодействието със специалност, пол и ИУП не беше значимо (всички $F < 1$).

Задачи за наличност: резултати

Думи в английския език. Значимо по-малко от половината участници – 37 (26,8%) са посочили нормативния отговор, $p < 0,001$ (биномен тест). Взаимодействието с пол и специалност не беше значимо. Открито беше обаче значимо взаимодействие с ИУП: участниците, посочили евристичния отговор, са били с по-висок ИУП ($M = 5,63$, $SD = 0,24$) от участниците, посочили нормативния отговор ($M = 5,50$, $SD = 0,25$), $F(1, 83) = 4,37$, $p = 0,03$, $d = 0,52$. Както и през 2012 г. участниците, посочили верния отговор, са оценили по-високо нивото си на английски език ($M = 4,03$, $SD = 0,88$) от участниците, посочили евристичния отговор ($M = 3,86$, $SD = 0,89$), но отново различието не е значимо, $F < 1$.

Групи от хора. Седемдесет и един участници (61,1%) са посочили, че комбинациите от двама души са повече, 36 (27,6%) – че комбинациите от осем души са повече и 13 (10,3%) – че са поравно. Това разпределение се разминава значимо с равномерното, $\chi^2(2) = 50,05$, $p < 0,001$. Няма различия между половете в начина на избиране на опциите, $\chi^2(2) = 4,47$, $p = 0,11$. В специалност софтуерно инженерство обаче по-често са посочвани равен брой комбинации (25,8%) и по-рядко е даван отговор в полза на комбинациите от двама души (38,7%), в сравнение със специалност психология (съответно 5,3% и 68,1%), $\chi^2(2) = 13,36$, $p = 0,0013$. Прави впечатление, че във всички случаи на равенство между комбинации студентите по софтуерно инженерство са посочвали и верния отговор на задачата при комбинации без повторение (45), докато в специалност психология е било така само в два от пет случая. Не бяха открити различия в ИУП според избраната опция на отговор, $F < 1$.

Задачи за закотвяне и нагаждане: резултати

Брой папи. Участниците, прочели котва „50“, са дали значимо по-ниски оценки ($M = 49,22$, $SD = 30,58$) от участниците, прочели котва „500“ ($M = 232,5$, $SD = 218,86$), $F(1, 61) = 44,02$, $p < 0,001$, $d = 1,17$. Взаимодействието на котвата със специалност и пол не беше значимо (и двете $p > 0,19$). Взаимодействието с ИУП също не беше значимо, $F < 1$.

Африкански държави. Участниците с котва „65“ са дали значимо по-високи оценки ($M = 32,69$, $SD = 22,94$) от участниците с котва „12“ ($M = 16,14$, $SD = 13,94$), $F(1, 122) = 23,74$, $p < 0,001$, $d = 0,87$. Взаимодействието на котвата със специалност и пол не беше значимо (и двете $p > .23$). Взаимодействието между котва и ИУП обаче беше значимо, $F(1, 73) = 4,92$, $p = 0,03$. По-специално, с нарастване на ИУП ефектът на котвата е намалявал.

Други задачи за вероятностни преценки

Синдромът XYZ. Отговорите бяха класифицирани по същия начин като във версията от 2012 г. Общо 57,4% от отговорите попаднаха в пренебрегващата базовата пропорция категория, което е значимо повече от появата на нормативната (24,8%) и междинната (17,7%), $\chi^2(2) = 39,96$, $p < 0,001$. Не бяха открити различия между двете специалности, $\chi^2(2) = 1,02$, $p = 0,60$. Бяха открити обаче значими различия по пол: мъжете са избирали нормативната категория (39,2%) по-често от жените (16,7%) и пренебрегващата (47,1%) – по-рядко от жените (63,3%), $\chi^2(2) = 8,89$, $p = 0,012$. Не бяха открити различия между ИУП според категорията на отговаряне, $F < 1$.

Ефективност на лечение. Значимо повече от половината (63,3%) от участниците са посочили, че лечението е ефективно, $p = 0,002$ (биномен тест). Студентите по психология са имали тенденция да посочват по-често отговора „Не“ (41,2%) от студентите по софтуерно инженерство (22,9%), но това различие не беше значимо, $\chi^2(1) = 3,02$, $p = 0,08$. Двата пола не се различаваха по честотата на отговорите в двете категории, $\chi^2(1) = 0,65$, $p = 0,42$. Не бяха открити и различия в ИУП според избора на опция, $F < 1$.

Таксита. Категориите са същите като във версията през 2012 г. Пренебрегващите базовата пропорция отговори (44,4%) са били повече от очакваното, а нормативните отговори (20,0%) – по-малко от очакваното при равномерно разпределение, $\chi^2(2) = 12,40$, $p = 0,002$. Открити бяха различия между двете специалности, $\chi^2(2) = 9,60$, $p = 0,008$, но те се дължаха на по-честата употреба на категорията „друго“ в специалност софтуерно инженерство. Не бяха открити различия, свързани с пола, $\chi^2(1) = 4,72$, $p = 0,09$, и ИУП, $F < 1$.

Пренебрегване на знаменателя. Значително малцинство от участниците (26,8%) са избрали голямата торба. Студентите по психология са правили това значимо по-често (33,9%) от студентите по софтуерно инженерство (8,1%), $\chi^2(1) = 7,95$, $p = 0,005$. Жените са избирали голямата торба значимо по-често

(35,6%) от мъжете (11,5%), $\chi^2(1) = 8,51, p = 0,004$. Няма различие в ИУП според избора на торба, $F < 1$.

Напасване срещу максимизиране (1). Стратегията „напасване“ (7 пъти избрано „1“ и 3 пъти „2“) е използвана от 43,3% от лицата, стратегията „максимизиране“ (10 пъти „1“) – от 25,5%, а 31,2% са използвали други стратегии. Това разпределение се разминава значимо с равномерното, $\chi^2(2) = 6,94, p = 0,03$, именно поради големия брой случаи на използвана стратегия „напасване“. Нямаше различия в избора на стратегия според специалността. Имаше обаче полови различия: мъжете са използвали стратегията „максимизиране“ значимо по-често (45,1%) от жените (14,4%), $\chi^2(1) = 17,35, p < 0,001$. Не бяха открити различия в ИУП според избраната стратегия за отговаряне, $F(2, 83) = 2,15, p = 0,12$.

Напасване срещу максимизиране (2). „Напасване“ (4 пъти „червено“ и 2 пъти „зелено“) е било избрано от 51,8% от участниците, „максимизиране“ (6 пъти „червено“) – от 15,8%, а други стратегии – от 32,4%. Това разпределение се разминава значимо от равномерното, $\chi^2(2) = 27,40, p < 0,001$. Тук се наблюдаваха различия и по специалност, и по пол. По-специално, стратегията „напасване“ е била използвана приблизително два пъти по-често от студентите в специалност психология (58,3%), отколкото от студентите в специалност софтуерно инженерство (29,4%), $\chi^2(1) = 8,51, p = 0,014$. Мъжете са използвали стратегията „максимизиране“ значимо по-често (28,6%) от жените (8,9%), $\chi^2(1) = 10,25, p = 0,006$. Не бяха открити различия в ИУП според стратегията на отговаряне, $F(2, 80) = 2,17, p = 0,12$.

Вътрешна съгласуваност между задачите и експлаторен факторен анализ

По подобие на версията от 2012 г., резултатите по 10 от задачите бяха прекодирани на „1“ (верен отговор) и „0“ (грешен отговор) и бяха изчислени коефициентите на корелация помежду им. Единствената корелация над 0,30 беше между двете задачи за напасване срещу максимизиране, $r = 0,57$. От общо 45 корелации, 24 бяха с отрицателен знак. Алфа на Кронбах за всички 11 задачи беше 0,18, като три от задачите (за буквите в английския език, за пренебрегване на знаменателя и за такситата) корелираха отрицателно с останалата част от скалата. Факторните решения от анализите на главните компоненти отново не съответстваха на предложените класификации (Таблица 2).

В Таблица 1 е представено факторното решение при трифакторен модел, който обясняваше 37% от дисперсията на данни. Едно- и двуфакторните решения съответстваха по-слабо на данните и също не показваха връзка с класификациите.

Предвид факта, че студентите по софтуерно инженерство са изучавали теория на вероятностите, при тях можеше да се очаква по-добра вътрешна

съгласуваност между постиженията на отделните задачи. Това беше проследено чрез изчисляване на интеркорелациите и коефициентите алфа на Кронбах поотделно за групата на студентите по психология и по софтуерно инженерство. В първата група имаше два коефициента, надвишаващи 0,30 а във втората – четири. Алфа на Кронбах за първата група беше 0,18, а за втората – 0,22. Следователно, в тази извадка не бяха открити различия между подгрупите по отношение на вътрешната съгласуваност.

Общ бал по задачите

Индивидуалните балове по десетте задачи, описани по-горе, бяха сумирани за получаване на общ бал по задачите. Общо 127 лица имаха пълни данни за изчисляването на този бал. Средната стойност по бала беше 3,02 ($SD = 1,48$). Студентите по софтуерно инженерство ($M = 3,47$, $SD = 1,43$, $N = 30$) имаха близко до значимото по-висок бал от студентите по психология ($M = 2,88$, $SD = 1,49$, $N = 95$), $t(123) = 1,89$, $p = 0,062$, $d = 0,40$. Мъжете ($M = 3,77$, $SD = 1,46$, $N = 44$) имаха значимо по-висок общ бал по задачите от жените ($M = 2,63$, $SD = 1,34$, $N = 83$), $t(125) = 4,44$, $p < 0,001$, $d = 0,83$.

Беше открита близка до значимата слаба отрицателна корелация между ИУП и общия бал по задачите, $r(76) = -0,21$, $p = 0,063$. Графичното изобразяване на корелацията разкри, че, в извадката с данни по ИУП, случаят с най-висок бал по задачите (8) е с втория най-нисък ИУП (5,014). Ако премахнем тази стойност, корелацията вече не е значима, $r(75) = -0,12$, $p = 0,28$. Следователно, корелацията в тези данни не се дължи на реална взаимовръзка, а на прекомерното влияние на една екстремна стойност.

Предвиждане на бала по задачите

Един от поставените в изследването въпроси беше да се проследи кой от трите предиктора – специалност, пол или ИУП – има най-голяма мощ да предскаже бала по задачите. Анализите по-горе показаха, че всички предиктори са значимо или близко до значимото свързани с бала. Самите предиктори обаче се оказаха свързани помежду си: жените имаха по-висок среден ИУП ($M = 5,65$, $SD = 0,23$) от мъжете ($M = 5,51$, $SD = 0,27$), $t(84) = 2,57$, $p = 0,012$, $d = 0,58$. Също така, пропорцията на мъжете сред студентите по софтуерно инженерство (53,1%) беше по-голяма от пропорцията на мъжете сред студентите по психология (24,1%), $\chi^2(1) = 6,24$, $p = 0,012$. Това създаваше предпоставки за смесване (*confounding*) на предикторите.

Затова, за да се проследи влиянието на всеки от предикторите върху бала по задачите, беше използвано йерархично регресионно моделиране. Таблица 3 представя модела, включващ и трите предиктора, и процента уникална обяснена дисперсия за всеки предиктор. Предикторът пол остана значим

дори след включването в уравнението на специалност и ИУП. За разлика от него, предикторите специалност и ИУП не предвиждаха значимо бала, след включването на променливата пол. Също така, процентът на уникална обяснена дисперсия от пола беше значително по-висок от съответните проценти за специалност и ИУП. В настоящите данни, следователно, най-важният предиктор за справянето със задачите беше полът.

ОБСЪЖДАНЕ

Обобщените резултати са представени в Таблица 2. Бяха възпроизведени главните ефекти на всички задачи, с изключение на задачата с избора на поредица хвърляния на зарче. На тази задача нямаше значим главен ефект и във версията от 2012 г. (въпреки че в новата версия пропорциите бяха в очакваната посока). Липсата на ефект най-вероятно се дължи на грешка във формулировката на задачата, открита след края на изследването. По-конкретно, при така зададените редици, в оригиналната задача зарчето е с четири червени и две бели страни, т.е. обратното на това изследване. Въпреки това резултатът по тази задача беше включен в общия бал, тъй като имаше ясен верен отговор, съобразен с правилата на вероятностите.

Студентите от специалност софтуерно инженерство са дали повече или по-близки до нормативните отговори на две задачи: задачата с пренебрегване на знаменателя и една от задачите за напасване на вероятностите срещу максимизиране. И двете са от задачите, при които Станович и Уест (Stanovich, West, 2008) откриват връзка със стойностите на SAT. Не е ясно защо има различия в представянето между двете еднотипни задачи за напасване срещу максимизиране. В сравнение с първата задача, във втората студентите по психология имат значително по-голяма пропорция на „напасващи“ отговори, а студентите по софтуерно инженерство – на отговори тип „други“. Основното различие между двете задачи е в дължината на редицата от събития, които трябва да бъдат прогнозираны (10 в първата и 6 във втората задача). Нямаше теоретично основано очакване как този фактор би могъл да повлияе на отговорите, но това би могло да се проследи в бъдещи изследвания.

Студентите по психология, от своя страна, са отговаряли по-често от студентите по софтуерно инженерство с верния отговор „Не“ на задачата за откриване на ковариация. Този резултат е близък до значимия. Възможно е студентите по психология, които са изучавали експериментална психология към момента на изследването, вече да са имали базови познания за контролна група, или примерът да им е бил познат. При всички случаи е необходимо резултатът да бъде проверен с по-големи извадки, преди да се търси обяснение. Общият бал по задачите на студентите по софтуерно инженерство беше очаквано по-висок от този на студентите по психология, въпреки че различието не достигна статистическа значимост.

Полови различия бяха открити в изпълнението на четири задачи: задачата за пренебрегване на знаменателя, двете задачи с напасване срещу максимизиране, и задачата за вероятността за болестта XYZ. В съответствие с очакванията, и в четирите задачи предимството беше на страната на мъжете. мъжете имаха и значимо по-висок общ бал по задачите от жените.

Изчисленият индекс на училищни постижения беше свързан с изпълнението на три задачи: задачата за вероятност на конюнкция от събития (Линда), задачата за думите в английския език и една от задачите за закотвяне (брой на африканските държави в ООН). В първите два случая данните сочат за предимство на участниците с по-нисък ИУП. Интересно е, че Станович и Уест също откриват по-голяма податливост на грешката на конюнкцията при лицата с по-висок SAT. Възможността по-високите училищни постижения да поставят хората в неизгодна позиция относно рационалността на решенията предоставя интересен материал за по-нататъшни изследвания.

В задачата за броя на африканските държави участниците с по-висок ИУП са показали по-голяма независимост от котвата. Станович и Уест не докладват за подобен ефект, но на описателно ниво данните им са в същата посока. При тази задача има вероятност предварителните знания да играят роля при даване на оценката, което може да е довело до положителната връзка с ИУП.

Всички открити връзки с ИУП бяха на ниво на значимост 0,05. Предвид многото тестове за значимост в това изследване, трябва да се вземе предвид и вероятността за грешка от I тип (фалшива тревога). Необходимо е по-мощно изследване, за да се проследи дали откритите тук връзки са валидни.

Освен откритите връзки между ИУП и задачите, прави впечатление липсата на връзка между ИУП и три задачи, при които се очакваше да има връзка: задачите за пренебрегване на знаменателя и напасване срещу максимизиране. В настоящото изследване на практика липсваше различие в ИУП между групите в задачата за пренебрегване на знаменателя, а в задачите за напасване—максимизиране средният ИУП на участниците, използвали нормативната категория „максимизирани“ и в двете задачи беше малко (макар и не значимо) по-нисък от този на участниците, използвали напасване на вероятностите. Този резултат се разминава с докладваните от Станович и Уест и се нуждае от проследяване, за да бъде интерпретиран. Възможно е да съществуват културни различия, включително отнасящи се до математическото образование. Преди да се разгледат тези интерпретации обаче е необходимо да сме сигурни, че използваме валиден индекс на училищни постижения и данните съдържат достатъчно вариация в този индекс, за да позволят откриване на действителни ефекти. Този проблем ще бъде обсъден по-подробно в общото обсъждане.

Донякъде изненадващо индексът за училищни постижения се оказа отрицателно свързан с общия бал по задачите. Този резултат обаче може да се обясни с твърде голямото влияние на една екстремна стойност в относително малка извадка с малък размах и по двете променливи. С други думи, това е статистически артефакт, който не изисква психологическо обяснение.

Йерархичният регресионен анализ показа, че в тези данни полът е бил най-важният от трите разгледани потенциални предиктора на бала по задачите. Полът обясни най-голямо количество уникална дисперсия в данните. Полът също така остана значим предиктор дори след включването на специалност и ИУП в уравненията. Последните два фактора, напротив, загубиха значимия (или близкия до значимия) си ефект след включването на фактора пол. Следователно може да се смята, че откритите връзки между бал по задачите и специалност и ИУП са по-скоро резултат от смесване на предикторите, които се оказаха взаимосвързани, отколкото на действителен ефект. Все пак не изключваме възможността в по-голяма и по-добре балансирана извадка специалността също да се окаже значим предиктор.

Както през 2012 г, експлораторният факторен анализ не подкрепи никоя от разгледаните класификации. Данните не показаха и вътреиндивидуална стабилност между постиженията по различните задачи.

ОБЩО ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото изследване си постави три основни цели: 1) да провери дали задачите ще имат описания в литературата за евристики и уклони ефект; 2) да проследи връзката с три потенциални предиктора на постиженията по задачите: специалност, пол и училищни постижения; 3) да изследва вътрешната съгласуваност между отговорите на различните задачи.

И в двете версии, при почти всички задачи беше открит очакваният ефект. Трябва да се обърне внимание, че не при всички задачи се очакваше да има значимо различие в полза на евристичния спрямо нормативния отговор. Например, предишни изследвания сочат, че около 30% от участниците пренебрегват знаменателя (Stanovich, West, 2008), което въпреки това е значителна пропорция, предвид очевидността на отговора. На задачата с училищния успех (регресия към средната) липсваха публикувани досегашни резултати. Нямахме основания да се очаква, че повечето хора ще дадат нерегресивна прогноза, но пропорцията на нерегресивни прогнози отново беше значителна.

С тези уговорки може да се каже, че единствената задача, в която не открихме очаквания ефект, беше задачата с тенисиста, и то само през 2012 г. В обсъждането към версията от 2012 г. обсъдихме, че е възможно странични фактори да са повлияли в конкретна извадка. Фактът, че резултатите от версията от 2013 г. вече потвърждават очакванията, е косвено потвърждение на това предположение. Като цяло, можем да заключим, че първият ни изследователски въпрос – дали задачите ще „работят“ в български условия – очаквано получи утвърдителен отговор. В допълнение, ниските общи балове по задачите и през двете години (4,35 от 16 задачи през 2012 г. и 3,02 от 10 задачи през 2013 г.) подсказват, че у повечето от участниците или е липсвал необходимият за решаване на задачите умствен софтуер, или необходимостта от използването му не е била открита.

По отношение на втората цел, полът се оказа най-важният предиктор на постиженията по задачи за евристики и уклони в това изследване. Полът беше свързан с правилните решения на най-много индивидуални задачи, сравнено с останалите два предиктора – специалност и индекс за училищни постижения. Също така, полът се оказа най-важният предиктор за общия бал по задачите. Специалността също се оказа свързана с резултатите на няколко задачи. И в двата случая, връзките бяха в очаквана посока: във всеки един от споменатите случаи, мъжете даваха повече нормативни отговори от жените и студентите по софтуерно инженерство даваха повече нормативни отговори от студентите по психология. Следователно, въпреки че не се проявяват във всички задачи, тези фактори може би играят важна роля при изследването на индивидуалните различия в мисловните уклони. Това е важна находка, тъй като досега факторите пол и образование са оставали до голяма степен извън изследователския интерес в областта на индивидуалните различия в рационалността.

Очаквано, според резултатите на Станович и екипа му, в повечето случаи индексът за училищни постижения не беше свързан с изпълнението на задачите. В редките случаи, където беше установена значима връзка, тя не беше очаквана и отразяваше повече нормативни отговори при лицата с по-ниски постижения. Предвид нивото на значимост на резултатите (0,05), и броя на тестовете за значимост в това изследване, основният кандидат за обяснение е грешка от I тип – наличие на значим резултат без действителни значими връзки. Такава интерпретация се подкрепя и от непоследователността между резултатите от двете версии. Например, през 2012 г. е открита връзка между училищни постижения и отговор на задачата за тенисиста, но този резултат не е възпроизведен през 2013 г.

Възможни са и други интерпретации. Например, при някои задачи, като задачата с Линда, е възможно лицата с по-висок когнитивен капацитет да се фокусират повече върху информацията, която смятат за важна (описанието на Линда) и да игнорират по-успешно неуместната според тях информация (съдържанието на опциите). Такава интерпретация съответства на резултатите в областта на индивидуалните различия в капацитета на работната памет (Engle, Kane, 2004) и може да обясни предишни резултати, при които също е открита отрицателна връзка между отговора на задачата и бал по SAT (Stanovich, West, 2008). Тази възможност може да се провери в ново изследване.

Изненадващата отрицателна връзка между индекса и общия бал по задачите намери обяснение в статистическите особености на данните: прекомерно влияние на една екстремна стойност и взаимосвързаност на предикторите. Накратко, в това изследване не открихме данни в подкрепа на връзка между училищни постижения и вероятностни оценки.

По отношение на третата цел, вътрешната съгласуваност на задачите, данните не показаха стабилност на изпълнението при различните задачи. Тези резултати на пръв поглед противоречат на позициите, заявени в досегашни

изследвания (Bruine de Bruin et al., 2007), но всъщност стойностите, които получихме, са близки до съобщената в най-близкото до нашето изследване (Toplak et al., 2011). Възможно е задачите да не отразяват единен конструкт или дори набор от сходни конструкти. Друга възможност е придържането към или разминаването с нормативните модели да се характеризира с изразени вътреиндивидуални вариации, които може да са следствие на различни неизследвани тук фактори като конкретно съдържание на задачата, умора и т.н.

Не открихме и взаимовръзки между задачите, които да подкрепят класическата класификация на евристиките (представителност, наличност и закотвяне) или предложената от Станович и екипа му (Stanovich, 2009a; Stanovich et al., 2008; Stanovich, West, 2008) таксономия на евристиките и уклоните в термините на когнитивно скъперничество и липса на умствен софтуер. Тези резултати не могат да оспорят психологическата реалност на предложените класификации, но отново поставят въпроса за вътреиндивидуалните вариации, които класификациите не предвиждат.

Изследването имаше редица ограничения. Може би най-очевидното е малката извадка, и в двете му части. Различията между двете версии имаха своите основания, но попречиха на обединяването на данните и получаване на по-голяма извадка. Това увеличи несигурността в изводите от изследването. В най-голяма степен това се отнася до описаните връзки с индекса за училищни постижения, който беше възможно да се изчисли само за една част от участниците и така още повече намали размера на извадката. Също така относително голямата пропорция на задачи спрямо участници ограничи валидността на проведените анализи на главните компоненти и изчислените стойности на алфа на Кронбах. Групата на участници от математически специалности също беше сравнително малка и небалансирана по пол спрямо основната група участници, което създаде предпоставки за смесване на предикторите. Бъдещо подобно изследване би трябвало да заложи на по-голяма и по-балансирана извадка.

Отделен клас методологични затруднения бяха свързани със съставения индекс за училищни постижения. Първо, съставянето му беше донякъде произволно. Второ, значителна пропорция от участниците бяха оставили непълнени една или повече стойности, свързани с училищните си постижения, което направи изчислението на индекса невъзможно в тези случаи. Така, без пряко да сме засегнали въпроса за културните различия, се натъкнахме до едно изразено различие: освен че у нас няма стандартна мярка за училищни постижения, подобна на SAT, важна част от участниците не помнеха, или не желаеха да споделят, наличните мерки. Освен това, дори да бяхме събрали пълни данни за този индекс и да допуснем, че отразяват реално училищните постижения, трудно можехме да отнесем резултатите към въпроса за връзката между рационалност и интелигентност, тъй като в български условия данните за връзката между училищен успех и интелигентност са доста оскъдни.

Друг недостатък на индекса беше, че размахът му в това изследване беше ограничен във високия край на възможните стойности: голяма част от индексите бяха над 5,50 и само единични индекси бяха по-ниски от 5,00. Това намалява по дефиниция възможността за откриване на ковариация с други променливи. Малкият размах също така създава риск от прекомерно влияние на единични екстремно ниски стойности върху откритите взаимовръзки, както се получи с изчислената взаимовръзка с общия бал по задачите.

Тези недостатъци на индекса поставят под съмнение чувствителността на индекса да открие очакваните връзки. Че този индекс не е изпълнил функцията си в настоящото изследване подсказва и фактът, че с него не можахме да възпроизведем връзките, открити в предишни изследвания (Stanovich, West, 2008) между резултат по SAT и задачите с напасване на вероятностите и с пренебрегване на знаменателя). В същото време, и в трите въпросни задачи имаше значими полови различия в полза на мъжете. Предвид данните за по-добрите математически умения на мъжете (Neisser et al., 1996), е възможно този резултат да отразява действителна връзка с интелигентността, която нашият индекс не е успял да улови.

Въпреки тези ограничения, изследването отговори на важни въпроси за ефекта на задачи, свързани с вероятностни оценки, в българска среда и потенциално важната роля на пола и академичната подготовка като предиктори на постиженията по тези задачи. В този смисъл, то дава добър първоначален поглед към проблема, както и важна информация за потенциалните трудности, с които могат да се сблъскат бъдещи изследвания по темата. Изследването повдига и нови въпроси, които могат да мотивират нови изследвания. Част от тях бяха споменати по-горе в обсъждането. Друг въпрос, който резултатите от това и от предишни изследвания провокират, е: защо при определени задачи се откриват връзки с пол, специалност и може би училищни постижения, а при други – не? В увода стана дума как таксономията на Станович прави подобни предвиждания, но данните не потвърдиха съвсем тези предвиждания.

Един потенциален фактор, който теоретичната рамка на Станович и Уест (Stanovich, West, 2008) пропуска, е доколко самата формулировка на задачата подсказва необходимост от преодоляване на евристичния отговор. Изглежда, че съдържанието на някои от задачите насочва вниманието към числата, докато при други фокусът е другаде. Например при задачата с инженерите и адвокатите, фокусът е върху описанието на Джак, а не върху числовите пропорции. При задачите с Линда и с тенисиста числа изобщо липсват. За разлика от тези задачи, задачите, в чиито условия присъстват хвърляния на зарчета или монети или вадене на топчета от торби, по-явно подсказват необходимостта от изчисления. С други думи, задачите се различават по това доколко явно подсказват необходимостта от използване на „нормативни схеми“, усвоени от теорията на вероятностите и логиката. Един първоначален поглед показва, че всички задачи в това изследване, където са открити различия по пол и специалност, предразполагат

към използване на числа и обратно – на нито една задача, където правилата са „скрити“, неявно формулирани, няма открити различия. Тази възможност би могла да се изследва по-детайлно, ако се въведат критерии за класификация на задачите по дименсията „явно – неявно“ и се проследи връзката с изпълнението.

В бъдещи изследвания може да се въведе и друга потенциално важна променлива, свързана със задачите: нивото на умствен софтуер, до което нормативното им решение изисква. Ако то е твърде специализирано, различия не би трябвало да се очакват, тъй като въпросният софтуер типично или изобщо няма да е инсталиран, или няма да е устойчиво усвоен. Следователно, различия, свързани с липса на умствен софтуер, би трябвало да се търсят при задачи на междинно ниво, където изпълнението отразява нивото на усвояване на съответния софтуер. При ниско ниво на изискван умствен софтуер, където се очаква всички участници да са усвоили съответните умения, теоретично въпросът опира до способността да се забележи необходимостта от използването му. Възможно ли е обаче използването на определен умствен софтуер да е толкова автоматизирано с практиката, че се е превърнало в начина на преработка по подразбиране за определен тип проблеми – до степен, че определен клас хора с експертни знания не забелязват „примамката“ в задачите да използват преработката Тип 1?

Всеки от тези въпроси предполага сериозна работа, може би в сътрудничество с експерти в областта на теорията на вероятностите, по анализ на задачите и разработване на нови задачи. Въпреки това, отговорите им биха имали важна теоретична и практическа стойност, затова си заслужава да бъдат потърсени.

ЛИТЕРАТУРА

- Николов, Н. С.** (2014). Българска адаптация и стандартизация на WISC-IV (Четвърта ревизия на скалата за интелигентност на Уекслър за деца). *Седми национален конгрес по психология: Сборник научни доклади*, 347–361.
- Паспаланова, Е., Щетински, Д.** (1985). Стандартизация на тест за интелигентност C.F.2A в български условия. *Психология*, (5), 12–22.
- Пиръв, Г.** (2000). Проблеми на когнитивната психология. Учене, мислене, интелигентност. София: Проф. Марин Дринов.
- Христова, Е., Менгов, Г., Герганов, Е.** (2005). Вземане на решение при риск и неопределеност: II. Българските икономисти и компютърни специалисти. *Психологични изследвания*, (1), 5–20.
- Anderson, J. R.** (2009). *Cognitive psychology and its implications* (7th ed.). New York, NY: Worth Publishers.
- Bar-Hillel, M.** (1980). The base-rate fallacy in probability judgments. *Acta Psychologica*, 44(3), 211–233.
- Bruine de Bruin, W., Parker, A. M., Fischhoff, B.** (2007). Individual differences in adult decision-making competence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5), 938–956.

- Dawes, R. M.** (1986). Representative thinking in clinical judgment. *Clinical Psychology Review*, 6(5), 425–441.
- Engle, R. W., Kane, M. J.** (2004). Executive attention, working memory capacity, and a two-factor theory of cognitive control. *Psychology of Learning and Motivation*, 44, 145–200.
- Evans, J. S. B.** (2009). How many dual-process theories do we need? One, two, or many? In: J. S. B. Evans, K. E. Frankish (Eds.), *In two minds: Dual processes and beyond* (pp. 31–54). Oxford, England: Oxford University Press.
- Field, A., Miles, J., Field, Z.** (2012). *Discovering statistics using R*. London: SAGE.
- Frey, M. C., Detterman, D. K.** (2004). Scholastic assessment or g? The relationship between the scholastic assessment test and general cognitive ability. *Psychological Science*, 15(6), 373–378.
- Hastie, R., Dawes, R. M.** (2010). *Rational choice in an uncertain world: The psychology of judgment and decision making*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Kahneman, D.** (2011). *Thinking, fast and slow*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D., Frederick, S.** (2002). Representativeness revisited: Attribute substitution in intuitive judgment. In: T. Gilovich, D. Griffin, & D. Kahneman (Eds.), *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment* (pp. 49–81). New York, NY: Cambridge University Press.
- Kahneman, D., Frederick, S.** (2005). A model of heuristic judgment. In: K. J. Holyoak & R. J. Morrison (Eds.), *The Cambridge handbook of thinking and reasoning* (pp. 267–293). New York, NY: Cambridge University Press.
- Kahneman, D., Tversky, A.** (1972). Subjective probability: A judgment of representativeness. *Cognitive Psychology*, 3(3), 430–454.
- Kahneman, D., Tversky, A.** (1973). On the psychology of prediction. *Psychological Review*, 80(4), 237.
- Kahneman, D., Tversky, A.** (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 263–291.
- Kahneman, D., Tversky, A.** (1982). On the study of statistical intuitions. *Cognition*, 11(2), 123–141.
- Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard Jr, T. J., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S. J., ... others.** (1996). Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist*, 51(2), 77.
- Nisbett, R. E.** (2003). *The geography of thought: How Asians and Westerners think differently – and why*. New York, NY: Free Press.
- Nisbett, R. E., Norenzayan, A.** (2002). Culture and cognition. In: D. L. Medin (Ed.), *Stevens' handbook of experimental psychology* (pp. 561–597). New York, NY: John Wiley & Sons.
- Nisbett, R. E., Peng, K., Choi, I., Norenzayan, A.** (2001). Culture and systems of thought: holistic versus analytic cognition. *Psychological Review*, 108(2), 291–310.
- Norenzayan, A., Smith, E. E., Kim, B. J., Nisbett, R. E.** (2002). Cultural preferences for formal versus intuitive reasoning. *Cognitive Science*, 26(5), 653–684.
- Parker, A. M., Fischhoff, B.** (2005). Decision-making competence: External validation through an individual-differences approach. *Journal of Behavioral Decision Making*, 18(1), 1–27.
- Rachev, N. R.** (2009). Students' concepts of intelligence: Prototypes and implicit theories. *Bulgarian Journal of Psychology*, (3–4), 304–316.

- Robinson-Riegler, G., Robinson-Riegler, B.** (2008). *Cognitive psychology: applying the science of the mind* (2nd ed.). Boston, MA: Pearson Allyn & Bacon.
- Stanovich, K. E.** (2003). The fundamental computational biases of human cognition: Heuristics that (sometimes) impair decision making and problem solving. In: J. E. Davidson & R. J. Sternberg (Eds.), *The psychology of problem solving* (pp. 291–342). New York, NY: Cambridge University Press.
- Stanovich, K. E.** (2009a). Distinguishing the reflective, algorithmic, and autonomous minds: Is it time for a tri-process theory. In: J. S. B. Evans & K. E. Frankish (Eds.), *In two minds: Dual processes and beyond* (pp. 55–88). Oxford, England: Oxford University Press.
- Stanovich, K. E.** (2009b). *What intelligence tests miss: The psychology of rational thought*. Yale University Press.
- Stanovich, K. E., Toplak, M. E., West, R. F.** (2008). The development of rational thought: A taxonomy of heuristics and biases. *Advances in Child Development and Behavior*, 36, 251–285.
- Stanovich, K. E., West, R. F.** (1998a). Individual differences in framing and conjunction effects. *Thinking & Reasoning*, 4(4), 289–317.
- Stanovich, K. E., West, R. F.** (1998b). Individual differences in rational thought. *Journal of Experimental Psychology: General*, 127(2), 161–188.
- Stanovich, K. E., West, R. F.** (1999). Individual differences in reasoning and the heuristics and biases debate. In: P. Ackerman, P. Kyllonen, & R. Roberts (Eds.), *Learning and individual differences: Process, trait, and content determinants* (pp. 389–407). Washington, DC: American Psychological Association.
- Stanovich, K. E., West, R. F.** (2000). Individual differences in reasoning: Implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 645–726.
- Stanovich, K. E., West, R. F.** (2008). On the relative independence of thinking biases and cognitive ability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(4), 672–695.
- Toplak, M. E., West, R. F., Stanovich, K. E.** (2011). The Cognitive Reflection Test as a predictor of performance on heuristics-and-biases tasks. *Memory & Cognition*, 39(7), 1275–1289.
- Tversky, A., Kahneman, D.** (1971). Belief in the law of small numbers. *Psychological Bulletin*, 76(2), 105–110.
- Tversky, A., Kahneman, D.** (1973). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology*, 5(2), 207–232.
- Tversky, A., Kahneman, D.** (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185(4157), 1124–1131.
- Tversky, A., Kahneman, D.** (1982). Evidential impact of base rates. In: D. Kahneman, P. Slovic, & A. Tversky (Eds.), *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. (pp. 153–160). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tversky, A., Kahneman, D.** (1983). Extensional versus intuitive reasoning: the conjunction fallacy in probability judgment. *Psychological Review*, 90(4), 293–315.
- Varnum, M. E., Grossmann, I., Nisbett, R. E., Kitayama, S., others.** (2008). Holism in a European cultural context: Differences in cognitive style between Central and East Europeans and Westerners. *Journal of Cognition and Culture*, 8(3), 321–333.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Таблица 1. Задачите от версията от 2012 г.: Класификации според Тверски и Канеман (ТК'74) и Станович (S'08), резултати от трифакторното решение на анализа на главните компоненти (РСА) и нива на значимост на ефектите на задачата, пола и индекса за училищни постижения (ИУП)

Задача	ТК'74	S'08	РСА ^a	Гл.ефект	Пол	ИУП
Инж.—Адв. (А)	П	ЛУС	NA	б	в	в
Инж.—Адв. (Б)	П	ЛУС	NA	б	в	в
Инж.—Адв. (В)	П	ЛУС	NA	***	в	в
Училищни програми	П	ЛУС	2(-), 3	***		
Болници	П	ЛУС	1		***	
Урни	П	ЛУС		***		*
ези-тура (А)	П	ЛУС	1, 3	***	*	NA
ези-тура (Б)	П	ЛУС	1, 3	***	**	NA
Линда	П	КС; ЛУС	3(-)	***	в	в
Поредици (зарове)	П	КС; ЛУС	2		*	
Училищен успех	П	ЛУС	1		†	
Тенис-звезда	П	КС; ЛУС	NA		в	** в
Думи в англ. език	Н	КС; ЛУС	1	***		NA
Групи от хора	Н	ЛУС	3	***		NA
Папи	З	КС	NA	***	в	в
Слънце—Нептун	З	КС	NA	***	в	в
8 факториел	З	КС	NA	**	в	в
Топчета (А)	З	КС; ЛУС	2			
Топчета (Б)	З	КС; ЛУС	2	*		
Топчета (В)	З	КС; ЛУС	2	***		
XYZ	—	ЛУС	3	***	*	NA
Лечение	—	ЛУС	1	*		
Таксита	—	ЛУС	2(-), 3	**		
Консерватизъм (А)	—	ЛУС	NA	***		
Консерватизъм (Б)	—	ЛУС	NA	***		
Консерватизъм (В)	—	ЛУС	NA	***		

Бел. П = Представителност; Н = наличност; З = закотвяне; — = задачата не е разглеждана от авторите; КС = когнитивно съперничество; ЛУС = липса на умствен софтуер; NA = не е извършван анализ за съответната клетка от таблицата.

^a Представено е трифакторно решение, обясняващо 37% от дисперсията на данните. Числата обозначават тегло с абсолютна стойност > 0,30 по съответния главен компонент. Знакът (-) обозначава отрицателно факторно тегло. Някои задачи имат високи тегла > 0,30 главни компонента.

^б В този случай липсата на значим ефект е очаквана.

^в В този случай влиянието е изчислено чрез взаимодействието с главния ефект на задачата.

† $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$. Празните клетки обозначават липса на значим ефект.

Таблица 2. Задачите от версията от 2013 г.: Класификации според Тверски и Канеман (TK'74) и Станович (S'08), резултати от трифакторното решение на анализа на главните компоненти (РСА) и нива на значимост на ефектите на задачата, специалността, пола и индекса за училищни постижения (ИУП)

Задача	TK'74	S'08	РСА ^a	Гл. ефект	Спец	Пол	ИУП
Инж.—Адв (А)	П	ЛУС	NA	б		в	в
Училищни програми	П	ЛУС	2	***			
Линда	П	КС; ЛУС		***		в	* в
Поредици (зарове)	П	ЛУС	1				
Тенис-звезда	П	ЛУС	NA	***		в	в
Думи в англ. език	Н	КС; ЛУС		***			*
Групи от хора	Н	ЛУС	NA	NA	NA	NA	NA
Папи	З	КС	NA	***		в	в
Афр. държави	З	КС	NA	***		в	*
XYZ	—	ЛУС	2	***		*	
Лечение	—	ЛУС	3	**	†		
Таксита	—	ЛУС	2(-), 3	**	** г		
Пренебр. на знам.	—	ЛУС	3	б	**	**	
Напас. с/у макс. (1)	—	ЛУС	1	*		***	
Напас. с/у макс. (2)	—	ЛУС	1	***	**	**	

Бел. П = Представителност; Н = наличност; З = закотвяне; — = задачата не е разглеждана от авторите; КС = когнитивно скъперничество; ЛУС = липса на умствен софтуер; NA = не е извършван анализ за съответната клетка от таблицата.

^a Представено е трифакторно решение, обясняващо 46% от дисперсията на данните. Числата обозначават тегло с абсолютна стойност > 0,30 по съответния главен компонент. Знакът (-) обозначава отрицателно факторно тегло. Някои задачи имат високи тегла > 0,30 главни компонента.

^б В този случай липсата на значим ефект е очаквана.

^в В този случай влиянието е изчислено чрез взаимодействието с главния ефект на задачата.

^г В този случай различието няма отношение към очакванията.

† $p < .10$; * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$. Празните клетки обозначават липса на значим ефект.

Таблица 3. Регресионни коефициенти, стандартни грешки, *t*-стойности и *p*-стойности на множествена регресия с променлива-изход общ бал по задачите (версия 2013)

Предиктор	<i>b</i>	SE	<i>t</i>	<i>p</i>	un. <i>R</i> ²
(свободен член)	7,39	3,56	2,08	*	
Специалност	0,42	0,35	1,21		0,015
Пол ^a	-1,26	0,36	-3,46	**	0,124
ИУП	-0,67	0,65	-1,03		0,011

Заб. un.*R*² = Процент уникална обяснена дисперсия.

^a В уравнението мъжете са обозначени с „1“, а жените – с „2“.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 107

ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ: ФАКТОРНА СТРУКТУРА И НАДЕЖДНОСТ ПРИ БЪЛГАРСКИ ЮНОШИ

СВЕТЛИНА КОЛЕВА

*Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“
svetlina.koleva@ff.uni-sofia.bg*

Светлина Колева. ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ: ФАКТОРНА СТРУКТУРА И НАДЕЖДНОСТ ПРИ БЪЛГАРСКИ ЮНОШИ

Студията представя процеса на апробация за български условия на скалата за оценка на психопатия – Триархична мярка за психопатия (*Triarchic Psychopathy Measure, TriPM*) (Patrick, 2010). TriPM е базирана на модела на К. Патрик и съавтори (Patrick et al., 2009), дефиниращ психопатията като комбинация от три фенотипни личностови характеристики – *Дързост, Бруталност и Невъздържаност*. Изследвани са 1061 юноши на възраст между 13 и 18 години, с пълни протоколи на 904 лица. Експлораторният факторен анализ възпроизвежда оригиналната трифакторна структура на TriPM, с частично разместване на малък брой айтеми. Конфирматорният факторен анализ, осъществен върху втора независима извадка, потвърждава получените на първия етап резултати. Данните свидетелстват за високи равнища на вътрешна съгласуваност, както и за времевата стабилност на измерваните конструкти, оценена върху извадка от 132 юноши през период от три-пет месеца. Резултатите потвърждават психометричните характеристики на TriPM и перспективите за използване на инструмента с български юноши.

Ключови думи: психопатия; триархичен модел; TriPM; факторна структура; юноши

Svetlina Koleva. TRIARCHIC PSYCHOPATHY MEASURE: FACTOR STRUCTURE AND RELIABILITY IN A BULGARIAN ADOLESCENT SAMPLE

The current study presents the process of Bulgarian approbation of a psychopathy assessment scale – *Triarchic Psychopathy Measure* (TriPM, Patrick, 2010). TriPM is based on

the Triarchic model proposed by Patrick et al. (2009), where psychopathy encompasses three phenotypic constructs: *disinhibition*, *boldness*, and *meanness*. Sample size is 1061 adolescents, age range from 13 to 18, listwise N=904. Exploratory factor analysis supported the original three-factor structure of TriPM, with partial displacement of a few items. Confirmatory factor analysis, performed on a second non dependable sample, confirms the results obtained on the first stage of research. Data shows a high levels of internal consistency, and a temporal stability of the constructs measured due to the test-retests reliability performed on a sample of 132 adolescents. Results affirm instrument's psychometric characteristics and its perspective of application with Bulgarian adolescents.

Key words: psychopathy; Triarchic model; TriPM; factor structure; adolescent

1. Постановка на проблема

Психопатната личност е предмет на дългогодишни изследвания, като търсенето на основните характеристики и разработването на психологичен инструментариум, подходящ както за различни възрастови групи, така и за специфични извадки (клинични, институционализирани, криминални, масови) продължава да е предмет на изследователски интерес.

В класическия си труд „Маската на здравия разум“ Х. Клекли (Cleckley, 1941/1976), изследвайки психиатрични пациенти, описва психопатията като дълбоко вкоренена емоционална патология, „маскирана“ зад привидно психично здраве. Психопатите, за разлика от другите психиатрични пациенти, чието поведение подсказва страданието и объркаността им, първоначално изглеждат уверени и добре приспособени, но във времето чрез действия и нагласи разгръщат скритата си патология. Х. Клекли не разглежда психопатите като зли и коравосърдечни, а като приятни и добре приспособени, и същевременно непредвидими и незаслужавачи доверие. К. Патрик (Patrick, 2006, 2010), разглеждайки изведените от Х. Клекли 16 критерия за разпознаване на психопатията, предлага те да бъдат групирани в три концептуални категории: първата се състои от индикатори на добро психологично приспособяване – добра интелигентност и социална адаптивност, липса на ирационалност или налудна продукция, липса на нервност и ниска склонност към самоубийство. Индикаторите от тази група отразяват не само липсата на психично заболяване, но са и фактори, които биха могли да предпазят личността от такова и да предскажат психосоциалното благополучие. Наред с тези способности обаче психопатите демонстрират тежка поведенческа патология, която съставя втората диагностична категория, в която се разпределят дефинираните от Х. Клекли импулсивни антисоциални действия, безотговорност или ненадеждност, промискуитет, невъзможност да се учи от опита и липсата на ясен план за живота. В третия клъстер са представени индикатори за емоционална неотзивчивост и нарушена социална свързаност, като липса на разкаяние и срам, бедност на емоционалните реакции, егоцентричност и неспособност за

изграждане на близки взаимоотношения на привързаност, измамност и неискреност, липса на лоялност. Важно е да се подчертае, че Х. Клекли (Cleckley, 1941/1976) не описва психопатите като антагонистични, жестоки или насилници. Вредата, която те причиняват на другите, е вследствие на тяхната дълбоко вкоренена невъзможност да реагират емоционално и проявяването на повърхностни, безотговорни, лекомислени нагласи и поведение.

Други автори, изследвали поведението на криминално проявени психопати, са У. Маккорд и Д. Маккорд (McCord, McCord, 1964). Те разглеждат като централни други черти, а именно емоционална студенина, социално отчуждение, жестокост и невъздържано поведение. Те също смятат, че за психопатите са характерни липсата на тревожност и емоционалната неотзивчивост, но според тях тези афективни нарушения отразяват дълбокото социално отчуждение, състоящото се в неспособност да се изпитва обич или вина, а не толкова дефицит в афективно-мотивационната сфера. Така липсата на съвест и задръжки срещу агресията се съчетават с гняв, противопоставени на страха във фрустриращи или заплашителни ситуации. По тази причина криминалните психопати се описват като хладни и ожесточени хищници (Калчев, 2016).

Изброените различия биха могли да се припишат на спецификата на изследваните лица – клиничната извадка на Х. Клекли се състои предимно от хора с добър социо-икономически статус и нарушаващото нормите поведение по-скоро не е насилствено. Така симптомите, парадоксално, включват външно добре адаптирано поведение, социална ефективност и емоционална устойчивост, прикриващо тежката патология, проявяваща се в хронично импулсивно и безотговорно поведение, без оглед на последствията за себе си или за околните. От друга страна, изследванията със затворници характеризират криминалните психопати като емоционално безчувствени и склонни към престъпления и насилие. К. Патрик и съавтори (Patrick et al., 2009) посочват, че докато пациентите на Х. Клекли са привидно добронамерени, но лекомислени и неблагонадеждни, криминалните извадки на психопати представят личности, които са жестоки, коравосърдечни, агресивни и експлоатиращи другите в междуличностните отношения.

Друг автор, изследващ психопатията, е Р. Хеър (Hare, 1999), според когото тя се дефинира като съвкупност от личностни черти и форми на поведение, оценявани негативно от обществото. Най-очевидната демонстрация на психопатия, но в никакъв случай не и единствената, включва криминални деяния. Той очертава две групи характеристики, типични за психопатите: 1. Емоционални и личностни особености (многословие и повърхностност; егоцентризъм и претенциозност; липса на разкаяние и чувство за вина; липса на емпатия; мамене и склонност към манипулация; повърхностни емоции; импулсивност; слаб поведенчески контрол; потребност от психична възбуда) и 2. Особенности на поведението (проблемно поведение в детска възраст и анти-социално поведение в зряла възраст).

Дори съвременните концептуализации за психопатията съдържат изнедадващи противоречия. Психопатите често са описвани като враждебни, агресивни и отмъстителни (Gray et al., 2003, цит. по Skeem et al., 2011), от друга страна, биват характеризирани като способни да изпитват единствено повърхностни емоции (McCord, McCord, 1964). Те са импулсивни и безразсъдни, но същевременно способни по изключително прецизен начин да планират и осъществяват манипулация (Hare, 1970). Също така имат капацитета да достигнат високи постижения и социален статус в обществото, жънейки успех в кариерата, бизнеса и обществения живот и едновременно с това са описвани като престъпници, чието поведение е по-скоро необмислено, с липса на предвиждане и планиране на последствията и грижа дори за личния интерес, така че в социално отношение спадат към най-ниските социални кръгове (Skeem et al., 2011). Така обхващането на многообразието и противоречивостта на проявлениеята на психопатните личности в единна концепция, даваща възможност за обяснение на толкова различни личностни черти и поведенчески прояви, би задълбочило познанието в областта.

К. Патрик, Д. Фуулс и Р. Крюгер (Patrick, Fowles, Krueger, 2009) формулират триархичния модел за психопатията като рамка за обединяване на различните теоретични перспективи. Техният модел предоставя разбиране за същността на психопатията от фенотипна гледна точка, а не от етиологична. Триархичният модел разглежда психопатията като състоящата се от три отделни, но пресичащи се фенотипни черти: *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*. Тези конструкти се възприемат като изграждащи блокове, позволяващи алтернативни концептуализации на психопатията, а не като елементи от единен йерархичен фактор.

Невъздържаност: К. Патрик (Patrick, 2010) използва термина „невъздържаност“, за да опише общата фенотипна склонност към проблеми с контрола върху импулсите, включваща и липсата на умения за планиране и предвиждане, както и нарушената саморегулация на афектите, настояването за незабавно задоволяване на желанията. Като свързани понятия се разглеждат екстернализираното поведение и слабият инхибиторен контрол, като К. Патрик подчертава, че *Невъздържаността* като концепт в предлагания от него модел се различава от термина, предложен от Дж. Каган (Kagan, 1994, цит. по Patrick, 2010), в чиято концепция невъздържаният темперамент при деца е термин, който съдържа липсата на неувереност и свитост в нови и непознати ситуации и се асоциира в бъдеще с по-рядка поява на проблеми, породени от тревожност (Kagan, Snidman, 1999). Тази концепция е по-близка до конструкта *Дързост*. Като личностова черта Патрик (Patrick, 2010) разглежда *Невъздържаността* като връзката между импулсивност и негативна емоционалност. Поведенческите прояви на *Невъздържаността* включват безотговорност, нетърпение, импулсивни действия с негативни последици, недоверие и реактивно-агресивни постъпки (Калчев, 2016). В исторически план при концептуализира-

нето на психопатията се е наблягало на екстернализираното поведение, но съвременните изследвания не го разглеждат като еквивалент на психопатията. Екстернализираното поведение се свързва с повишена негативна афективност (емоционалност) като опозиция на липсата на тревожност или страх. К. Патрик (Patrick, 2010) настоява, че когато личностовата склонност към екстернализирано поведение се обедини с диспозиционалните характеристики на *Дързост* и *Бруталност*, тогава може да се счита, че психопатията е налична.

Дързост: Под дързост К. Патрик (Patrick, 2010) разбира фенотипния стил, обхващащ капацитета на личността да запази спокойствие и да остане съсредоточена в ситуации на напрежение и заплаха, както и способността бързо да се възстанови от стресогенни събития; високата самоувереност и социална ефективност и толерантността към непознатото и опасността. *Дързостта* се явява комбинация от склонност към социална доминантност, ниски нива на реактивност при стрес и авантюризм. Поведенчески *Дързостта* се проявява като невъзмутимост, социална уравновесеност, убедителност, издръжливост и смелост и въпреки че съдържа черти, които са адаптивни, тя корелира с неадаптивни характеристики като търсене на усещания (Калчев, 2016). К. Патрик разграничава концепта *Дързост*, както е заложен в настоящия модел, от концепта *Безстрашие*, тъй като безстрашието се разглежда като генотипна предиспозиция, съдържаща намалената сензитивност на мозъчната защитна мотивационна система, отнасяща се до сигналите за заплаха или наказание. Още Х. Клекли (Cleckley, 1941/1976) подчертава важността на фенотипната дързост, заедно с невъздържаността или тенденцията към екстернализирани прояви, като централни за разбирането на психопатната личност. Дързостта на психопатите лесно може да бъде разпозната, като се обърне внимание на характеристиките, които са заложили от него и като диагностични критерии, като социална сигурност и ефикасност, липса на тревожност или невротични симптоми, намалена емоционална реакция и неподдаване на наказание, известно още като „неспособност да се учи от опита“, и ниска суицидалност. Липсата на нормална реакция на страх при психопатите е подчертана и от Р. Хейр (Hare, 1978), както и от Д. Ликен (Lykken, 1995).

Бруталност: С термина бруталност К. Патрик (Patrick, 2010) описва съвкупността от фенотипни характеристики като липса на емпатия и въздържане или липса на близки отношения на привързаност, бунтарство, търсене на вълнения, експлоатиращо другите поведение, инструментална и проактивна агресия, както и стремеж за търсене на възбуда и придобиване на усещане за овластяване, сила и мощ посредством деструктивно поведение и жестокост. В личностен план *Бруталността* се характеризира с подчертана склонност към доминиране и слаба потребност от принадлежност: стил на поведение, при който активно се преследват собствените цели, без оглед на въздействието върху околните или дори с умишленото намерение да им се причини вреда. К. Патрик (Patrick, 2010) подчертава, че липсата на заинтересуваност към

другите хора и техните преживявания и повърхностните взаимоотношения с околните, характерна за концепта *Бруталност*, се различава значително от личностовата тенденция към социалното отдръпване, която отразява пасивната дезангажираност спрямо околните, тъй като при *Бруталността* отношението е по-скоро на активна експлоатация и конфронтация. Поведенческите проявления на този конструкт включват арогантност и вербално осмиване/подигравки, явно пренебрежение към авторитетите, липса на близки лични отношения, физическа жестокост към хора и/или животни, „хищническа“ агресия и експлоатиране на другите, както и деструктивно търсене на възбуда. В сравнение с *Дързостта*, върху която се акцентира при описанието на психопатията в масовите или клиничните извадки, *Бруталността* е централен елемент в концептуализацията на психопатията при лица с криминални прояви (Калчев, 2016).

Както беше посочено, в рамките на триархичния модел трите компонента се разглеждат като три различни елемента, изграждащи психопатията, които частично се припокриват. От гледна точка на теоретичния модел има връзка между *Невъздържаност* и *Бруталност*, като трудният темперамент в детска възраст се разглежда като фактор, допринасящ и за двата конструкта. *Невъздържаност* и *Дързост* се припокриват в минимална степен, в частност и поради данните от PPI, според които *Дързостта* или „безстрашното доминиране“ е независима от „импулсивната антисоциалност“. Очаква се *Бруталност* и *Дързост* да са свързани в известна степен въз основа на допускането за наличието на общ етиологичен фактор – диспозиция на отсъствието на страх като темпераментова характеристика (Калчев, 2016).

В обзора на Дж. Скийм и съавтори (Skeem et al., 2011) се разглежда въпросът доколко съществуващите психометрични инструменти и концептуализации за психопатия обхващат елементите на *Дързост* и *Бруталност* заедно с *Невъздържаност*. Например клиничният инструмент Контролен списък на признаци за психопатия (*Psychopathy Checklist*, PCL), разработен от Р. Хейър със стремежа да операционализира диагностичните критерии на Х. Клекли; в ревизираната си версия PCL-R включва 20 показателя (Hare, Neumann, 2006), но базираната върху него оценка на психопатията се различава от описания от Х. Клекли конструкт, тъй като Х. Клекли поставя акцент върху *Дързостта* за сметка на *Бруталността*. В PCL-R се набляга на *Бруталността* или агресивната проява на невъздържаността, което се припокрива с исторически наблюдения върху психопати от криминални извадки (McCord, McCord, 1964). Х. Клекли описва също така различната проява на невъздържаност при криминалните случаи, които се характеризират по-скоро с емоционална стабилност и незачитане на нормите, отколкото с негативна емоционалност и хищническа агресия (напр. необосновано антисоциално поведение). Първичната психопатия, която в същината си се припокрива с описанието на Х. Клекли, се изразява предимно в наличието на дързост и форма на невъздър-

жаност, съдържаща ниска степен на негативна емоционалност (Skeem et al., 2011). От друга страна, самоописателният Въпросник за психопатната личност (*Psychopathic Personality Inventory*, PPI, Lilienfeld, Andrews, 2006), предназначен за изследване в масова извадка, разработен отново в съответствие с критериите на Х. Клекли, съдържа всички три компонента на триархичния модел, с преимуществено покритие на *Дързостта*. По този начин могат да бъдат различни поне две концептуализации на психопатията, ориентирани към различни целеви групи. Психопатията според разбиранята на Х. Клекли се изразява с описаните по-горе характеристики – дръзко, невъздържано поведение, с ниска степен на тревожност и несъобразяване с нормите поради небрежност или нехайство. При криминално проявените психопати, от друга страна, психопатията се концептуализира като по-брутална, агресивна невъздържаност, която експлицитно се проявява в персистиращо и понякога изключително сериозно криминално поведение (Skeem et al., 2011). Така при изследването на психопатията в криминални извадки обичайно се използва PCL-R. Дж. Скийм и съавтори (Skeem et al., 2011) посочват, че компонентите на феномена психопатия се дефинират по различен начин в различните концептуализации: именно *Дързост* и в по-малка степен *Бруталност* се съдържат в междуличностно-афективните скали на PPI и PCL-R, и въпреки че *Невъздържаност* се съдържа в повечето концепции (напр. в антисоциалните скали на PPI и PCL-R), самостоятелно тази характеристика се явява недостатъчна за дефиниране на психопатията, тъй като високи нива на невъздържаност могат да се открият при много непсихопати, както и при хора с криминални прояви или при индивиди с проблем със задържането на импулсите, включително при хора, злоупотребяващи с вещества, както и при някои личностови разстройства, напр. клъстер Б от DSM.

Основен дискуссионен въпрос в научните среди остава проблемът дали психопатията представлява единен конструктор, или в структурата ѝ биха могли да се разграничат няколко относително независими дименсии. От гледна точка на съвременните многомерни методи за статистически анализ тезата за единния характер на психопатията би могла да се защити поне от две гледни точки: а) аргументи в полза на еднофакторен модел – наличие на общ латентен фактор, обясняващ вариацията на емпиричните признаци или б) наличие на повече от една корелирани латентни променливи, които се разглеждат като първични фактори, като тяхната ковариация би могла да се обясни от по-общ латентен фактор (фактор от втори ред). Имайки предвид относително разнородния характер на признаците за психопатия, първата възможност за доказването на едномерния характер на конструктора чрез потвърждаване на предимството на еднофакторния модел е малко вероятна. Затова усилията на изследователите са съсредоточени върху проверка на йерархични модели на измерване (Калчев, 2016). Така напр., въпреки че PCL-R е конструиран в съгласие с идеята, че психопатията е единен конструктор, при оценката на резулта-

тите се различават два фактора, които корелират помежду си в умерена степен (0,50) и демонстрират различен тип връзки с външни променливи. Така изведените два фактора на PCL-R се възприемат като отнасящи се до „първична“ и „вторична“ психопатия (Калчев, 2016). Б. Карпман (1948, цит. по Poythress, Skeem, 2006) разглежда „първичните психопати“ като коравосърдечни, манипулативни, крайно себични и лъжливи, докато „вторичните“ като емоционално нестабилни, с високи равнища на тревожност и депресия, въвличащи се в антисоциално поведение поради високата си импулсивност. Емоционалният дефицит, наблюдаван и при двете групи се извежда като произтичащ от различни източници – при „първичните психопати“ той е конституционален, а при „вторичните“ е резултат от ранната социализация, т.е. враждебността им може да бъде разбрана като реакция на родителското отхвърляне и злоупотреба (Poythress, Skeem, 2006). Д. Кук и К. Мичи (Cooke, Michie, 2001) разработват йерархичен модел на PCL-R с фактор от втори ред психопатия и три първични фактора – *Арогантен и измамен междуличностен стил*, *Дефицит на емоции* и *Импулсивен и безотговорен стил на поведение*. Йерархичният модел позволява психопатията да се разглежда както като единен синдром, а трите първични фактора като характеризиращи се с обща, породена от вторичния фактор дисперсия, така и със собствена вариация, обусловена от тяхната специфика. Подобна структура има предимството да внесе допълнителна яснота по отношение на взаимовръзките на психопатията с външни променливи като напр. антисоциалното поведение (Калчев, 2016).

По подобен начин стои въпросът и при другия широко използван инструмент за оценка на психопатията – PPI. При него се идентифицират два фактора от втори ред („Безстрашно доминиране“ и „Импулсивна антисоциалност“), които са ортогонални и корелират по различен, понякога дори по противоположен начин с външни променливи. Така може да се стигне до извода, че двата вторични фактора имат независим характер, т.е. инструментът не оценява психопатията като единен конструкт.

От тази гледна точна предложеният триархичен модел се явява обединяващ вариант, при който разгледаните по-горе трудности за обхващането на многообразието на проявленията на психопатната личност може да намери своето обяснение. Важен момент в триархичния модел е идеята за взаимодействието на трите изграждащи конструкта, т.е. психопатията следва да се оценява като съчетание от трите основни дименсии (Калчев, 2016). Например *Невъздържаността* като самостоятелна характеристика не е задължително свързана с психопатията, освен това тя може да се прояви в контекста на психопатията по различен начин и да произтича от различни източници. Екстернализираното поведение принципно се асоциира с високи равнища на негативен афект, повишени нива на тревожност и депресия, а не с отсъствие на тревожност и страх. Така К. Патрик и съавтори (Patrick et al., 2009) подчертават, че за цялостно разбиране на психопатията е необходимо да се оценят не

само проявите на екстернализирани поведения (*Невъздържаност*), а тяхната специфика в комбинация с диспозициите на *Дързост* и *Бруталност*.

Данните, представени в настоящата студия, са получени с помощта на Триархична мярка за психопатия (*Triarchic Psychopathy Measure*, TriPM) (Patrick et al., 2009). Публикуваните резултати показват добри прогностични възможности на TriPM спрямо резултатите, получени с други популярни инструменти за психопатия. Процентът на обяснената дисперсия е по-голям, когато се прогнозира данните от други самоописателни инструменти и в извадка от студенти достига до 79% по отношение на PPI (*Psychopathic Personality Inventory*); 76% за SRP-III (*Hare Self-Report Psychopathy Scale*) и 74% за YPI (*Youth Psychopathic Traits Inventory*) (Patrick et al., 2009).

Фокус на настоящата разработка е детайлното разглеждане и оценка на факторната структурата на TriPM с български юноши, както и анализ на надеждността на TriPM: вътрешна съгласуваност и тест-ретест надеждност. В процеса на адаптиране на TriPM за български условия са проверени също връзките му с други инструменти, оценяващи близки конструкти, напр. Юношески въпросник за психопатни черти (YPI), (Andershed et al., 2002), за който е налице българска адаптация (Калчев, 2016); Тъмната триада – кратка версия (*Short Dark Triad*, SD3, Jones, Paulhus, 2014), който инструмент също е в процес на адаптация в рамките на настоящото изследване, както и с други външни променливи като напр. коравосърдечие и неемоционалност, нарцисизъм, екстернализирано поведение, морална неангажираност и садистични наклонности, но тези резултати не са обект на представяне в настоящата разработка.

2. Метод

2.1. Изследвани лица

Българският вариант на инструментариума е апробиран върху юношеска възраст при извадка от 1061 изследвани лица, от които 480 момчета и 565 момичета, 16 неотбелязали, на възраст от 13 до 18 години. Извадката е относително балансирана по пол, като момчетата са 45,2%, а момичетата 53,3%, а 1,5% са лицата, които не са посочили пола си. Броят на изследваните лица с пълни протоколи по отделните компоненти на Триархичната мярка за психопатия варира от 971 до 981, а за целия инструмент е 904.

2.2. Инструментарий

Триархичният модел е операционализиран в *Триархична мярка за психопатия* (TriPM), състояща се от 58 айтема, по 19 за скалите *Бруталност* и *Дързост* и 20 за *Невъздържаност*. Оценката става посредством 4-степенна Ликъртова скала на съгласие. Българският превод на TriPM е направен от Пламен Калчев, Камелия Ханчева и Светлина Колева, три независими пре-

вода, обсъдени до достигането на крайния вариант на български език. Примерни айтеми: *Невъздържаност* – „Навличал съм си неприятности, защото не съм отчитал последиците от действията си“; *Бруталност* – „Не изпитвам особено съчувствие към хората“; *Дързост* – „Действам добре в непознати ситуации, дори и без подготовка“.

2.3. Процедура

Изследването се провежда групово и анонимно в една сесия в класната стая, като по желание изследваните лица могат да отбележат личен код върху протокола, въз основа на който впоследствие да получат персонална информация за резултата. Данните са събрани от автора на четири етапа, като на всеки един от етапите в изследователския набор от инструменти присъства *Триархична мярка за психопатия* (TriPM), заедно с *Тъмната триада – кратка версия* (SD3), и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти, релевантни за проверката на валидността на посочените скали. При оценката на факторната структура на TriPM събраните данни са групирани в две извадки – Извадка 1 (N=467) и Извадка 2 (N=437). За проверка на времевата стабилност на конструктите е проведено и тест-ретест изследване, с интервал от три-пет месеца, като получената извадка със съвпадащ код от първия и втория момент на изследването е 132 изследвани лица.

3. Резултати и обсъждане

Оценката на факторната структура на TriPM е извършена на два етапа – чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ, върху две независими извадки.

3.1. Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен върху 467 изследвани лица (*Извадка 1*) по: (а) по метода на главните компоненти и на базата на Пиърсъновата корелационна матрица и (б) по метода на минималните остатъци (MINRES) на база полихорични корелации чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Ротациите и в двата случая са извършени по Варимакс и Промакс. Резултатите по MINRES обаче имат предимство, тъй като в строг смисъл използваната 4-степенна Ликъртова скала за отговори е с рангов характер.

Данните от scree теста на Кетъл свидетелстват в полза на три фактора (29,56% обяснена дисперсия), първият от които еднозначно се разпознава като *Бруталност*, вторият – като *Невъздържаност* и третият – като *Дързост*. Заедно с това налице са и размествания при някои от айтемите. Резултатите от експлораторния факторен анализ са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Факторна матрица на айтемите от Триархична скала за психопатия (TriPM), (трифакторно решение, MINRES метод и ротация по Варимакс, N=467)

	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
<i>Бруталност (36)</i>	0.810	0.065	-0.077
<i>Бруталност (55)</i>	0.780	0.126	-0.092
<i>Бруталност (20)</i>	0.764	0.061	-0.010
<i>Бруталност (48)</i>	0.738	0.295	-0.097
<i>Бруталност (2)</i>	-0.695	-0.003	0.050
<i>Бруталност (11)</i>	-0.653	0.015	-0.056
<i>Бруталност (33)</i>	-0.615	-0.140	-0.037
<i>Бруталност (29)</i>	0.598	0.018	-0.019
<i>Невъздържаност (34)</i>	0.522	0.398	-0.242
<i>Бруталност (14)</i>	0.511	0.338	-0.244
<i>Бруталност (40)</i>	0.509	0.344	-0.112
<i>Невъздържаност (53)</i>	0.494	0.315	-0.117
<i>Невъздържаност (58)</i>	0.475	0.220	-0.086
<i>Бруталност (52)</i>	-0.474	0.106	-0.093
<i>Бруталност (8)</i>	0.498	0.139	-0.108
<i>Бруталност (42)</i>	0.462	0.493	-0.055
<i>Бруталност (39)</i>	-0.430	-0.159	-0.065
<i>Бруталност (26)</i>	0.332	0.398	-0.137
<i>Невъздържаност (56)</i>	0.263	0.676	-0.096
<i>Невъздържаност (37)</i>	0.091	0.638	0.008
<i>Невъздържаност (18)</i>	0.227	0.591	-0.035
<i>Невъздържаност (51)</i>	0.138	0.577	0.052
<i>Невъздържаност (9)</i>	-0.028	0.556	0.056
<i>Невъздържаност (12)</i>	0.241	0.523	-0.041
<i>Невъздържаност (15)</i>	0.238	0.515	-0.091
<i>Невъздържаност (49)</i>	0.143	0.490	0.096
<i>Невъздържаност (21)</i>	-0.029	-0.480	-0.243
<i>Невъздържаност (43)</i>	0.354	0.471	-0.087
<i>Невъздържаност (31)</i>	-0.026	0.452	0.197
<i>Невъздържаност (24)</i>	0.334	0.436	-0.066
<i>Бруталност (17)</i>	0.286	0.423	-0.057
<i>Невъздържаност (46)</i>	-0.104	0.418	-0.031
<i>Бруталност (45)</i>	0.060	0.416	-0.198
<i>Невъздържаност (3)</i>	0.162	0.399	-0.201
<i>Невъздържаност (5)</i>	0.195	0.348	0.265
<i>Бруталност (6)</i>	0.222	0.283	-0.119
<i>Невъздържаност (27)</i>	-0.139	0.260	0.081

<i>Дързост (57)</i>	0.127	-0.131	-0.661
<i>Дързост (19)</i>	-0.107	0.202	0.650
<i>Дързост (38)</i>	0.100	0.252	0.642
<i>Дързост (13)</i>	0.038	0.134	0.612
<i>Дързост (22)</i>	-0.060	-0.020	0.607
<i>Дързост (50)</i>	-0.012	0.089	-0.534
<i>Дързост (44)</i>	-0.213	0.316	-0.515
<i>Дързост (16)</i>	-0.059	0.084	-0.499
<i>Дързост (25)</i>	-0.008	0.095	-0.468
<i>Дързост (10)</i>	-0.324	0.171	-0.461
<i>Дързост (32)</i>	0.138	0.114	0.442
<i>Дързост (7)</i>	-0.033	-0.075	0.435
<i>Дързост (41)</i>	-0.018	-0.045	-0.421
<i>Дързост (35)</i>	-0.154	0.029	-0.389
<i>Бруталност (23)</i>	0.070	0.322	0.373
<i>Невъздържаност (30)</i>	-0.240	-0.275	0.372
<i>Дързост (54)</i>	0.256	0.081	0.369
<i>Дързост (28)</i>	0.078	0.059	0.346
<i>Дързост (47)</i>	-0.293	-0.342	-0.227
<i>Дързост(4)</i>	0.053	-0.106	0.097
<i>Дързост (1)</i>	-0.124	-0.024	-0.003

Факторът *Бруталност* (Patrick, 2010) съдържа твърдения, измерващи липсата на емпатия, търсене на силни усещания, физическа, релационна и деструктивна агресия и липса на честност. Българският вариант се състои от 18 айтема, като с най-високи факторни тегла са айтемите, измерващи дефицита в способността за емпатия. Примерни айтеми: (36) „Не изпитвам особено съчувствие към хората“; (55) „Не ме впечатлява, ако хората около мен се почувстват засегнати или наранени“. Към *Бруталност*, освен 15 от оригиналните айтема, се добавят и 3 от *Невъздържаност*, които обаче на съдържателно ниво има основание да останат към фактора *Бруталност*, тъй като отразяват нагласи и поведение на грубо незачитане на другите. Така айтемът (34) „Изигравал съм хора, за да им взема парите“, освен че съдържа идеята за експлоатиращо околните поведение без усещане за вина или разкаяние, показва по-високо факторно тегло при разпределението към *Бруталност*, а относно твърденията (53) „Случвало се е да ограбя друг човек“ и (58) „Случвало се е да крада от спряла кола“ може да се разсъждава, че отразяват в значителна степен склонността на личността към експлоатиращо другите поведение, инструментална и проактивна агресия, а не толкова импулсивните действия. Коментар заслужават и айтемите (42) „Понякога нарочно обиждам хора, за да ги предизвикам“ и (26) „Понякога се подигравам на хората само заради купона“, които демонстрират сходни факторни тегла по *Невъздържаност* и *Брутал-*

ност, т.е. не разграничават добре двете латентни променливи. За проверка на принадлежността на твърденията, във втората независима извадка (N=437) теглата на айтемите са освободени едновременно по двата латентни фактора: *Невъздържаност* и *Бруталност*. Не се установява формално предимство за промяна на факторната структура с преместването на твърденията към друг фактор и затова на базата на съдържателни аргументи – на съдържателно равнище тези айтеми са по-близки до идеята за проактивна агресия с цел причиняване на вреда и болка на другия и в този смисъл отразяват заложените в *Бруталност* личностни характеристики, и заради това са разпределени към *Бруталност*, както е в оригиналната структура на TriPM. Бъдещите анализи ще следват оригиналната структура по отношение на горепосочените твърдения (42) и (26).

По сходен начин три айтема, оригинално част от *Бруталност*, се разпределят към фактора *Невъздържаност*. Дава от тях са айтеми, оценяващи тенденцията за търсене на силни усещания – (45) „Тръпката е по-голяма, ако нещата, които правиш са и малко опасни“ и (6) „Кефи ме да участвам в автомобилни гонки“, както и твърдението (17) „Отвърщам на обидите“, измерващо според К. Патрик релационната агресия. Така получените данни от факторния анализ поставят въпроса за разграничението на поведението, продиктувано от ниска саморегулация и слаб контрол върху импулсите и тенденцията на личността да доминира, пренебрегвайки опасностите. Резултатите още веднъж свидетелстват за очакваната по-силна връзка между *Бруталност* и *Невъздържаност*, възпроизведена и при вътрешно корелационния анализ.

При фактора *Дързост* разместванията са минимални. Към този фактор, освен оригиналните 19 твърдения, разпределени от К. Патрик в три подскали – *Поведение в междуличностните отношения* (убедителност, социална сигурност, доминантност – (13) „Роден съм за лидер“), *Емоционален опит* (издръжливост, самоувереност, оптимизъм – (50) „Не мога да се меря с повечето хора“, с обратен знак) и *Склонност към рисково поведение* (кураж, безстрашие и толерантност към неопределеност – (22) „Действам добре в непознати ситуации, дори и без подготовка“), се добавят и по едно твърдение от факторите *Бруталност* – (23) „Понякога ми харесва да командвам и да се разпореждам с хората“, което на съдържателно ниво е много близко до заложената в концепта *Дързост* идея за стремежа и склонността на личността да доминира в социалните взаимоотношения, без това да ѝ носи напрежение или тревога, както и от *Невъздържаност* – (30) „Спазвам ангажиментите, които съм поел“, с обратен знак, като е важно да се отбележи, че този айтем има относително близки факторни тегла (0,372) по *Дързост*, *Невъздържаност* (-0,275). За проверка на принадлежността на твърдението, във втората независима извадка (N=437) теглата на айтема са освободени едновременно по двата латентни фактора: *Невъздържаност* и *Дързост*. Резултатите показват по-високо факторно тегло по *Невъздържаност* -0,47 срещу 0,18 по *Дързост*.

От тази гледна точка данните потвърждават, че (30) „Спазвам ангажиментите, които съм поел“ (с обратен знак) е по-добър индикатор на *Невъздръжаност*, като в следващите анализи айтемът е разпределен към този фактор.

3.2. Конфирматорен факторен анализ

На следващия етап двата алтернативни варианта на структурата на TriPM са оценени с помощта на конфирматорен факторен анализ в независима извадка – *Извадка 2*. Конфирматорният анализ е осъществен по метода на максималната вероятност (*Maximum Likelihood*, ML, чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Индексите за степен на съответствие са представени в Таблица 2.

Таблица 2. Индекси за степен на съответствие на два модела на Триархична мярка за психопатия (TriPM): оригинална и модифицирана структура, Извадка 2 (ML-метод, N=437)

Модел	χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Модел 1: оригинална структура	5303,69	1592	0,085	0,073	0,85	0,85
Модел 2: модифицирана структура	4950,12	1592	0,085	0,070	0,86	0,85

Забележка: SRMR – *Standardized Root Mean Squared Residual*; RMSEA – *Root Mean Square Error of Approximation*; CFI – *Comparative Fit Index*; NNFI – *Non-Normed Fit Index*

Тъй като Модел 1 и Модел 2 са производни един от друг, те могат директно да бъдат сравнявани на база редукия на стойностите на χ^2 . Съответно $\Delta\chi^2 = 353,57$ показва подобряване на степента на съответствие на данните с емпирична матрица и предимството на Модел 2. От останалите индекси на степен на съответствие RMSEA, както и SRMR, макар и не особено високи, остават в интервала на приемливите стойности (вж. Jöreskog, Sörbom, 1993; Kline, 1998; Harrington, 2009), но стойностите на CFI и NNFI са под 0,90. Един от възможните проблеми е свързан с използвания метод на анализ: по максималната вероятност, тъй като в случая не е изпълнено условието за мултивариативно нормално разпределение на данните. За постигането на стабилно факторно решение на базата на алгоритъм, устойчив към нарушение на нормалното разпределение, с помощта на асимптотичната ковариационна матрица, е необходим по-голям брой изследвани лица. Ето защо на следващия етап бяха използвани всички налични протоколи (Извадка 1 + Извадка 2, N=904), като данните са анализирани по метода на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (*Robust Maximum Likelihood*, RML), с използване на асимптотичната ковариационна матрица чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Индексите за степен на съответствие са представени в Таблица 3.

Таблица 3. Индекси за степен на съответствие на два модела на Триархична мярка за психопатия (TriPM): оригинална и модифицирана структура, Извадка 1 + Извадка 2 (RML-метод, N=904)

Модел	S-В χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Модел 1: оригинална структура	7722,83	1592	0,10	0,065	0,90	0,90
Модел 2: модифицирана структура	6991,44	1592	0,10	0,061	0,92	0,91

Забележка: S-В χ^2 – Satorra-Bentler χ^2 ; SRMR – *Standardized Root Mean Squared Residual*; RMSEA – *Root Mean Square Error of Approximation*; CFI – *Comparative Fit Index*; NNFI – *Non-Normed Fit Index*

Резултатите отново показват предимство на Модел 2, както и по-ниска стойност на RMSEA. Наистина SRMR е на границата на неприемливата стойност от 0,10, но CFI и NNFI са над 0,90 (стойностите на χ^2 в Таблица 2 и Таблица 3 не е коректно да се сравняват директно, тъй като, от една страна, са изчислени по различен алгоритъм, а от друга, са повлияни от броя на изследваните лица. В заключение: макар данните да потвърждават основанията за модифициране на оригиналната структура на TriPM, оценката на степента на съответствие на *Триархичната мярка за психопатия* при български юноши се нуждае от допълнително валидиране.

Таблица 4. представя стандартизираните факторни тегла на айтемите на TriPM в модифицираната структура при български юноши.

Таблица 4. Факторни тегла на айтемите от Триархична скала за психопатия (TriPM), (трифакторно решение, метод на главните компоненти и ротация по Промакс, модифицирана структура, N=904)

	<i>Бруталност</i>	<i>Невъздържаност</i>	<i>Дързост</i>
<i>Бруталност (48)</i>	0.82		
<i>Бруталност (36)</i>	0.77		
<i>Бруталност (20)</i>	0.75		
<i>Бруталност (11)</i>	-0.62		
<i>Бруталност (40)</i>	0.60		
<i>Бруталност (33)</i>	-0.58		
<i>Бруталност (2)</i>	-0.58		
<i>Невъздържаност (34)</i>	0.58		
<i>Бруталност (42)</i>	0.57		
<i>Бруталност (14)</i>	0.57		
<i>Бруталност (29)</i>	0.56		
<i>Невъздържаност (53)</i>	0.54		
<i>Бруталност (8)</i>	0.53		

<i>Невъздръжаност (58)</i>	0.49	
<i>Бруталност (26)</i>	0.48	
<i>Бруталност (52)</i>	-0.42	
<i>Бруталност (39)</i>	-0.38	
<i>Невъздръжаност (56)</i>		0.72
<i>Невъздръжаност (18)</i>		0.64
<i>Невъздръжаност (37)</i>		0.63
<i>Невъздръжаност (51)</i>		0.62
<i>Невъздръжаност (15)</i>		0.59
<i>Невъздръжаност (12)</i>		0.57
<i>Невъздръжаност (43)</i>		0.53
<i>Невъздръжаност (9)</i>		0.52
<i>Невъздръжаност (49)</i>		0.51
<i>Невъздръжаност (24)</i>		0.50
<i>Бруталност (17)</i>		0.50
<i>Невъздръжаност (3)</i>		0.46
<i>Невъздръжаност (5)</i>		0.44
<i>Бруталност (45)</i>		0.43
<i>Бруталност (6)</i>		0.42
<i>Невъздръжаност (21)</i>		-0.42
<i>Невъздръжаност (31)</i>		0.41
<i>Невъздръжаност (30)</i>		-0.40
<i>Невъздръжаност (46)</i>		0.32
<i>Невъздръжаност (27)</i>		0.22
<i>Дързост (38)</i>		0.73
<i>Дързост (57)</i>		-0.70
<i>Дързост (13)</i>		0.68
<i>Дързост (19)</i>		0.67
<i>Дързост (22)</i>		0.52
<i>Дързост (41)</i>		-0.52
<i>Дързост (50)</i>		-0.52
<i>Дързост (16)</i>		-0.51
<i>Бруталност (23)</i>		0.48
<i>Дързост (44)</i>		-0.48
<i>Дързост (32)</i>		0.44
<i>Дързост (10)</i>		-0.42
<i>Дързост (25)</i>		-0.41
<i>Дързост (35)</i>		-0.41
<i>Дързост (54)</i>		0.40
<i>Дързост (7)</i>		0.34
<i>Дързост (28)</i>		0.33
<i>Дързост (47)</i>		-0.28
<i>Дързост (1)</i>		0.24
<i>Дързост (4)</i>		-0.10

Както показва Таблица 4, към фактора *Бруталност* са отнесени три твърдения, оригинално разпределени към *Невъздръжаност*, и трите оценяващи склонността на личността към кражба – (34) „Изигравал съм хора, за да им взема парите“, (53) „Случвало се е да ограбя друг човек“, както и (58) „Случвало се е да крада от спряла кола“, като и трите и при анализа върху първата извадка също бяха разпределени към *Бруталност*. Така от събраните данни може да се заключи, че тези три айтема от подкатегорията „кражба“ в български условия измерват нагласите на личността да действа по безкомпромисен и груб начин за придобиването на желаното и вероятно се асоциират с насилие и интрузивна агресия. За разлика от останалите два айтема, също измерващи според К. Патрик склонността към кражба, (43) – „Взимал съм неща от магазина, без да плащам“ и (24) – „Взимал съм пари от нечия чанта/портфейл без да питам“, които както при експлораторния, така и при конфирматорния факторен анализ принадлежат към *Невъздръжаност*. При тях описаните поведения се асоциират с по-малка степен на агресия, директно упражнена върху друг човек, тъй като имплицитно съдържат в себе си идеята, че подобни действия рядко се извършват в присъствието на другия, и отразяват в по-голяма степен личностната фенотипна склонност към *Невъздръжаност*. Тези резултати могат да се разглеждат като аргумент за тяхната принадлежност към *Бруталност*. Накратко, получените резултати, свидетелстващи за необходимостта от модифициране на факторната структура на TriPM с преразпределянето на айтеми между факторите *Невъздръжаност* и *Бруталност*, ако се имат предвид теглата от експлораторното изследване, в частност пораждат и очаквания за по-силни връзки между *Бруталност* и *Невъздръжаност*.

Според факторното решение от пълната извадка с най-високи факторни тегла към фактора *Невъздръжаност* са твърденията, описващи поведения и нагласи на личността, които изразяват нейното безотговорно отношение и проблемна импулсивност, т.е. същината на невъздръжаността като фенотипна характеристика, така както е заложена в Триархичния модел на Патрик и съавтори (2010). Три айтема от *Бруталност* се преразпределят към *Невъздръжаност*, като два представляват т.нар. подскала „търсене на силни усещания“: (45) „Тръпката е по-голяма, ако нещата, които вършиш, са и малко опасни“ и (6) „Кефи ме да участвам в автомобилни гонки“. Идентично, както и при анализа върху първата събрана извадка, тези твърдения съставят част от фактора *Невъздръжаност*. Обяснението на тези данни може да се търси в заложеното съдържание, което, ако се разбира като склонност на личността да търси ситуации, характеризиращи се със силна стимулация, е по-близо до конструкта *Невъздръжаност*, тъй като представлява едната част от континуума „склонност към отегчение – търсене на възбуда“ и отразява проблемите на личността със самоконтрола. По отношение на твърдението (17)

„Отвърщам на обидите“, измерващо според Патрик релационната агресия, както при експлораторния факторен анализ върху първата извадка, така и при настоящите данни се разпределя към *Невъздържаност*. На съдържателно ниво този айтем отразява реактивното агресивно поведение на личността, имплицирано като ответна вербална агресия, и като такъв тип поведение не е в същината си релационна агресия, така като е описана от Н. Крик и Дж. Гротпетер (Crick, Grotpetter, 1995) като форма на агресия, при която опитът за нанасяне на вреда е фокусиран върху отношенията на жертвата с другите. Доколкото целта на релационната агресия е отхвърляне от групата и социална изолация, като терминологично съдържание тя се припокрива с индиректната агресия, а индиректната агресия се характеризира с избор на заобиколни начини за атака на жертвата (Björkqvist et al., 1992). Агресивното поведение в отговор на ситуация, която личността е възприела като провокативна или като с намерение да ѝ се нанесе вреда и болка, спада към поведенията, които се ръководят от импулсивност, невъздържаност и недобро умение за саморегулация и планиране на действията и в този смисъл са налице основанията за твърдението „Отвърщам на обидите“ да формира именно фактора *Невъздържаност*, а не *Бруталност*. Идеята за злонамереността на агресивното поведение е типична за *Бруталност*, където действителната релационна (или индиректна) агресия би попаднала, тъй като за нея е необходимо преднамереното враждебно действие към друг индивид, съчетано със способността да се предвидят евентуалните реакции на участващите, успешното манипулиране на другите, както и желанието на личността да властва в социалните взаимоотношения. Всички тези личностни характеристики се разглеждат в рамките на Триархичния модел (Patrick et. al, 2009; Patrick, 2010) като характеризиращи *Бруталност*, но твърдение (17) не е подбрано съответстващо на заложените конструкти.

По отношение на фактора *Дързост* при факторния анализ върху пълната извадка с най-високи факторни тегла са твърденията, оценяващи увереността на личността в способността ѝ да влияе на околните, така че да постигне собствените си цели, напр. (38) „Мога да убедя хората да направят това, което искам“, заедно със склонността към доминантност, самоувереност и търсенето на силни усещания. Като единствен айтем, принадлежащ в оригиналната структура на скалата към друг фактор (*Бруталност*), който в български условия в юношеска възраст оценява *Дързост*, е айтем (23) – „Понякога ми харесва да командвам и да се разпореждам с хората“. Както и при първото изследване, този айтем се разпределя към *Дързост*, но при оценката върху цялата извадка се наблюдава повишаване на факторното тегло от 0,37 на 0,48. На съдържателно равнище това твърдение отразява желание и склонност на личността да доминира, което е присъщо както за *Дързост*, така и за *Бруталност*. Разликата между двата конструкта може да се търси при задаването на въпроса какво се стреми да постигне един ин-

дивид с водеща личностна характеристика *Дързост* и какво този с водеща *Бруталност*? И при двете фенотипни характеристики се наблюдава стремеж за достигане на усещането за социална мощ и власт. При *Бруталност* това се случва чрез употреба на агресия, експлоатиращо другите поведение и преднамерена жестокост, което поради вкоренената липса на способност за емпатия, може да се разсъждава, че е обвързано със садистичните наклонности на личността, т.е. със стремеж и желание за причиняване на болка, посредством която се достига до подчинена позиция на останалите. При *Дързост* склонността към социална доминантност на личността се обвързва с ниските нива на тревожност и страх и позволява на личността да се чувства уверена в социални ситуации, било то и такива, свързани с риск или неопределеност. При демонстрацията на този вид личностна характеристика в социални ситуации индивидът е убеден както в личностните си качества, така и в полагащата му се позиция в групата, в която той се възприема като водещ и властващ, и очаква да бъде разпознат и признат от околните по същия начин. Като пример може да се приведе твърдението (13) „Роден съм за лидер“ с трето най-високо факторно тегло, при което ясно си личи съдържащата се идея за нарцисизма на личността. Тук идеята за превъзходството на личността над останалите е водеща и агресивното, властващо поведение е начин за демонстриране на това превъзходство.

3.3. Корелационен анализ

Данните от корелационния анализ имат принципно значение при оценката на модела, тъй като се очакват слаби връзки между трите, изграждащи психопатията блока, а от друга страна, се прогнозира специфична конфигурация от корелации: очаква се по-силна връзка между *Невъздържаност* и *Бруталност*; *Бруталност* и *Дързост* да са свързани в известна степен, докато *Невъздържаност* и *Дързост* да се припокриват в минимална степен (Patrick et al., 2009). Съгласно получените резултати върху първата извадка (N=467), корелацията между *Невъздържаност* и *Бруталност* (r на Пийърсън) е 0,454; между и *Бруталност* и *Дързост*: 0,221 и между *Невъздържаност* и *Дързост*: 0,098 (стойностите от експлораторния факторен анализ по метода MINRES и Промакс ротация са съответно: 0,349; 0,226 и 0,080). Тези резултати потвърждават очакванията на модела. Представени са също така данните, получени върху всички изследвани лица при извадка (N=904), като са разгледани както корелациите между компонентите на латентно равнище, така и корелациите на равнище суров бал (r на Пийърсън), онагледени в Таблица 5.

Таблица 5. Корелации между компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) на латентно равнище от конфирматорния анализ, както и корелации (r на Пийърсън), ($N=904$)

TriPM	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
Бруталност	1	0,54	0,24
Невъздържаност	0,468*	1	0,16
Дързост	0,237*	0,129*	1

* $p < 0,01$

Забележка: Над главния диагонал са дадени стойностите от корелациите на латентно равнище от конфирматорния анализ, а под главния диагонал – r на Пийърсън.

Получените корелации между компонентите на TriPM са в подкрепа на заложените в теоретичния модел по-силни връзки между *Бруталност* и *Невъздържаност*, както и между *Бруталност* и *Дързост*, и по-слаба между *Дързост* и *Невъздържаност*. Корелациите на латентно равнище от конфирматорния анализ по дефиниция са по-силни от корелацията на равнище суров бал (r на Пийърсън), тъй като не са обременени от грешките в измерването на емпиричните индикатори.

3.4. Надеждност

Вътрешна съгласуваност. Получените данни при изследване на вътрешната съгласуваност на Триархичната мярка за психопатия при български юноши са представени в Таблица 6. Броят на всички изследвани лица варира от 971 до 981, броят на момчетата: от 416 до 429, а на момичетата: от 538 до 545.

Таблица 6. Вътрешна съгласуваност на субскалите и дименсите на Триархична мярка за психопатия (TriPM): алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

СКАЛИ		Момчета	Момичета	ОБЩО
Дързост (20)	α	0,80	0,82	0,81
	MIC	0,17	0,19	0,18
Бруталност (18)	α	0,84	0,86	0,86
	MIC	0,23	0,25	0,26
Невъздържаност (20)	α	0,82	0,84	0,83
	MIC	0,18	0,21	0,19

Забележки:

(а) В скоби е даден броят на айтемите, формиращи дадения показател.

(б) При оценката на стойностите общо за момчетата и момичетата са включени и лицата с неозначен пол.

Резултатите свидетелстват за задоволителни стойности на вътрешна съгласуваност и потвърждават надеждността на инструмента за оценка на психопатните личностни черти в юношеска възраст в български условия.

Тест-ретест надеждност. За допълнителна и по-детайлна проверка на психометричните характеристики на TriPM е проведено изследване на тест-ретест надеждността. Данните от първото изследване (тест) са събрани в периода октомври-ноември 2015 г. и са върху извадка от 208 ученици от 8., 10., 11. и 12. клас от единадесет паралелки от столична гимназия, които бяха помолени при желание да запишат и запомнят индивидуален код, който да попълнят при последващото изследване. След период от три-пет месеца (март – май 2016 г.) е проведено повторно изследване на същите ученици (ретест), като броят на протоколите със съвпадащ код от първия етап на изследването е 132 юноши. Реално броят на събраните протоколи при повторното изследване е 178, но 44 от тях не участват в оценката на тест-ретест надеждността, а и освен това бяха изключени от последваща обработка, за да се избегне дублиране на данните в случаи, при които изследваното лице не помни дали е попълнило код.

Получените резултати от тест-ретест надеждността на TriPM са представени в Таблица 7.

Таблица 7. Тест-ретест надеждност на Триархична мярка за психопатия (TriPM)

Скали	Брой лица	X	SD	t тест (p)	r на Пиърсън
Бруталност (t 1)	130	29,3615	8,24997	0,204 (0,836)	0,791
Бруталност (t 2)		29,2615	8,70405		
Невъздържаност (t 1)	128	43,7734	10,02533	-0,973 (0,332)	0,783
Невъздържаност (t 2)		44,3516	10,33120		
Дързост (t 1)	125	56,1280	9,12810	0,297 (0787)	0,751
Дързост (t 2)		55,9600	8,81933		

Данните са оценени чрез t-тест за зависими извадки, като получените стойности са статистически незначими, т.е. отсъства промяна на равнището на компонентите. Интервалът между двете оценки (три-пет месеца) е достатъчно дълъг, за да възникне въпросът дали резултатите могат да се припишат на действието на случайни променливи, замърсяващи точността на оценката (грешки), или на систематични (неслучайни) фактори, влияещи върху оценката на изследваните конструкти, т.е. дали характеризират стабилността на изследваните психопатни черти (Калчев, 2016). Така, предвид заложената идея в Триархичния модел за психопатията, при която трите конструкта представляват фенотипни личностни черти, има основание получените резултати да се интерпретират като резултат от действието на систематични фактори, отразяващи времевата стабилност на оценяваните психопатни черти.

4. Заключение

Задача на настоящото изследване е оценка на Триархичния модел за психопатия в българска юношеска извадка с помощта на TriPM: проверка на факторната структура и надеждността. Изследването е извършено върху две независими извадки с помощта на експлораторен и конфирматорен факторен анализ, като получените резултати свидетелстват за минимални промени във факторната структура, потвърдени и от данните от конфирматорния анализ. За посочените промени освен формално статистическите основания са налице и съдържателни аргументи.

Според получените данни към фактора *Невъздържаност* се добавят три твърдения от *Бруталност*, към *Невъздържаност* се разпределят три айтема от *Невъздържаност*, а към фактора *Дързост* се добавя едно твърдение от *Бруталност*. Съответно в българския вариант на TriPM факторът *Бруталност* се състои от 18 айтема, а *Невъздържаност* и *Дързост* от по 20 айтема всеки. В съответствие с оригиналния модел (Patrick, 2010) резултатите потвърждават и очакваната по-силна връзка между *Невъздържаност* и *Бруталност*. Стойностите на вътрешна съгласуваност са задоволителни, а данните от двукратното изследване свидетелстват за времевата стабилност на компонентите, изграждащи TriPM.

В заключение: получените резултати потвърждават добрите психометрични характеристики на инструмента при български юноши и очертават перспективи за неговото използване за приложни и изследователски цели.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П.** (2016). *Оценка на психопатни черти в юношеска възраст. Част 1. Юношески въпросник за психопатни черти (YPI)*. София: Изток-Запад.
- Andershed, H., Kerr, M., Stattin, H., & S. Levander.** Psychopathic traits in non-referred youths: A new assessment tool (2002). In: E. Blaauw, & L. Sheridan (Eds.), *Psychopaths: Current international perspectives*. The Hague: Elsevier, 131-158.
- Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A.** (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males in females. In: K. Björkqvist & P. Niemela (Eds.), *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression* (pp. 51–64). San Diego, CA: Academic Press.
- Cleckley, H.** (1976). *The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about so-called psychopathic personality*. St Louis, Mo: Mosby.
- Cooke, D., Michie, C., J. Skeem.** (2007). Understanding the structure of the Psychopathy Checklist Revised. An exploration of methodological confusion. *British Journal of Psychiatry*, 190 (suppl. 49), 39–50.
- Cooke, D., Michie, C., S. Hart** (2006). Facets of clinical psychopathy: Toward clearer measurement. In: C. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. New York: Guilford, 91–106.
- Cooke, D. Michie, C.** (2001). Refining the construct of psychopathy: Towards a hierarchical model. *Psychological Assessment*, 13, 171–188.
- Crick, N. R., Grotpeter, J. K.** (1995). Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, 66, 710–722.

- Hall, J. R., Benning, S. D.** (2006). The “successful” psychopath: Adaptive and subclinical manifestations of psychopathy in the general population. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. New York, NY: Guilford, 459–478.
- Hare, R. D., Neumann, C. S.** (2008). Psychopathy as a clinical and empirical construct. *Annual Review of Clinical Psychology*, 4, 217–241.
- Hare, R. D., Neumann, C. N.** (2006). The PCL-R assessment of psychopathy: Development, structural properties, and new directions. In: C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. New York, NY: Guilford, 58–88.
- Hare, R.** (1999). *Without conscience: the disturbing world of the psychopaths*. New York: Guilford (оригинално издание 1993).
- Hare, R. D.** (1970). *Psychopathy: Theory research, and implications for society*. New York NY: Wiley.
- Harrington, D.** (2009). *Confirmatory factor analysis*. New York: Oxford University Press.
- Jones, D. N., Paulhus, D. L.** (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21, 21–48.
- Jöreskog, K. D. Sörbom** (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K., Sörbom, D., du Toit, S., M. du Toit** (2001). *LISREL 8: New statistical features*, Chicago: Scientific Software International.
- Kagan, J., Snidman, N.** (1999). Early childhood predictors of adult anxiety disorders. *Biological Psychiatry*, 46(11), 1536–1541.
- Kimonis, E., P. Frick, J. Skeem, M. Marsee, K. Cruise, L. Munoz, K. Aucoin, A. Morris** (2008). Assessing callous–unemotional traits in adolescent offenders: Validation of the Inventory of Callous–Unemotional Traits. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31, 241–252.
- Kline, R.** (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford.
- Lilienfeld, S. O., Fowler, K. A.** (2006). The self-report assessment of psychopathy: Problems, pitfalls, and promises. In: C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. New York, NY: Guilford Press, 107–132.
- Lykken, D. T.** (1995). *The antisocial personalities*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- McCord, W., McCord, J.** (1964). *The psychopath: An essay on the criminal mind*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
- Patrick, C. J., Fowles, D. C., R. F. Krueger** (2009). Triarchic conceptualization of psychopathy: Developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. *Development and Psychopathology*, 21, 913–938.
- Patrick, C.** (2010). *Operationalizing the Triarchic conceptualization of psychopathy: Preliminary description of brief scales for assessment of boldness, meanness, and disinhibition*. Unpublished manual: Florida State University.
- Poythress, N. G., Skeem, J. L.** (2006). Disaggregating psychopathy: Where and how to look for subtypes. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy* (pp. 172–192). New York, NY: Guilford Press.
- Sass, H. Felthous, A.** (2014). The heterogeneous construct of psychopathy. In: T. Schramme (Ed.), *Being amoral. Psychopathy and Moral Incapacity*, Cambridge, Cambridge: The MIT Press, 41–68.
- Skeem, J., Polaschek, D., Patrick, C., S. Lilienfeld** (2011). Psychopathic personality: Bridging the gap between scientific evidence and public policy. *Psychological Science in the Public Interest*, 12, 95–162.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 107

ОСОБЕНОСТИ НА ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО МЕТОД ЗА ЛИЧНОСТНО ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ И РАЗВИТИЕ

РУМЯНА КРУМОВА-ПЕШЕВА

*Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
rutsi@abv.bg*

Румяна Крумова-Пешева. ОСОБЕНОСТИ НА ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО МЕТОД ЗА ЛИЧНОСТНО ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ И РАЗВИТИЕ

Психоаналитичната психотерапия е разновидност на психоанализата като психотерапевтичен метод. Тя има за цел да предизвика и постигне сериозни промени в съотношението между отделните психични структури Ид, Его и Суперего, за да може пациентът да постигне значително по-ефективно функциониране в различните аспекти на своя живот. Това би довело до неговата по-успешна адаптация и до удовлетворителни взаимодействия с останалите. Насоката е търсенето на нов баланс между вътрешната и външната психична реалност.

Настоящата студия се отнася до някои особености на метода, които го отличават от други психотерапевтични подходи и се явяват източник на реструктуриране и развитие за пациента. Базира се на основните теоретични постулати на психоаналитичната парадигма, както и на собствен клиничен опит и наблюдения. Представя ключови психични феномени, изведени от динамиката на всеки индивидуален случай.

Ключови думи: психоаналитична психотерапия, психоанализа

Rumyana Krumova-Pesheva. CHARACTERISTICS OF PSYCHOANALYTIC PSYCHOTHERAPY AS A METHOD FOR PERSONALITY RESTRUCTURING AND DEVELOPMENT

Psychoanalytic psychotherapy is a modification of the psychoanalysis. Its purpose is to incite and change the relationship between the psychic structures Id, Ego and Superego and

to provide the patient a perspective for significant achievement in more efficient functioning in various aspects of their lives. This would result in successful adaptation and satisfactory interactions with the others. The course is the search for a new balance between internal and external psychic realities.

The following research relates to some of the characteristics of the method that differentiate it from the other psychotherapeutic perspectives. They are essential for the change and development of the patient. The method is based on the basic theoretical postulates of psychoanalytic paradigm; individual clinical experience and observations. It represents key psychological phenomena derived from the dynamics of each individual case.

Key words: psychoanalytic psychotherapy, psychoanalysis

Въведение

Психоаналитичната психотерапия е метод, насочен към постигането на дълбока и трайна промяна във функционирането на пациента. Основна нейна цел са измененията в съотношението между трите структури на психичния апарат – Ид, Его и Суперего. Преструктурирането на психиката е ориентирано към това личността да започне да разрешава ефективно и зряло вътрешната си конфликтност, което последователно води до постигане на чувство на щастие, пълноценност и усещането за успешност и удовлетвореност.

Психоанализата като вид психотерапия поставя в центъра на вниманието си Егото на пациента, защото именно Его базисно посочва пътища към Ид и към Суперего. Показва също и измеренията на адаптацията на индивида към външния свят. В психотерапевтичната работа е от особена важност да се предоставят на Егото възможности да преразгледа своите патогенни защитни способности, да се „откаже“ от тях и да открие нови, по-подходящи и по-адаптивни във вътрешната и външната психична реалност. Използваните до момента защити на пациента често са доказано неадекватни с цел удовлетворяването на неговите емоционални потребности. Свързани са с чувствата на вина, тревога и депресия. Разреждането на инстинктивния натиск позволява на Аза да заеме значително по-стабилна позиция.

Психоаналитичната психотерапия е структурирана така, че да провокира зрелите аспекти на Егото. Тя помага на личността да се „срещне“ с тези психични съдържания, които е „изгонила“ от съзнанието си, приемайки ги за вредни и опасни. Очакването е чрез изясняването и преработването на съпротивите и преноса пациентът да започне да разбира по нов и по по-зрял начин своите чувства, да стигне до състояние да преоцени живота и функционирането си, да се опита да взаимодейства с досегашните си „изпитания“ по абсолютно нов и различен начин. Терапевтичните задачи са ориентирани към това той да разреши своята детска невротичност и да започне да постига целите във възрастния си живот не като дете, а като способен възрастен. Тук изцяло изхождаме от позицията на психоаналитичния подход, че възрастна-

та невроза се базира на неразрешената инфантилна невроза (Гринсон, 1994; Фройд, 1993).

Голям брой психотерапевтични направления и модалности са насочени към симптомите на пациента и целят основно облекчаването на неговите страдания и тревоги. Те имат стремежа да засилят защитните механизми и с това да доведат личността до постигане на стабилност. Рискът при подобни подходи кореспондира с реализирането на временни резултати. Психоаналитичната психотерапия се стреми да осъществи сериозно реструктуриране на личността, така че да повиши изцяло нейната автономия, способността ѝ да се справя ефективно с всичките измерения на живота. Тези цели са амбициозни и изискват достатъчно време и сериозна психична преработка на различни съдържания, афекти, фантазии и др. От значение е да станат известни на пациента неговите собствени инстинктивни мотиви и страхове, съдържащи се в симптомите като вид компромисно образуване (Крумова-Пешева, 2015).

Цел и задачи

Цел на настоящия материал е да представи част от особеностите на психоаналитичната психотерапия като метод за промяна и развитие на личността на пациента в рамките на продължителен времеви интервал.

Задачите са свързани с посочване и анализ на разнородните компоненти от един психотерапевтичен процес като: значението на условията на рамката, работата със съпротивите, преноса и контрапреноса, постигането на инсайтни съдържания, психодинамиката на всеки отделен случай в светлината на метапсихологичния анализ и др.

Материал и методи

Настоящият материал се основава на данните от психотерапевтична работа с 67 случая на пациенти с невротична и гранична личностна структура и организация. Психоаналитичната психотерапия е провеждана при стриктно регламентирана рамка с честота на сесиите един път седмично и с времетраене на срещата 50 минути. Психотерапевтичната практика е осъществявана в институционален контекст – на територията на Университетска болница „Лозенец“ в периода 2005–2016 г. Спазени са всички изисквания на посещенията според Правилника за дейността на болничното заведение. Пациентите са разпределени, както следва: 23 случая на гранична личностна структура и организация и 44 случая – на невротична личностна структура и организация.

Таблица 1. *Разпределение на случаите*

Пациенти	мъже	жени	общо
Невротична личностна организация	15	29	44
Гранична личностна организация	14	9	23
	29	38	67

Заявките за психотерапевтична работа са в сферата на различни соматични оплаквания, депресивна и тревожна симптоматика, проблеми в различни аспекти на функционирането, неудовлетворителни взаимоотношения, неуспешна социална реализация и др. Средната продължителност на посещенията е четири години и половина.

Резултати и обсъждане

Психоаналитичната перспектива в терапевтичен смисъл се стреми да подпомогне пациента в промяната на „митологията“ за неговия страх, на концепцията за собствения му проблем. Има за цел да осигури специално пространство, в което той да „пренапише“ своята история по нов и различен начин. Да преразгледа цялостната си житейска история от друга, променена гледна точка. Важно е личността му да добие по-голяма „плътност“, което би означавало повишаване на адаптивността, както и постигане на повече стабилност в самооценката.

Преработването на различните преживявания и ситуации се основава на постигането на инсайти. Психоанализата се опитва да развие процеса на невротата и формирането на симптомите, да ги застави да се движат в тяхната обратна посока. В технически план това е насочено към достигането на структурни изменения, на реструктуриране на личността, за да стане тя ефективна по отношение на:

- адекватното удовлетворение на потребностите си,
- намаляването на инстинктивните напрежения с цел спокойно и успешно функциониране.

Психоаналитичната психотерапия е свързана с преработването на едиповата и предедиповата проблематика, с метафорите на различни рискови моменти, с травматичните ситуации от миналото, провокирани от дистанциите – отдалечаването и сближаването с обекта, със съдържанията на изтласканите желания, с разнородните производни на безсъзнаването и др. (Крумова-Пешева, 2013).

Клиничният опит с посочените случаи показва, че травматизмът е основен акцент в терапевтичния процес на психоаналитичната психотерапия. В началото на практиката си Зигмунд Фройд е постулирал наличието на една травма в невротичното страдание, но впоследствие, на базата на работата по

случаите си, той ще се отрече от това свое схващане и ще издигне идеята за политравматизма в контекста на индивидуалната история (Фройд, 1991; Фройд, 1990).

Травмата започва да се възприема като преживяване, което в кратък интервал от време дава на съзнанието много интензивна стимулация. Стимулацията е прекомерно силна и мощна. Това е такава информация, която трудно може да бъде обработена от психичния апарат. Травматизмът е в състояние да доведе до постоянни нарушения на начина, по който функционира Егото на пациента. В икономическия модел на Фройд се съдържа тезата, че психичните процеси се състоят от движението и разпределението на инстинктивна енергия. Този тип енергия може да се увеличава и намалява. Според топографския модел психиката се състои от безсъзнавано, предсъзнавано и съзнавано. Енергията на възбудата е възможно да бъде предизвикана от едно усилващо се, заплашващо събитие, от акумулиране на възбудите.

Фройд постулира предпазването на живия организъм от външните дразнителни чрез защитен щит, който позволява поносимо количество дразнения да преминава през него (Фройд, 1991; Фройд, 1992). Ако стане разкъсване на този пласт, тогава със сигурност се случва травма. От подобна позиция е необходимо да се отчитат индивидуалните нагласи в три случая:

- седуktivното хипноидно състояние, което Бройер описва,
- психичният конфликт, защитата от опасността по Фройд, която пречи на индивида да интегрира различни неща в съзнателната си личност,
- социалните обстоятелства, които препятстват намирането на подходящата реакция по отношение на травматичното събитие.

Оптимистичното при подобна ситуация е пациентът да достигне до антикатексис, демобилизиране на нахлуващите количества възбуда, за да се получи възстановяване на необходимите условия за функционирането според принципа на удоволствието. В настоящата действителност това е сериозно предизвикателство за много хора. Тези, които се обръщат към психотерапевтична помощ, дефинират сериозни трудности в разнородни сфери от своето справяне. Те възприемат подобни затруднения като неразрешими или почти невъзможни за решаване проблеми. Чувстват ги не като предизвикателство за добиване на нов опит, а като препятствие относно настоящите реализации и техните проекции в бъдещето.

В периода 1855–1857 г. се развива основната концепция на Зигмунд Фройд за сексуалната природа на травматизма. Психичната организация използва нормални защити като избягване, потискане, обръщане в противоположното, проекция и др., но все пак при наличието на травма изтлаксването е основният защитен способ. Седукцията е опит да се свърже травматичността със сексуалността, със самия обект. Теорията за прелъстяването е със статут на парадигма за сексуалната природа на травматичната ситуация (случаят „Човекът-вълк“). Акцентът е върху фантазмените, а не реални съдържания от

живота на пациента, върху вторичната сексуализация на спомените и събитията от ранното детство (Фройд, 1992). В този смисъл травмата се случва в два различни етапа:

- Ранното събитие, при което първичната сцена не е подложена на изтласкване. Когато се случи друго събитие, при което няма непременно вътрешно сексуален смисъл, то тогава е възможно да възникне асоциативна връзка и да се активира споменът за първото събитие. В подобен случай е налице механизмът на изтласкване.
- Повторното събитие, което води до потискане на спомена.

1. Нахлуват вътрешни и външни стимули. С тези стимули психичният апарат не е в състояние да се справи и да ги преработи адекватно.

Вторичното събитие съдържа асоциативен характер. При по-голямата част от случаите се оказва, че е травматичен споменът, а не самото събитие. Подобни преживявания имат способността да „оживяват“ у пациентите дълги години след случилото се. Те акцентират върху неразрешената психична конфликтност и върху непреработената травматичност (Фройд, 1993). Може всяка една неудовлетвореност или трудност и проблем да „извика“ в съзнанието неразрешената инфантилна невроза. Във възрастния си живот пациентът се държи и чувства като дете, без да осъзнава раннодетската природа на чувствата и действията си. При нашите случаи само незначителна част от преживяванията и поведенията имат съзнателна природа. Предсъзнаваните феномени са допълнително равнище на тревога в ситуации, в които изтласкването има известни „пробиви“ и е недостатъчно ефективно.

Опитът от психоаналитичната психотерапия показва също, че в качеството на травма може да бъде и състояние на акумулиране на възбуди. Това е идеята за кумулативната травма. Приема се, че някои нарушения се натрупват неусетно и незабележимо в процеса на развитие. Подобен процес води до промени в структурата на характера и в личността на пациента. В състояние е да предизвика промени на конкретни негови качества и черти. Превръща се в травма постепенно, на основата на натрупването. Интрапсихичните, интрасистемните източници и източниците на средата са условия, които се интегрират в единна система на съотнасяне. Напреженията в ежедневието по интензивен начин затвърждават несигурността и липсата на ясни перспективи (Крумова-Пешева, 2014). Почти всички пациенти са с усещането за претовареност, пренапрежение и интензивен, непрекъснат дистрес. Те често търсят обясненията за психичните си неразположения точно на такава основа.

Раждането, загубата на майката като обект, както и на пениса като обекти на любов, водят до натрупването на възбуди, опасности, които могат да доведат до травматична ситуация в различни моменти от живота. През 1920 г. Зигмунд Фройд говори за това, че защитата от външни стимули е толкова важна, колкото и получаването на стимули (Фройд, 1993). Протективните източници са насочени да защитават организма от интензивната енергия във

външния свят. В ролята на защитен щит може да бъде за индивида в неговата безпомощност майката. Тя е помощен Аз, който подкрепя нестабилния Аз на детето. Пациентите в голяма степен в ранните терапии се обръщат към майчинската функция на терапевта и на терапията. В по-късните работни етапи на психотерапевтичния процес самата терапевтична среда чрез идентификацията с професионалиста ще се превърне в метафора на помощен Аз. На късните етапи пациентът ще може да се откаже от нея и ще изпита необходимост от собствената си автономизация.

Кумулативната травма се получава и от напреженията и дистреса, които индивидът преживява в контекста на собствената му Его-зависимост от майката като негов защитен щит и помощен Аз. Неуспехите на майчината фигура да действа като подходяща защита могат да доведат до патологични реакции. Това особено важи за повтарящите се дълго неуспехи. Те могат да се коригират в психоаналитичната психотерапия.

Загубата или раздялата с майката също крие рискове. Тежко физическо заболяване на майката или детето например е в състояние да доведе до нарушения или до прекъсване на техните отношения.

Психотерапевтичното пространство също се асоциира с идеята на защитна формация. То е призвано да гарантира за пациента сигурност, спокойствие и усещане за защитена среда, за съществуване без заплахата. Постоянството на „рамката“, липсата на промени и „резки“ движения в нея е необходимо условие. Съществен елемент тук се явява и метафората за удържаща и „утробна“ функция на ранните или „опасни“ психотерапевтични етапи. В нашия опит способността на терапевта да съхрани средата като неприкосновена и специална е също вид гаранция за дългосрочния успех на професионалното взаимодействие. В институционалната практика с посочените случаи пример за това е недопускането една терапевтична сесия да бъде смутена от нещо или от някого, да бъде прекъсната.

В психоаналитичната перспектива майката е ясно свързана с травмата. Тя става „пропадналото“ същество, въпреки че ѝ е поверена ролята да учи своето дете, за да диференцира то самото себе си от знаци на животински произход (например да ходи само до тоалетната). Майчината фигура е тази, която учи детето да мрази това, което тя представлява с практиките на символичното (Клайн, 2002). Целта е индивидът да се диференцира постепенно, да добие чувството за собствени граници и да се автономизира категорично. Най-архаичните гранични измерения на ясният Аз се регулират именно от майката. Храната, която се поглъща чрез устата, изпражненията, които стигат до ануса – всичко това не е тяло. В ранната епоха на детството то се координира изцяло от майчиния обект. Най-важните граници между това, което е и не е тялото, се контролират от майката. Границите в психоаналитичната психотерапия са диагностичен еквивалент за личностната структура и организация на пациентите. Те определят отношението към себе си и към останалия свят. Свързани

са с последващите свързвания на зависимост, контразависимост и взаимна зависимост на индивида.

Предмет на психична преработка в психоаналитичния процес е и темата за тревожността в нейните различни измерения и смисли. В много ситуации тревожността е напрежение и безпокойство без обект. Безобектният ужас е тежко и непоносимо чувство. Във възгледите на Вейхо Техке е свързано с идеята за безпредставността. Техке предлага теория за това, че ужасът се поражда там, където няма представи (Техке, 2001). Той е автор, който предлага интересна и значима за психоанализата концепция за зараждането на Собствения Аз в тревогата – тревогата, която не толкова го застрашава, колкото го стимулира към развитие. Има конструктивен, а не само деструктивен смисъл (Техка, 1974).

Тревожността е напрежение и безпокойство без обектност. Страхът на фобията се формира около един определен обект. При децата често се наблюдават фобични симптоми. Частичното разреждане на напрежението тук е свързано с наличието на контрафобичен обект, явяващ се вид гаранция и защита срещу страховете преживявания. Често у нашите пациенти възниква необходимост в ранните терапии психотерапевтичното пространство да заеме ролята на подобен предпазващ обект. Безсъзнаваното желание е отново за защита срещу застрашаващите вътрешни опасности, от които не може да се избяга. Това е стремежът към търсене на зависимост и симбиотична свързаност, която задържа желанието в неговите ранноинфантилни форми. Личностното преструктуриране преминава през преработването на тревожността от гледна точка на нейните архаични, предедипови, както и едипови невротични равнища и форми. По-късно нуждата от контрафобична защита у пациента по естествен начин се променя в динамиката на психоаналитичната психотерапия.

Важно е да се има предвид и фактът, че психоаналитичната динамика на терапевтичния процес работи активно с няколко важни технически понятия като: *пренос*, *контрапренос*, *преносна невроза*, *работен съюз*, *терапевтична връзка* и др. Психодинамиката на всеки конкретен случай е невъзможна без отчитането на подобни психични феномени.

За преноса има различни определения, предлагани от голям брой автори психоаналитици. Съществува идеята, че може да се говори не за „пренос“, а за „преноси“. В крайна сметка всички учени споделят възгледа за компонентите на преносните феномени, а именно: това са преживявания, емоции, подбуди, отношения, фантазии, мотиви, защити спрямо личност в настоящето, несъответни по отношение на нея. Изброените елементи са повторение и амбивалентни реакции, произтичащи от отношението към значими фигури в миналото. Техен обект е психотерапевтът и „арената“ им е самият психотерапевтичен контекст с всички негови особености – средата, динамиката, условията на срещата, атмосферата, доверието, недоверието, амбивалентността и др. Реакциите на пренос зависят много от инстинктивната неудовлетвореност

на пациента, от произтичаща от нея нужда от редуциране на напрежението и от удовлетворение. Безсъзнаваното повторение на различни чувства в психоаналитичната психотерапия е закономерно явление, препятстващо пациента да си спомня и да преработва определени психични съдържания. Той е склонен да ги избягва, да се съпротивлява, да се конфронтира с тях.

Преносната невроза се отнася до сбор от реакции, в които психотерапията и психотерапевтът стават основен център на емоционалния живот на пациента. Неговата вътрешнопсихична конфликтност „се събужда“ отново в атмосферата на професионалното взаимодействие. Работната ситуация е структурирана така, че да облекчи максимално развитието на неврозата на преноса. Най-важните условия за това са:

- Възможно най-допустимата анонимност на психотерапевта.
2. Нужно е да се редуцират максимално личните елементи от страна на професионалиста, за да се даде възможност за развитие на съзнателните и безсъзнавани фантазии на пациента.
- Принципът за гарантирано уважение към пациента, към неговите страдания, проблеми и личностни особености.
3. Тук е от изключителна важност идеята за толерантността към различията, разбираана в нейния основен екзистенциален смисъл. Много важно е психотерапевтът да има способността да „работи“ със свои съдържания в ситуации, в които самият той се е чувствал различен, отхвърлен, неприет, дисквалифициран и др.
- Принципът за присъствието на терапевта, в което пациентът може да се вглежда, търсейки и променяйки себе си.
4. От такава гледна точка професионалистът е важно да се идентифицира с психоаналитичния постулат за това, че той е „празен екран“, „бял екран“, върху който могат да бъдат проецирани различни психични съдържания.
- Принципът за уважение към времето на пациента.
5. Времето е едно от най-съществените условия на рамката в психоаналитичната психотерапия. То се преживява като санкция, грижа, отхвърляне, любов и др. В професионалния опит уважението към времето на пациента е уважение и към собственото време на самия психотерапевт.

Подобни условия осигуряват сравнително чисто поле за развитието на закономерната преносна невроза (Brenner, 1976). Приема се, че точно тя е вид преходна зона между болестта и здравето. Психоаналитиците и психоаналитичните психотерапевти я дефинират като най-големия успех на психоанализата и нейната най-голяма трудност. Може да бъде реализирана и преработена само в една психотерапия. Преносът трябва да бъде разрешен, за да е в състояние пациентът да работи ефективно в психотерапевтичното пространство, за да постигне промяна в съотношението между отделните психични структури

на личността си. Когато стане „свободен“ от интензивните преносни състояния, тогава става склонен да се идентифицира в работния алианс с професионалното отношение на своя психотерапевт. Опитът показва, че трансферните емоции отклоняват пациента от терапевтичните цели. Възможно е да го тласкат и към търсенето на редица болезнени удоволствия.

В разбирането за контрапренос се включват чувствата, преживяванията и фантазиите, които се пораждаат у самия психотерапевт, провокирани от материала на пациента. Изпълнявайки функцията на „огледало“ за пациента, в психоаналитичния модел психотерапевтът е длъжен да се въздържа от лични споделяния в границите на професионалния си ангажимент. Не може да си позволи себеразкриване. Негова главна цел е работата върху образи, населяващи вътрешната реалност на пациента. Основна дефиниция в психоаналитичната психотерапия е тезата, че психоаналитикът и психоаналитичният психотерапевт работят със собствения си психичен апарат. Това безспорно показва значимостта на контрапреносните движения, в които разбираме по-ясно психодинамиката на психичната реалност на пациента. Психотерапевтичната работа е „превод“ на безсъзнаваните съдържания на другия човек и контрапреносът на терапевта е необходимият инструмент за изследване и интервениране. Като цяло безсъзнаваното на професионалиста е нужно да разбира безсъзнаваното на пациента. Друга задача е неговото свързване и интерпретиране.

Контрапреносните елементи могат да бъдат изключително полезни, но също и сериозно препятствие пред разбирането и интервенцията. Работейки по случая на Анна О., самият Бройер е изпитвал огромна възбуда в контрапреноса, която е попречила на по-нататъшното водене на случая. Личната терапия и супервизия на професионалистите е вид необходима мярка в подобен род ситуации.

Много автори представят контрапреносните чувства като аспект на проективната идентификация (Bollas, 1983). Други подчертават предимно ролята на терапевта, който чрез контрапреноса е в качеството си на нов формиращ обект за пациента. От подобна гледна точка пациентът има възможност в личната си психотерапия да развива нови взаимодействия със специалиста, със себе си и със света.

Важен акцент и необходимо условие за личностно реструктуриране и промяна е терапевтичната атмосфера и изграждането на терапевтичен съюз. Опитът ни показва, че е изключително необходимо създаването на среда на емоционална безопасност за пациента. От решаващо значение в началото е търсещият психотерапия да почувства, че има право да знае определени неща за това какво се случва в едно психотерапевтично общуване. Да знае, че е сътрудник и съавтор в своята собствена промяна. Според Гринсън „не е добре пациентът да се чувства като дете, блуждаещо в мрака, което вижда в терапевта експерт, който стои много по-високо и по-далече от него“. Той казва

още: „Искам това да е ситуация, в която двама упорито работещи сериозни възрастни хора действат съвместно, като единият от тях се нуждае от помощ, а другият е професионалист“ (Гринсон, 1994). Затова се приема, че трите основни елемента на терапевтичния контекст са: пациентът, психотерапевтът и обкръжаващата среда, работната атмосфера като терапевтичен инструмент. Тези елементи са в постоянно взаимодействие. Те са взаимосвързани и взаимозависими, но можем да ги изследваме като базисни компоненти за техническите правила.

Клиничните прояви на работния съюз в психоаналитичната психотерапия се изразяват в желанието и готовността на пациента да изпълнява различните процедури на терапията. Съдържа се в неговите способности да работи с инсайти, които са регресивни и могат да му причинят болка. Професионалният алианс се формира между съзнателното Его на пациента и анализиращото Его на психотерапевта. Важно събитие е частичната и временна идентификация на пациента с отношението на терапевта и с неговия метод на работа. Работната връзка е необходимото условие за осъзнаване страданието на пациента, както и за неговата способност за формиране на относително рационални взаимоотношения с професионалиста.

За да се развие ефективен терапевтичен алианс и за да се стремим към личностно реструктуриране и развитие на пациента, важно е да отчитаме интересубективността в разбирането му за фундаментален фактор на взаимното възприятие между хората. Основателят на психодрамата Джейкъб Морено нарича терапевтичното интересубективно отношение „теле“. Това е отношение, което обхваща не само привличащите, но и отблъскващите аспекти на професионалното взаимодействие. В теле се съдържа реалната комуникация, в която личностите се възприемат една друга такива, каквито са. Миналото и преносът нямат определящо значение за теле. За разлика от преноса, то не е повторение на предишни преживявания, а е спонтанен двупосочен процес, който съответства на „тук и сега“. Явява се различен от работата и влиянието на „там и тогава“.

На ранните етапи на психоаналитичната психотерапия у пациентите преобладават чувствата на респект, уважение, възхищение от компетентността на терапевта. Важна роля в този процес има дезинстинктивният положителен пренос, който позволява на пациента да приема професионалиста като експерт в своята област и да му се доверява. Малко по-късно, под влияние на инстинктивната фрустрация на терапевтичното общуване, започват да доминират преживявания като: загриженост, нетърпение, недоволство, неудовлетвореност от това, че специалистът е „безучастен“ или анонимен, раздражение, неприязън, непримиримост, гняв, ярост и др. (Кернберг, 1998). Депривацията и липсата на взаимност водят до проява на агресивния поток – важен предмет на работа в психотерапевтичното пространство. Валидизирането и преработването на агресията е важна стъпка към по-нататъшната автономизация на

пациента. Ако не бъдат същински поставени като предмет на процесната работа, това може да означава провал и край на психотерапията.

Една от първите задачи в психоаналитичното психотерапевтично пространство е работата със съпротивата. Тази работа се отнася до всички ресурси на пациента, които са в опозиция на техническите процедури и процеси на терапевтичната работа. Присъстват и са важни от началото до края на професионалното взаимодействие. Винаги защитават старото, добре познатото, статуквото (Фройд, А., 2000). Предпазват от новото и непознатото, което винаги плаши. Защитават от докосването до „горещи“ за личността зони.

Съпротивите са своеобразна опозиция срещу терапевта и срещу терапевтичната работа. Те са повторение на всички защитни средства, които пациентът използва в ежедневието си живот, в миналата си история. Важно е психотерапевтът да може да разкрива на какво се съпротивлява другият човек, защо го прави и как точно го прави. Работата със съпротивите е изключително важна в терапевтичния опит, защото изяснява и посочва всички ранноинфантилни сценарии на преживяване и поведение. Свързана е пряко с взаимоотношението между димензиите на настоящето и миналото. Пациентите едновременно искат и не искат промяна. Стремят се към нея и точно толкова се страхуват да се променят (Bleuler, 1910).

Някои психоаналитични психотерапевти и психоаналитици (Гринсн, 1994) още в началото информират пациента за действието на съпротивата. Важно е да стане ясно, че тя е усещане, което идва от самия пациент и че съдържа редица съзнателни и особено – безсъзнавани характеристики. Може да се разкрива и преживява като нещо външно и независимо от пациента. Много хора в нашия опит са споделяли, че я усещат като нещо, което се случва с тях и са склонни да се чувстват безпомощни и да ѝ се подчиняват. Гринсн препоръчва като полезно да бъдат „образовани“ по този въпрос. Това би улеснило работата със съпротивата, нейното разкриване, посочване и анализ.

Въпреки информирането по въпроса, опитът показва, че пациентите са склонни да скриват и да не показват съпротивите си. Мотивите за това могат да бъдат:

- страх от болезнени преживявания,
- страх от някакъв вид санкция,
- страх от загуба на любов,
- срам и неудобство,
- стремеж да се избегне материал, провокиращ евентуални враждебни реакции,
- други.

Под влияние на съпротивата пациентите обичайно стават разсеяни, стремят се да прикрият своя гняв и противоположните си чувства – най-често на заявяване и на покорство. В ролята на съпротивителни реакции могат да бъдат всякакъв род защитни механизми, които се използват в ежедневието жи-

вот, във функционирането на човека. Могат да имат архаичен или невротичен произход. Зигмунд Фройд поставя знак на равенство между термините „защита“ и „съпротива“. Съвременните теоретици на психоанализата стигат до концепцията, че съпротива са всички защитни средства, които противостоят на терапевтичните процедури и правила. Те все пак ги разграничават от понятието за защита.

Важно място в процеса на реструктуриране и промяна имат безусловните правила в психотерапевтичното общуване (Юдина, 1995). Те очертават спецификите на работния процес. Имат отношение към психодинамиката на всеки отделен случай. Явяват се основна индикация за прогресия в психотерапевтичния процес. Те са важна особеност, която отличава психоаналитичната психотерапия от всеки друг психотерапевтичен подход. Такива правила са:

- правилото, според което самият пациент, а не психотерапевтът определя предмета на всяка терапевтична сесия,
- правилото за позицията на терапевта като „огледало“ за своя пациент,
- правилото за абстиненция, за абсолютно въздържание от нарушаване на различните граници,
- правилото за необходимото мълчание на професионалиста и необходимостта от запазване мотивацията на пациента в ситуацията на неизбежна фрустрация.

Стремежът към личностно реструктуриране предполага отказ от инфантилните способности на удовлетворение, които са дълбоко регресивни и неефективни.

Фигура 1. Основни правила в психоаналитичния психотерапевтичен процес

Пациентът да определя предмета на сесията е техническо изискване. Терапевтът не може да бъде активен в това отношение. Интервенциите започват с всичко, което е в състояние да допусне и приеме рационалното Его на пациента. Терапевтът наблюдава и анализира възникващите съпротиви, пре-

ди да анализира изтласкания или потиснат материал. В почти всички случаи, на които се основава настоящият материал, пациентите са очаквали съвети, насоки, напътствия, обяснения и др. Автоматично са заемали инфериорната позиция, чувствайки се несигурни, малки и безпомощни. Тяхното желание е било свързано със страха от провал, „излагане“, неуспех, неразбиране и др. Често е преобладавало усещането, че не са доизказали всичко, което са искали.

Това конкретно правило за посоката възниква като процедурна препоръка на Зигмунд Фройд в работата му по случая „Дора“. Тук той допуска пациентката да прави избор на темата на всяка сесия (Фройд, 1993). Осъзната е нуждата личността свободно да решава какво да проблематизира, а не да ѝ бъде налагано, което само по себе си е ограничение. Още повече, че изборите на различни съдържания са важен асоциативен източник, който насочва към безсъзнаваните подбуди, страхове и защитни стратегии. Теоретичните заключения на терапевта не могат да са водещи в процеса на професионалната комуникация.

Методът на свободните асоциации също дава възможност на пациента да избира темата. Ние наблюдаваме неговия материал като част от живата му и вълнуваща психична реалност в дадения момент. Търсим това, което стои под съзнателното равнище. Наблюдаваме какво иска да избегне, какво всячески избягва. Правим изводи относно фактите за някои болезнени емоции и някои желания, които не може да толерира и понесе. Споделяме идеята, че страхът е обратният знак на желанието. Пациентите често се „подготвят“ предварително с теми, по които да говорят. Тези теми им изглеждат „сигурни“ и намаляват възможността да бъдат „изненадани“ от неприятни или неприемливи за личността им въпроси.

Изключително важна в психоаналитичната психотерапия е рефлексивната способност на пациента, неговите интроспективни възможности. Важно е да може да асоциира инсайтите. Новите инсайтни съдържания водят до преориентация и ново приспособяване към външната реалност (Bibring, 1953). Пациентът често идва „подсигурен“ с факти. Често се случва да дефинира въпроси, а през цялата сесия да говори по съвсем други. Променя ги съвършено безсъзнавано, а терапевтът е длъжен да го следва.

В много случаи пациентът започва с материал, който го тревожи, провокира и безпокои. Изискването на психоаналитичния стил на водене на случаи също предполага въздържане на терапевта от насочване или ранжиране на съдържанията като важни, по-малко важни или неважни. Не можем да показваме нашия интерес и да насочваме съзнателно пациента към него. Изграждането на професионални хипотези се отнася до безсъзнаваните движения и действителните вълнения на пациента. В противен случай търсещият помощ е склонен да се съобразява с желанията и нуждите на терапевта си за сметка на собствените си желания, предпочитания и потребности.

Според Зигмунд Фройд от огромно значение е професионалистът да бъде „огледало“ за пациента, „празен екран“ за неговите проекции. Неправилното тълкуване на подобна теза се отнася до възприемането на психотерапевта като хладен, садистичен и нереагиращ съответно спрямо другия човек. Сравнението с огледалото означава, че поведението на специалиста, неговото отношение към конфликтите и проблемите на пациента трябва да бъде „непрозрачно“. Обратно към неговата личност не може да се върне нищо от това, което той демонстрира. Личните предпочитания на терапевта не проникват, не са допустими в психотерапията. Професионалистът е неутрален и това дава възможност на пациента да „види“ изкривените и променените си и нереалистични реакции като такива. Терапевтът не може да си позволи да предлага и експонира своите собствени емоционални или рационални, съзнателни или безсъзнавани отговори. Негова главна цел е да бъде доколкото е възможно анонимен за пациента. Всяка информация за терапевта, до която интуитивно или по друг начин пациентът достигне, става източник за неговите безсъзнавани фантазии.

Според Зигмунд Фройд „психоаналитичното лечение трябва да се провежда, доколкото е възможно, в състояние на абстиненция (въздържание)“. Важно е да се има предвид, че това не означава безпристрастно, садистично и жестоко отношение. Основна терапевтична задача е да се следи за равнището на тревожност и напрежение у другия. Необходимо е то да се редуцира и да стои ефективно за пациента, а не да го провокира да прекъсне психотерапията си. Страданието, проблемите и неудовлетвореността го мотивират да търси разреждане и отреагиране. Терапевтът не може да си позволи да предлага това на пациента. От друга страна, удовлетворяването на нуждите му означава задържане в позиция на зависимост и неавтономност, подвеждане, съблазняване и т.н. Не влиза в границите на професионалния подход.

Регресията на пациента в психоаналитичната психотерапия се провокира именно от тази ситуация на фрустрация. Регресивните движения са провокиращ фактор за невротата на пациента, която се разгръща именно в лишението и липсата. Ако се задоволяват невротичните и инфантилни нужди, това може да понижи сериозно мотивацията на пациента и да го накара да преустанови терапевтичния си ангажимент.

Раннодетските желания са източник и пряка връзка с регресивните тенденции. Ние ги изследваме внимателно винаги, тъй като прекалената фрустрация на терапевтичното общуване понякога може да доведе до излишна и ненужна болка у пациента. Стоун и Феничел смятат, че подобни преживявания могат да станат мотив за край на терапията въпреки осъзнаването на нейната важност и необходимост (Fairnbair, 1994; Klein, 1963).

Според Гринсън психоаналитичният начин за регулиране на отношението терапевт – пациент е едновременно уникален, но и изкуствен. Съдържа редица различия от обичайния начин на общуване между хората. Източник на

това е ситуацията на неравнопоставеност на професионалната комуникация (Erikson, 1956). Става въпрос за неравни отношения, в които от пациента се очаква да има различен род преживявания и фантазии, да ги споделя с терапевта, но психотерапевтът винаги и независимо от това остава и е длъжен да остане относително анонимна фигура.

На ранните фази от професионалното общуване неравнопоставеността на отношенията подтиква пациента да се противопоставя на това условие. Той е недоволен от терапевтичната реалност (Klein, 1950). То провокира неговите агресивни отговори към ситуацията и към психотерапевта. В индивидуалната история на всеки този факт е свързан и означава различно нещо. От съществена важност е да изследваме конкретните причини, които „събуждат“ подобен гняв, ярост, раздразнение, противопоставяне и др. Клиничният опит ни дава основание да смятаме, че голяма роля тук има информирането на пациента. Добре е да го осведомим за природата на тази неравнопоставеност, за причините тя да съществува в този си вид. Пациентът трябва да знае това, както и факта, че всяка терапевтична история е напълно и изцяло уникална, различна от всяка друга. Тя е едностранчива, но е специално преживяване (Federn, 1945). Информиранието е подходящо, за да не се почувства унижително, пренебрегнат и дисквалифициран от терапевта. Един от най-важните принципи на клиничната работа е уважението спрямо него и най-вече спрямо неговото чувство за собствено достойнство (Knight, 1940).

Важно условие за терапевтичния процес е мълчанието на терапевта. То е принципна позиция в психоаналитичната психотерапия. Има различни значения и смисъл и често зависи от ситуацията на пренос и контрапренос (Kohut, 1984). Мълчанието на пациента носи разнородни съдържания и е от голямо значение как го усещаме, за да отговорим с думи или мълчаливо на него.

Мълчанието на терапевта се явява стрес за много пациенти в продължителната като времетраене професионална среда (Kernberg, 1980). Изискването винаги е да се преценява и дозира подходящо количествено и качествено. Може да се дефинира и усеща като пасивно и активно вмешателство от страна на професионалиста. В никакъв случай не трябва да се проявява садистично и да провокира страдание и болка.

В нашите случаи наблюдаваме, че пациентът се нуждае от мълчание, от паузи във времето. Това е необходимо за него, за да може да се „срещне“ с различни свои усещания, чувства, мисли и фантазии. Когато терапевтът мълчи, този факт се преживява и като своеобразен натиск върху другия човек с цел да се чуе в това, което казва, да го „види“ по нов образец, да се фокусира изцяло върху него. Показателно е и за идеята, че в терапевтичната ситуация не са акцент външни неща, а вътрешната реалност, материалът, продукцията на пациента. Значими са психичните смисли, съдържанията, които носи.

Според Нахт пациентът може да чувства мълчанието на терапевта като подкрепящо и топло, но също и като критично и хладно. Възможно е да го

преценява оценъчно, особено в ранните терапии (Kernberg, 1972). Такива усещания са свързани предимно с неговите проекции, преносни движения или с някои контрапреносни реакции. Необходимо е винаги да си даваме сметка с какво е свързано – дали „идва“ от пациента или от самия терапевт.

Техническите процедури в психоаналитичната психотерапия са разнообразни и не се свеждат само до интерпретации (Ferenczi, 1950; Langs, 1973). Необходими са голям брой професионални намеси, за да се подготви контекстът за интерпретативната и реконструктивна същност на процеса. В нашия опит реконструкциите са възможни средно на четвъртата година от една психоаналитична психотерапия. Различните способности имат различни цели. Една от най-важните от тях е работата със съпротивите – база на всяко ефективно терапевтично общуване. От съществено значение е да се анализира на всеки етап от процеса:

- каква е реалността на съпротивата,
- какво носи нейното изясняване за пациента,
- какво е нейното безсъзнавано значение.

Във всеки момент от професионалната динамика тя има различен смисъл.

Намесите на терапевта е нужно да се предоставят на разбираем и жив език, кратко, директно и точно, за да могат да внасят яснота и да показват модел на директност за пациента (Laplanche, Pontalis, 1988). Клиничната практика убедително показва, че той дълго време има безсъзнаваната потребност да бъде воден, пасивен и зависим. Едно от важните условия с цел постигане на желана промяна и прогресия е да провокираме постигането на инсайтните съдържания. Да се търси разбиране, нови смисли, като се гарантира самоуважението на другия човек. Отчитайки неудобствата и лишенията за пациента, добре е да бъдат предложени съдържани и дискретни отговори, които служат на основните психотерапевтични цели. Най-базисният инструмент е разбирането. То е сред най-важните правила за постигането на благоприятна и хуманна терапевтична атмосфера (Frank, 1959). Според Зигмунд Фройд първата цел на терапията е установяването на връзка с пациента. Това може да стане единствено с „емпатично разбиране“ (Freud, 1958).

Осъзнаването и разбирането се постигат чрез съчувствието, емпатията и откритото отношение на психоаналитичния психотерапевт (Loewald, 1960). Самата психотерапевтична среда способства за развиването на работния альянс, на професионалната връзка, която е гаранция за успеха на всяка терапия. Средата създава усещането за постоянство и сигурност чрез честотата на посещенията, техния регламентиран ритъм, чрез продължителността на времето на терапевтичната работа като цяло, чрез елементите на контекста, мълчанието и рамката.

Винаги е необходимо да се взима под внимание, че от една страна, е разбирането на пациента, но от друга, е значимо терапевтът да се отделя в позицията на наблюдател. Емоционалните и спонтанните отговори са нещо

напълно естествено, но тук се налага да бъдат изцяло използвани за разбирането, интерпретирането и за всички терапевтични цели. Приема се, че въздържането от удовлетворяване на преноса например е гаранция за развитието на реакциите на пренос на пациента (Freud, 1958; Freud, 1990).

Трябва терапевтът да бъде особено внимателен в тези ситуации, които са потенциално трудни за него. Да наблюдава своите личностни реакции. Понякога именно чрез тях може да постигне по-пълно и информативно осъзнаване на съдържанията на пациента (Glover, 1947). Точно те могат също да „блокират“ неговото разбиране и да причинят сериозни трудности за пациента и за терапевтичната работа.

Много неаналитични процедури имат голямо значение за представяната професионална дейност. Те са методи, характерни за различни психотерапевтични направления и модалности (Rangell, 1954). Явяват се „съюзници“ на всеки подобен процес на промяна и развитие на конкретната личност. Като такива можем да посочим отреагирането, катартичния характер на определени преживявания, тайната на изповедта, идентификационните моменти в професионалната дейност. В качеството си на подобни „съюзници“ в психоаналитичната психотерапия могат да бъдат също цената, времето с неговата продължителност, безсъзнаваното желание за успокоение и изкупване на ирационални вини, амбицията за успехи и постижения и др. Неаналитичните процедури подпомагат динамиката на всяка психотерапия. Опитът показва, че загрижеността и ангажиментът на психотерапевта са важно условие за ангажирането и на самия пациент. Дезанагажираността се усеща лесно и интуитивно.

Основно умение в целта на личностно реструктуриране и промяна на пациента в психоаналитичната психотерапия е умението за превеждане на безсъзнаваните съдържания чрез техните производни в разбираеми и пълни със смисъл съзнателни чувства, мисли и фантазии. „Корените“ на неосъзнатите преживявания стават централни въпроси, разглеждани във времето на терапевтичната сесия (Greenberg, Mitchel, 1983). Важното е да се види какво стои под различните въпроси, за които говори пациентът, това, за което той не е в състояние да си даде сметка и да каже. Акцентът е върху свързването на различни фрагменти с техните безсъзнавани корелати и форми (Hinshelwood, 1994). Добре е да съумеем да покажем, че понякога под отвращението може да стои възбуда и че противоположният образ на погнусата може да бъде парадоксално удоволствието. Често именно противоположното е дълбоко изтласкано и държано далеч от съзнателната страна на психичния живот (Nemiah, 1975).

В превода на безсъзнаваното важно значение имат думите, езикът, тонът на гласа на психотерапевта. Според Шарп точно тези елементи от интерперсоналното общуване правят значима връзка, мост между професионалиста и пациента, както между майката и детето след тяхното закономерно телесно отделяне. Тонът и интонацията изразяват предвербални и невербални чувства.

Често те са израз на безсъзнавано отношение (Compton, 1985). Свързват се с обектните отношения, когато са дериват на тревогата на самото отделяне и са главен фактор в психотерапевтичното общуване. Тонът на гласа или води до контакт, или отклонява от него. Става важен за баланса на доверието и недоверието в терапевтичните взаимоотношения.

Терапевтът е длъжен да превежда и да формулира безсъзнаваните съдържания и производни на съзнаелен език, да превръща първичните процеси във вторични (Greenson, 1980). Трябва да усеща, преценява и решава какво може да каже на пациента, може ли да го каже точно в този момент и каква е конкретната цел, мотивът му за това. За да вземе подобно решение, нужно е да вземе и решение дали именно такова съдържание ще помогне на пациента да достигне до инсайтно значение, може ли да го травмира допълнително, важно ли е за него, или е по-подходящо да се чака друг момент с цел достигане до интерпретация. Въпросът е: колко близко е пациентът до инсайт, за да му се предаде това значение? Съществена роля тук играе и толерансът на професионалиста спрямо неяснота, неизвестност и неопределеност. Изкуството да се предават инсайти, да се превеждат в думи мислите, фантазиите, чувствата, които другият не осъзнава напълно, трябва да се привежда в такъв вид, че пациентът да е в състояние да ги приема като свои собствени (Hartmann, 1964). Смята се, че болезненият инсайт трябва да се дава с точността на хирургичния разрез, а тонът на гласа да звучи със загриженост, с разбиране, съчувствие и грижа.

С цел постигане на желана прогресия особено необходима е интроспекцията и способността за саморефлексия върху различни психични съдържания (Schaffer, 1982). От огромно значение е качеството на терапевта да получава инсайти и да може да ги предава на другия човек. Това е умението да се асоциират инсайтите. Според Бибринг новите открития водят до преориентиране и до последваща нова адаптация към себе си и света. Затова разчитаме основно на равномерно разпределеното внимание, непреднамереното запомняне и свободно плуващото внимание. Те са главни пунктове на усета и способността за терапевтична работа в границите на психоаналитичния процес. Според Зигмунд Фройд установяването на връзка с пациента се случва по пътя не на механичното запомняне или записване на факти, а чрез „емпатичното разбиране“, което по-късно дава възможности за интерпретиране и конструкции. Главен пункт тук е и способността терапевтът да бъде едновременно участник в процеса и наблюдател (Ференци, Райх, Флийс), да притежава умението да усеща скритите емоции на другия. Емпатията и интуицията са значимите компоненти в тази посока. Именно емпатията и интуицията подобряват нашето разбиране за пациента. Емпатичната функция спомага за постигането на контакт с емоциите, мотивите и подбудите (Burlingham, 1967). Интуицията води до „аха-преживявания“, което показва, че сме попаднали в целта. От такава гледна точка емпатичността е функция

на преживяващото Его, а интуитивността – на наблюдаващото Его. Емпатичното се отнася повече до емоционалните затруднения, а интуитивното – до процеса на мисловната и интелектуална дейност. Важно е терапевтът да при тежава безспорно и двете качества.

Теоретичното познаване на психоанализата ни е много необходимо, както и познаването на клиниката, за да си обясним данните, добити от емпатията. Емпатичната способност и знанието винаги трябва да се допълват взаимно (Schwartz, 1981). Теорията и клиничният опит са безусловно важни, за да се избегнат подобни феномени, които дефинираме като „дивашка“ психоанализа. В тази насока е дълбоко препоръчително терапевтът да се въздържа от импулса си веднага да отговаря на пациента. Необходимо е да поема отговорност и да се интересува истински от него. Да бъде важен обект за фантазии, да използва въображението си, но да не е съучастник и провокатор на фантазмната му дейност. Ралф Гринсън предлага аналогия, в която психоаналитичният терапевт дирижира оркестър, но не пише музиката, а само я интерпретира. Той играе важна роля в изграждането на новия образ за себе си у пациента, в различното структуриране на неговото Его. Трябва да дава възможности за фантазна идентификация, оставайки скрит зад своята различна лична идентичност (Sifneos, 1973).

Временните и закономерни идентификации на пациента с неговия терапевт в техния трансферен характер са свързани често с чувства и реакции на зависимост и контразависимост. Инстинктивните регресивни преживявания водят до силна потребност от удовлетворение и по такъв начин отклоняват пациента от терапевтичните цели. Можем да мислим и да изграждаме хипотези, базирани на орални стремежи, пасивни анални желаниа, кастрационен страх и др. в различните етапи от терапевтичната динамика. Пациентът може да се откаже дори от работата, защитавайки се активно от тях. Изхождайки от нашия опит, е възможно да стане дезангажиран, апатичен и дистанциран. На рационално ниво е допустимо той да се старее също да бъде просто „добър“ пациент, пренебрегвайки редица свои желаниа и нужди (Jacobson, 1964). Неговата съпротива го води до стереотипизации, отказ или защитен хроничен ентузиазъм, под който нерядко стои интензивен депресивитет.

Основен елемент в психоаналитичната психотерапия е способността на терапевта да постига структурирани взаимоотношения с пациента. Трябва да има редица качества в споделянето, изслушването, наблюдението, изследването, представянето, съчувствието, както и в търпението да не очаква бързи резултати от своята професионална дейност. От сериозно значение е възможността за съобразяване със скоростта и темпото на пациента (Strachey, 1934). Не можем да изискваме или очакваме от него, да го убеждаваме или разубеждаваме. Необходимо е също да контролираме импулса си за родителство, както и фантазиите, произтичащи от него. Позицията е между протективността и дистанцията, между майката с бащински черти и бащата с майчински ка-

чества (Гринсон, 1994). Това е двойственост по отношение на функции, а не на полови характеристики. В този процес от ключово естество е способността за създаване на доверие, сигурност, толерантност и хуманност в терапевтичния контекст.

Терапевтичната ситуация винаги мобилизира различни противодействащи тенденции у пациента. Той по правило е склонен да повтаря своето минало чрез различните човешки отношения, търсейки временно и частично удовлетворение. Важна цел тук е да се открият патогенните защити и постепенно в процеса на терапевтична работа да се намерят нови, по-ефективни (Rapoport, 1953). Основен акцент е пациентът да осъзнае, че инстинктивните подбуди от неговото детство са се пренесли във възрастния му живот и му пречат, представляват препятствия за зрялото осъществяване на целите и стремежите.

Надеждното разрешаване на травматизма и невротичната конфликтност следва да доведе до постигането на структурни промени в Егото. Самата психотерапевтична работа провокира това да станат известни на пациента различните безсъзнавани мотиви, фантазии и страхове, кондензирани в неговите симптоми и страдания (Riviere et al., 1952). По пътя на осъзнаването и психичната преработка се появяват разнообразни изменения в трите основни структури на психичния апарат.

От значение е да имаме предвид, че терапевтичната работа в психоаналитичния формат е продължителна, ангажираща, скъпа и болезнена, трудна за пациента. Тя „изисква“ от него редица качества, на основата на които можем да направим прецизна диагностика и да преценим, че точно такава терапевтична работа е подходяща точно за този пациент. Част от диагностичните изисквания са свързани с наличието на достатъчно добър невротичен личностен потенциал като: асоциативни, сублиматорни, символични, метафорични способности, както и възможности за добър толеранс към тревога, неяснота и фрустрация. Необходимо е пациентът да притежава също редица противоречиви характеристики като:

- да регресира и прогресира,
- да бъде пасивен и да бъде активен,
- да поддържа добър импулсен контрол, но и да сваля и понася контрол,
- да има и съхранява адекватно тестиране на реалността и да може да се отказва от него, приемайки, че психотерапевтичната ситуация е специфично различна от всяка друга.

Оценката на личността е и условие за качествена и успешна психотерапия.

За разбирането на всяко психично събитие в клиничната практика ние анализираме емпиричния материал от позицията на шест основни гледни точки. Анализът и синтезът на данните от такава позиция приемаме в статута му на метапсихологичен анализ и синтез.

Фигура 2. Рубрики на метапсихологичния анализ

Топичният подход се отнася до особеностите на психичните явления като съзнавани, предсъзнавани и безсъзнавани. Има връзка с интерпретирането и разбирането ни за първичните и вторичните процеси. От такава гледна точка разглеждаме и различните нива на конфликтност на пациента в зависимост от това на кой етап кое има превес. Това е опитът да правим качествени диференциации на архаичните и примитивни способности, както и на невротичните и по-зрели пластове на личността. По отношение на възгледа за топографията в клиничния опит се опитваме да разчетем и свържем неразбираемото и хаотичното в продукцията на пациента.

Динамичният подход позволява класификацията на психичните феномени, но и проследяването на техните прояви и „движения“. Проявленията на съзнателно равнище са основание за изграждане на хипотези относно мотивите, защитните способности, формирането на симптоми като компромисни образувания, амбивалентността и др.

Икономическият подход се отнася до процесите на катексирание, контракатексирание и дезинвестиране на психичната енергия. Съвсем разбираемо е допускането за тази енергия като необходим лингвистичен конструкт, а не като кинетично явление. Катексисът е основно понятие в теориите на Зигмунд Фройд, обяснявано с понятията за свързване, неутрализация, сублимация и др.

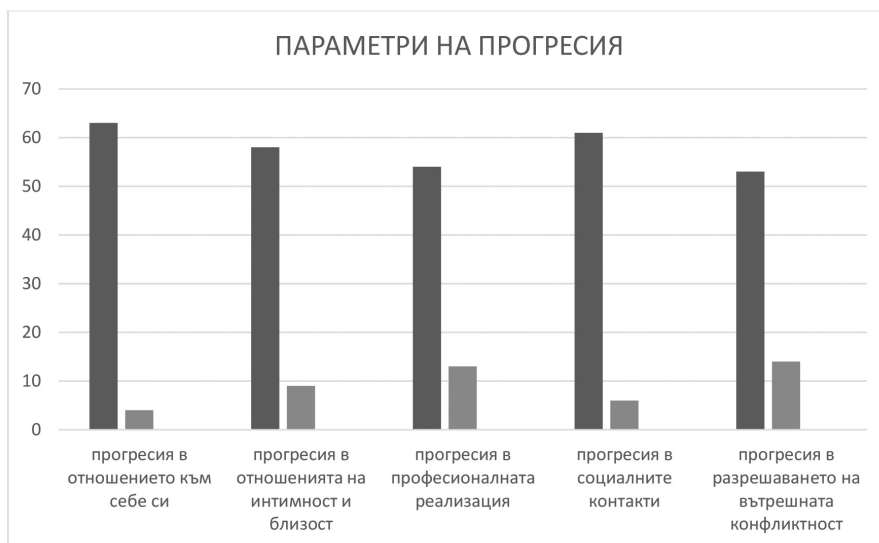
Генетичният подход разглежда възгледите за възникването и развитието на различни психични процеси. Работи с взаимовръзките между отделните факти и времевите дименсии на миналото и настоящето в рамките на всяка конкретна индивидуална история. Проучва произхода и взаимодействията между отделните травматични събития, генетичните и конституционални фактори, довели до констелирането на даден психичен въпрос.

Структурният подход винаги разглежда статуса на психичния апарат като цяло, неговото ефективно или неефективно функциониране. Изследва устойчивите функционални компоненти в тяхното съотношение и динамично единство. Структурните хипотези се определят в разбирането за връзките между Ид, Его и Суперего, в интраструктурните изменения, в симптомообразуването, метафоризацията, символизациите и др. Проследява регресивните и прогресивните движения и тяхната неизменна динамика.

Адаптивният подход отбелязва взаимодействията между различните аспекти на вътрешната и външната психична реалност на индивида. Изследва свързаността между желанията, мотивите, намеренията и действията с тяхната важна цел – обекта. Проследява трудностите на личността в процесите на приспособяване към останалите, удовлетворителното задоволяване на неговите потребности и пречките и трудностите в този процес. Занимава се активно и с измерването на ефективността на терапевтичната работа, извеждайки конкретни параметри за прогресията или за липсата на такава.

Всички тези метапсихологични гледни точки в тяхното единство дават пълнота и завършеност на всяка клинична картина в психоаналитичната психотерапия. Те коригират, затвърждават и подреждат нашето разбиране за пациента, както и динамичната природа на това разбиране. Не можем да ги разглеждаме поотделно и изолирано, тъй като това би ни лишило от способността да „виждаме“ закономерния ход в проверката на качествените научни и практически хипотези.

С цел представяне на ефективността на метода могат да бъдат посочени някои от линиите на прогресия при нашите случаи след провеждане на психотерапевтичната работа. Някои от тези параметри са показани на Фигура 3.

Фигура 3. Параметри на прогресия на основата на психотерапевтичната работа

При почти всички случаи на основата на продължителния терапевтичен процес наблюдаваме сериозно стабилизиране на самооценката и развиване на адекватно и позитивно идентифициране със себе си при пациентите с невротична личностна структура и организация. При пациентите с гранична структура и организация се забелязват положителна тенденция към осъзнаване на собствените особености и постигане на повече яснота на идентитета. Защитните операции при всички случаи се променят към значително по-ефективни. Социалното функциониране показва по-висока удовлетвореност и успешност. Взаимодействията със значимите други се характеризират с постепенно постигане на по-голяма взаимност и взаимна зависимост. Наблюдава се постигане на повече зрялост и „плътност“ на личността.

Заклучение

Психоаналитичната психотерапия е каузална терапия. В нейната същност е стремежът да се отстранят причините, предизвикали невротичните симптоми и проблеми. Основната ѝ база е разрешаването на детската невроза, стояща в ядрото на възрастната невротичност. Основното очакване е, че преработването на вътрешната конфликтност, на травматичните и неприемливи копнежи, фантазии и желания би довело до отстраняване на нуждата от симптоматични явления.

Психоаналитичната психотерапия има доста сериозни и амбициозни цели. Тя е сцена на сериозна глъбинна личностна промяна. В нея е заложена идеята за динамичния характер на психичните процеси и на промяната. Преструктурирането, към което се стреми, дава нов и различен поглед на пациента и възможност той да преразгледа и напише отново, по съвършено друг начин своя житейски сценарий.

Подобен психотерапевтичен подход е насочен към търсене и провокиране на зрелите аспекти на Егото, към ситуациите, възприемани като опасни, игнорирани и потискани. Той спомага за преоткриване на нови и успешни, устойчиви защитни способности, съдействащи на това пациентът да взаимодейства със старите заплахи по нов, щастлив и успешен начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Клайн, М.** (2002). *Любов, завист, благодарност*. София: ИК Лик.
- Крумова-Пешева Р.** (2013). За хистерията и хистрионната личностна организация, *Клинична и консултативна психология*, 2(16), 19–24.
- Крумова-Пешева Р.** (2014). Психоаналитичната психотерапия в институционалната практика, *Сборник научни доклади от VII Национален конгрес по психология*, 1113–1118.
- Крумова-Пешева Р.** (2015). Дефиниции и рedefиниции на пациентите в психоаналитичната психотерапия, *Клинична и консултативна психология*, бр. 1 (23), 49–53.

- Фройд, А.** (2000). Егото и защитните механизми. София: ИК Лик.
- Фройд, З.** (1990). Въведение в психоанализата. София: Наука и изкуство.
- Фройд, З.** (1991). Методика и техника на психоанализата. София-Плевен: Евразия-Абагар.
- Фройд, З.** (1991). Психология на сексуалността. София: ИК Христо Ботев.
- Фройд, З.** (1992). Автобиография. София: Наука и изкуство.
- Фройд, З.** (1992a). Отвъд принципа на удоволствието. София: Наука и изкуство.
- Фройд, З.** (1993). Детската душа,. София: Евразия.
- Фройд, З.** (1993a). Неврозите. София: Евразия.
- Фройд, З.** (1993b). Тайната на живота. София: Евразия.
- Фройд, З.** (1993c). Тълкуване на сънищата. София: Евразия.
- Гринсон, Р. Р.** (1994). Техника и практика псеохоанализа. Воронеж: НПО МОДЭК.
- Кернберг, О. Ф.** (1998). Агресия при расстройствата личности и перверсиях. Москва: ИК Класс.
- Тэхэ, В.** (2001). Психика и ее лечение: психоаналитический подход. Москва: Академический проект.
- Юдина, А. А.** (1995). Знаменитые случаи из практики психоанализа. Москва: Port-Royal.
- Bibring E.** (1953). The mechanism of depression. In: *Affective disorders*. NY. International University Press, pp. 13–48.
- Bleuler, E.** (1910). Vortrag uber Ambivalenz. *Zentralblatt fur Psychoanalyse* (1), 266.
- Bollas, C.** (1983). Expressive uses of the countertransference. *Contemp. Psychoanal.* 19: 1–34.
- Brenner, C.** (1976). *Psychoanalytic Technique and Psychic Conflict*. New York: International Universities Press.
- Burlingham, D.** (1967). Empathy between infant and mother. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 15: 764–780.
- Compton, A.** (1985). The concept of Identification in the work of Freud, Ferenczi and Abraham. *Psychoanal. Quart.*, 54, 200–233.
- Erikson, E. H.** (1956). The problem of ego identity. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* pp. 56–121.
- Fairbairn, W. D.** (1994). *Psychoanalytic studies of the personality*. London: Routledge.
- Federn, P.** (1945). *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: W.W. Norton.
- Ferenczi, S.** (1950). On the technique of psycho-analysis. In: *Further Contributions to the Theory and the Technique of Psychoanalysis*. London. Hogarth Press. P. 177–189.
- Frank, J. D.** (1959). The dynamics of the psychotherapeutic relationship. *Psychiatry*(22), 17–39.
- Freud, S.** (1958). On beginning the treatment. *Hogarth Press*(12), 123–144.
- Freud, S.** (1958a). The dynamics of transference. *Hogarth Press*(12), 99–108.
- Freud, S.** (1990). *On Metapsychology*. London: Penguin Books.
- Glover, E.** (1947). *The Technique of Psychoanalysis*. London: Bailliere, Tindall & Cox.
- Greenberg, J. R., Mitchel, S. A.** (1983). *Object Relations in Psychoanalytic Theory*. Chicago: Harvard University Press.
- Greenson, R. R.** (1960). Empathy and its vicissitudes. *Internat. J Psychoanal.*(44), 418–424.
- Hartmann, H.** (1964). *Papers on Psychoanalytic Psychology, The Psychological Issues*. New York: International Universities Press.

- Hinshelwood, R. D.** (1994). *Clinical Klein*. Free Association Books.
- Jacobson, E.** (1964). *The Self and the Object World*. New York: International Universities Press.
- Kernberg, O. F.** (1972). Early ego integration and object relations. *Ann. New York Acad. Sci.*, 193, 233–247.
- Kernberg, O. F.** (1980). *Internal World and External Reality*. New York: Jason Aronson.
- Klein, M.** (1950). *Contributions to Psycho-Analysis 1921–1945*. Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis.
- Klein, M.** (1963). *Our Adult World and Other Essays*. London. Heinemann Medical Books.
- Knight, R. P.** (1940). Introjection, projection, and identification. *Psychoanal. Quart.*(9), 334–341.
- Kohut, H.** (1984). *How Does Analysis Cure?* Chicago: University of Chicago Press.
- Langs, R.** (1973). *The Technique of Psychoanalytic Psychotherapy* (Vol. 1). New York: Jason Aronson.
- Laplanche & Pontalis** (1988). *The Language of Psychoanalysis*. Karnac Books.
- Loewald, H. W.** (1960). On the therapeutic action of Psychoanalysis. *Internat. J. Psycho-Anal.*(41), 16–33.
- Nemiah, J. C.** (1975). Denial revisited. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 26(3), 140–147.
- Rangell, R.** (1954). Similarities and differences between psychoanalysis and dynamic psychotherapy. *J Amer. Psychoanal Assn.*(2), 734–744.
- Rapoport, D.** (1953). On the psycho-analytic theory of affects. *Internat. J Psycho-Anal.* (34), 177–198.
- Riviere J., Klein M., Hainmann, P., Isaacs, S.** (1952). *Developments in Psychoanalysis*. London. Hogarth Press.
- Schaffer, N. D.** (1982). The borderline patient and affirmative interpretation. *Bull. Menn. Clinic.* (50), 148–162.
- Schwartz, F.** (1981). Psychic structure. *Internat J Psycho-Anal.* (62), 61–72.
- Sifneos, P.** (1973). The prevalence of “alexithymic” characteristics in psychoanalytic patients. *Psychother. & Psychosom* (22), 255–262.
- Strachey, J.** (1934). The nature of the therapeutic action in psycho-analysis. *Internat. J Psycho-Anal.* (15), 127–159.
- Tehka, V.** (1974). What is psychotherapy? *Psychiatria Fennica* (5), 163–170.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Психология
Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Psychology
Volume 107

КЛЮЧОВИ ПОЗИЦИИ И ПЛАНИРАНЕ НА ПРИЕМСТВЕНОСТТА В ОРГАНИЗАЦИИТЕ – СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ

ВИХРА НАЙДЕНОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
vihranaydenova@yahoo.com

Вихра Найденова. КЛЮЧОВИ ПОЗИЦИИ И ПЛАНИРАНЕ НА ПРИЕМСТВЕНОСТТА В ОРГАНИЗАЦИИТЕ – СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ

Студията представя съвременните тенденции в управлението на приемствеността (*succession planning*), както и как се дефинират ключови позиции и защо това е важно за организациите. Представени са примери за успешно провеждане на управление на приемствеността и как това се свързва с управление на риска, управление на талантите и дефинирането на заместници, както и какви са разликите между тях. Показан е пример за комуникация на програма, както и създаване и провеждане на обучение на тема „Управление на таланта и на приемствеността“ като начални и много важни стъпки за стартирането на тези важни процеси в международни организации. Представена е ключовата роля на специалистите по организационна психология и управление на човешките ресурси за създаването на индивидуални планове за обучение и развитие на приемниците и талантите в организациите.

Ключови думи: управление и развитие на приемствеността, ключови позиции, таланти, индивидуален план за развитие

Vihra Naydenova. KEY POSITIONS AND SUCCESSION PLANNING IN ORGANIZATIONS – CONTEMPORARY TENDENCIES IN ORGANIZATIONS

The article presents contemporary tendencies in organizational succession planning, how key positions are defined and why these processes are important for the organizations. Presented

are good examples of succession planning and how is it connected to risk management, talent management and definition of deputy managers, and what are the differences. Introduced is an example of communication of succession planning and talent management process, and also creation and implementation of a training on „Talent management and succession planning for managers“ as very important steps in starting of the processes in international organizations. Presented is the key role of organizational psychologists and human resources experts in creation of individual development plans for the employees.

Key words: succession planning, key positions, talent management, individual development plan

Въведение

Настоящата студия има за цел да опише съвременните тенденции в планирането на приемствеността в организациите или целенасочения избор и подготовка на подходящи служители за заемане на ключови длъжности. Изборът на така наречените „наследници“ (*successors*) за важни за организацията позиции става чрез преценката на тяхното настоящо и минало трудово представяне, както и чрез наблюдението и регистрирането на потенциала им за бъдещето – за по-комплексни отговорности, задачи и роли в организационен контекст. Също така студията ще въведе понятието „ключова позиция“ в организациите – нейните основни характеристики и дефиниции. Особено важно за съвременните организации е не само да преценят кои са наследниците (*successors*) на ключовите позиции, но и за тях да бъде създаден индивидуален план за обучение и развитие, чрез който те да бъдат по-добре подготвени за бъдещата организационна роля, както и да бъдат развивани лидерските им компетенции, ако бъдещата роля предполага такива.

Какво представлява управлението на приемствеността в съвременните организации (*succession planning*)

Управлението на приемствеността е целенасочен процес от страна на организацията (обикновено планиран от ръководството, организационните психолози, специалистите „Човешки ресурси“) за идентифициране на критичните и особено важни за организацията позиции и целенасочени усилия за развитието на служителите с висок потенциал, които могат в бъдеще да заемат тези позиции. Това е последователен план, насочен към бъдещето, свързан с управлението на таланта, който е свързан с организационната стратегия и цели. Основната идея е организацията във всеки един момент да има подходящи вътрешни кандидати, които да са подготвени за ключовите позиции, които да познават добре организацията, целите, мисията, визията, културата и да са развили най-важните за позицията компетенции по време на своя стаж. При липса на такъв процес и на подходящи вътрешни канди-

дати ще е необходим външен подбор – на външни за компанията кандидати. Недостатъците на външния подбор могат да бъдат например в по-малкото познаване на организацията, нужда от по-дълъг период за интеграция, непознаване на хората и културата и последващо от това по-закъсняло постигане на целите.

За идентифицирането на ключовите позиции е необходимо много добре да се познава организационната структура. Тя е официалният изглед на управленската йерархия и групирането на служителите, отделите и бизнес единиците в една компания. Тя се явява солидна основа за растеж на организацията и за наемане на нови служители. Организационните структури до голяма степен могат да разчитат на ред ключови позиции. Можем да определим кои позиции са решаващи за успеха на организацията чрез поглед върху графиката/визуализацията на организационната структура (Ingram, 2012). Идентифицирането на въпросните ключови позиции в организационната диаграма може да помогне при вземането на решения, свързани с препроектирането, компенсациите и за развитието на служителите.

Управлението на приемствеността се съсредоточава върху няколко основни теми:

- Идентифицирането на ключови позиции и изчисляването кога биха били свободни;
- Определянето и описването на ключови компетенции и умения, които са необходими за заемането на определена роля;
- Обвързване на индивидуалния план за обучение и развитие на приемниците (*successors*) с бъдещите бизнес нужди и развитие, както и със спецификите на отделната личност – силните страни и областите за развитие, които са индивидуални;
- Проследяване на плана за развитие от страна на организационните психолози, експертите „Човешки ресурси“, от самия служител и неговия ръководител или ментор;
- Регистриране и актуализиране на готовността на служителя да заеме ключовата позиция, предвид собственото му развитие по отношение професионални/технически, лични и ръководни компетенции.

Идентифицирането на ключовите позиции е ключово начало за доброто управление на приемствеността (процес по т. нар. *succession planning*). То се случва чрез преглед на всички позиции в организацията и чрез отговор на няколко критерия, които помагат да се определи дали позицията е ключова за организацията, например:

- *Има сериозно влияние чрез решенията, които взима;*
- *От изключително значение е, жизненоважна, за създаване на бизнес възможности и реализирането им;*
- *Ако тази длъжност остане незаета, има риск от загуба на конкурентно предимство;*
- *Изисква много специфична квалификация и солиден практически опит;*
- *Е „хъб“, т.е. място, на което една или няколко функции или процеси се събират;*
- *Рядка или уникална експертиза или знание; изключително оскъдно представена на пазара; много трудно е да се запълни, независимо дали от вътрешни или външни източници;*
- *Ключовата длъжност спомага за постигането на мисията и визията на организацията.*

Също така една позиция би могла да бъде определена като ключова, ако само един настоящ служител може да извършва уникални за дадената организация задължения. Тогава при планирането на приемствеността е важно да си отговорим на въпроси като Кой са тези уникални задължения и защо ги определяме като такива? Има ли друг служител, който може да изпълнява тези отговорности, ако позицията остане незаета? Кой са компетенициите, необходими за изпълнението на тези трудови задължения?. Ако ключовата позиция предполага много специализирано знание и експертиза, тогава следва организацията и ръководството да си отговорят на следните въпроси: Организацията има ли капацитета да проведе необходимото обучение и развитие, за да се набави тава специализирано знание и експертиза? Има ли ограничение откъм експерти на трудовия пазар, които могат да развият тази експертиза? В случай че позицията е рядка на пазара, е добре да се разбере доколко експертизата може да се набави само в тази организация и какви предизвикателства е имало досега с външния подбор на кандидати. Също така е необходимо планиране на приемствеността, ако очакваме в следващите няколко години да се пенсионира служител, който заема ключова позиция. Добре е да се планира неговият заместник/приемник на позицията и да бъде подпомогнат да развие важните за длъжността компетенции. Ключова позиция може да се определи и при наличие на много контакти с вътрешни и външни клиенти, които организацията не може да си позволи да изгуби.

Стратегически важно е при **управлението на приемствеността** организацията/ръководството да си зададе въпроса доколко дадена роля е едновременно стратегически и операционно важна и критична, както и доколко, ако остане вакантна, би имало значителни предизвикателства за целите и осъществяването на приоритетите на компанията. В голяма част от организацион-

те, обикновено висшите мениджърски, както и повечето от средния ръководен състав се определят като ключови позиции, особено ако значимо допринасят за организационните цели.

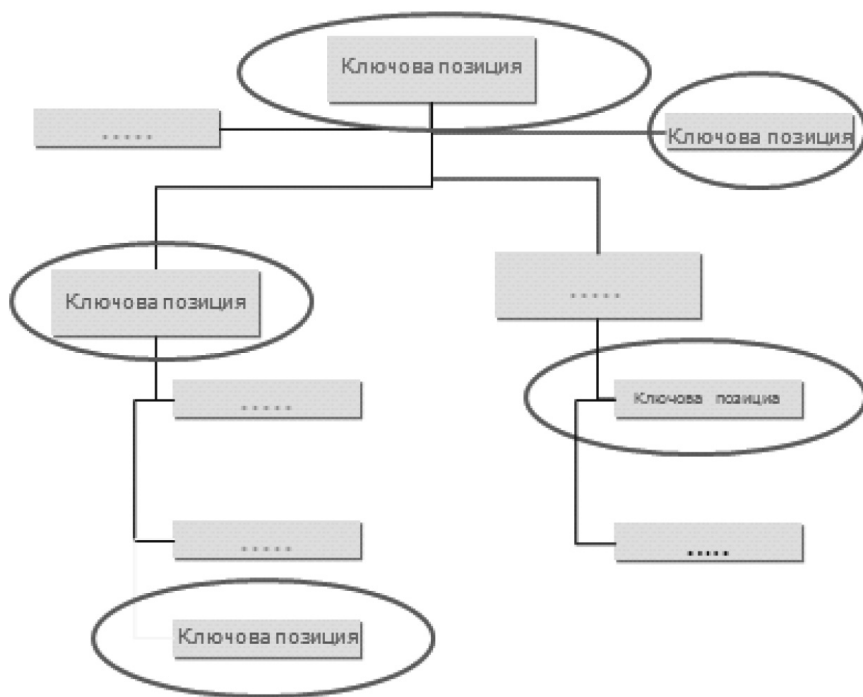
Ключовите позиции се идентифицират, защото, ако останат дълго време незаети, това ще доведе до значителни загуби за организацията, нейното функциониране, както и до загуба на експертно знание. Те могат да бъдат както мениджърски, така и неръководни, но които имат уникална експертиза и/или трудно се намират на настоящия трудов пазар.

Ролята на подготвените организационни психолози, както и на специалистите „Човешки ресурси“ е да подпомогнат бизнес ръководителите в идентифицирането на ключовите позиции и потенциалните приемници и най-вече в планирането на подходящи действия за обучение и развитие, което да е индивидуално фокусирано и съобразено както с личността, така и със спецификите и компетенциите, необходими за бъдещата позиция.

Организационна структура и ключови позиции

Според Дейвид Инграм (Ingram, 2017) е изключително важно при определянето на ключовите позиции подробно да се запознаем с **организационната структура**. Необходимо е да се идентифицират кои позиции в графиката на организационната структура имат голям брой директни подчинени, сравнено с подобни позиции. Дадена линия в графиката, с многобройни двупосочни подлинни показва основните връзки между специфичните отдели или с компанията като цяло. Оказва се, че без тези ключови позиции безброй служители биха останали без насока и ръководство, като това може да породи верижна реакция от ефекти чак до висшия мениджърски еталон.

Също така графиката на организационната структура може да покаже позициите с твърде много директни подчинени, като това позволява да прехвърлите част от мениджърските отговорности на други позиции. За доброто идентифициране на ключовите позиции е необходимо да се определят позициите, намиращи се в основата на организационната графика, които са неделима част от модела на продажбите. Дъното на организационната графика се състои от най-ниските позиции в йерархията на компанията, но цялата организация се уповава и разчита на тяхното трудово представяне. Препоръчително е да се разбере кои позиции от по-долните нива са от особена важност за успеха на компанията, също така дали притежават уникална експертиза и доколко лесно се намират специалисти за тези позиции на настоящия пазар на труда. Пример за организационна организационна структура и очертаване на ключови позиции е посочен на Графика 1.

Графика 1. Визуализация на част от организационна органиграма и посочване на ключови позиции

За да се направи **професионално праниране на приемствеността и идентифициране на ключовите позиции**, е важно да бъдат анализирани длъжностните характеристики и стратегическите приноси на всяка изпълнителска позиция в организационната структура. Позициите на върха са решаващи, осигурявайки насоки и ръководство, които достигат до всяко ниво на организацията. Графиката на организационната структура може да разкрие дали ръководните постове са структурирани максимално ефективно. Например, ако компанията има Главен изпълнителен директор, Главен оперативен директор и Главен финансов директор, но повече от седемдесет процента от екипа на средния мениджмънт отговаря директно пред Главния изпълнителен директор, това може да покаже някои неща – че позицията на Главен изпълнителен директор има ключова подкрепяща роля, но също така, че останалите директори нямат достатъчно отговорности и имат още да се развият като роля и отговорности (Armstrong, 2008, Ingram, 2017). Много важни са и позициите, които служат като линк между различните звена.

Управление на приемствеността и управление на таланта

Организациите трябва да планират как талантът да се превърне в ключов за лидерските или заместническите позиции временно или постоянно. Сред първите автори, които разпознават тази универсална организационна нужда, е Хенри Файол (1841–1925). Четиринайсетте класически точки на мениджмънт на Файол, изложени за първи път през XX век, но популярни и днес, посочват отговорността на мениджмънта към осигуряване на „устойчиво управление на персонала“. Ако тази нужда се игнорира, Файол вярва, че ключовите позиции ще бъдат заети от некомпетентни хора. Управлението на приемствеността е процес, който подпомага устойчивото управление на персонала (Rothwell, 2010).

Една от официалните дефиниции на управление на приемствеността според Уилям Ротвел (2010) е:

Начин на идентифициране на значими управленчески позиции, започващо от нивата на проектния мениджър и супервайзера, разпростиращо се до най-високите позиции в организацията. Управление на приемствеността (УП) също характеризира управленските позиции, осигурявайки максимална гъвкавост в страничните управленски движения и гарантирайки, че колкото по-старши стават ръководителите, толкова повече техните мениджърски умения се увеличават и стават по-близки с висшите организационни цели, отколкото с целите на конкретния отдел.

Доброто **управление на приемствеността** предполага, че в навреме трябва да се изгражда таланта в динамичната бизнес среда. Или накратко, управлението на приемствеността (*succession planning*) се фокусира върху продължаването – ежедневни усилия за изграждане на таланта, и може да включва ролята на мениджъра като ментор, даващ обратна връзка – и подпомагането на индивидите да разкрият потенциала си. Програма за управлението на приемствеността включва съзнателни и системни усилия на организацията, така че да гарантира непрекъснатост на лидерството на ключовите длъжности, да задържи и да развие интелект и капитал от знания за в бъдеще и да окуражи личния напредък. „Плановото управление на приемствеността се проявява, когато организацията адаптира специфичните за нея процедури така, че да осигури идентификацията, развитието и дългосрочното задържане на талантливите индивиди“.

Управлението на приемствеността не трябва да се ограничава изцяло върху мениджърските позиции или ръководенето на персонала. Именно ефективното управление на приемствеността и управленските усилия трябва да адресират нуждата от резерви и индивидуално развитие във всяка работна категория – включваща ключови личности в техническите, продажбените, административните и продукционните сектори.

Според автори като Ротвел дефиницията за управление на приемствеността следва да се разшири до степен дори над мениджърските рангове, да

става все по-голяма и по-голяма, като организациите предприемат активни стъпки за изграждане на отлично трудово представяне и висока ангажираност в работната среда, където вземането на решения е централизирано, ръководенето се разпространява чрез служителите, индивидуални технически знания, натрупани от многогодишен стаж в една корпоративна култура са ключът за „правенето на бизнес“, както и личните взаимоотношения, важни за работата, се предават от напускащите към бъдещите им заместници.

Една от целите на управлението на приемствеността е да осигури съответствие между наличния (настоящия) талант на организацията с нужния (бъдещ) талант. Друга много важна цел на управлението на приемствеността е запазването и развитието на интелектуалното знание в организацията, индивидуалното внимание към приемниците, тяхното надграждане по отношение на компетенции и умения, индивидуалния подход, включването на менторството като ключово за един план за развитие на важен за организацията служител.

Тук много могат да съдействат организационните психолози и специалистите „Човешки ресурси“ при планирането на подходящи активности на работното място, менторска програма, коучинг сесии и адекватни обучения за развитието на бъдещите приемници.

Управление на приемствеността и определяне на заместници

В най-простата си форма управлението на приемствеността е форма на управление на риска. В този аспект прилича на други организационни усилия за управление на риска, като например подsigуряването, че противопожарната система в компютърните кабинети няма да навреди на компютърната техника в случай на пожар, или изолирането на счетоводните задължения, така че да се намали шансът от незаконно присвояване на пари. Главната цел на определяне на заместници е да ограничи катастрофи, произтичащи от внезапни и непланирани загуби на ключови титуляри на работните места – както се случи до голяма степен, когато Twin Towers от Световния център се срива, също и на ниво индивид, когато например Главният изпълнителен директор на McDonald's получил сърдечен удар най-ненадейно (Rothwell, 2011). Планирането на заместници обикновено прави точно това, като се фокусира върху всяка организационна единица – дирекция, отдел или работна група – с молба към мениджърите на всяка единица да идентифицират до двама-трима човека вътре в организацията като възможни заместници.

Планирането на приемствеността е по-комплексен процес, който включва и индивидуалното развитие на идентифицираните заместници, инвестиция в лидерство, структурирано управление на таланта, фокус върху мерките за развитие на работното място на приемниците (участие в проекти, трудни задачи, предизвикателства), определяне на ментор и коуч, както и включването на приемниците в подходящи обучителни програми.

Разграничаване и връзка на управление на приемствеността от управление на таланта

Организациите знаят, че за да успеят във висококонкурентната среда и нарастващата сложност на глобалната икономика, им е необходим най-добрият талант. Наред с разбирането за нуждата от назначаване, развитие и задържане на талантите, организациите са наясно, че те трябва да управляват талантите като важен ресурс, за да постигнат най-високите възможни резултати. Талантите са изключително рядък ресурс, затова трябва да бъде управляван ефективно.

Идеята за управление на талантите не е нова. Преди четири-пет десетилетия тя се е приемала като отговорност на експертите по човешките ресурси и организационните психолози. Днес управлението на таланти е организационна функция, на която се гледа много по-сериозно. Наблягането върху него е неизбежно предвид това, че средно компаниите харчат над една трета от печалбите си за заплати и възнаграждения на служителите си (Development Dimensions International, 2012). Копирането на продукти е възможно, но копирането на висококачествени, силно ангажирани служители е почти невъзможно.

Способността ефективно да се наема, задържа и ангажира талант на всички нива е единственото истинско конкурентно предимство, което компанията притежава. Според определение на Chartered Institute of Personnel Development (CIPD, 2007): „Таланти са тези служители, които могат да повлияят върху представянето на организацията както чрез своя непосредствен принос, така и с демонстриране на високи нива на потенциал в дългосрочен план“.

Още през 1997 г. Маккинзи пише за „Война за таланти“, но често неговите послания са разбирани погрешно, че управлението на талантите е свързано само с привличане, идентифициране и отглеждане на служители с потенциал, пренебрегвайки факта, че е необходимо да се създаде талантски състав на всички нива, за да бъде използван като конкурентно предимство.

Според Алън Робъртсън и Аби Греъм (2005) талантът е съотносим с изключителни постижения, с резултати. Ето защо талантът се дефинира персонално и неточно. По-лесно е да се види кой дава изключителни резултати, а далеч по трудно е да се прозре зад него и да се обясни как го правят тези хора.

Като много термини в областта на човешките ресурси и организационната психология, фразата „управление на таланта“ се използва широко и често е взаимозаменяема с понятия като управление на приемствеността, управление на човешкия капитал, планиране на ресурсите и управление на представянето (Armstrong, 2008, Harvard Business Review, 2009, Rothwell, 2011). Влагането

на усилия и средства в структурирани програми по управление на таланта и управление на приемствеността са ключови за развитието на важните за организацията служители.

Без ограничение от страна на горните нива **управлението на приемствеността** може да се свърже с инвестирането на усилия, време и средства, от които възвращаемостта е вероятно да бъде най-висока – при условие че изпълнението на таланта е отлично, високоинтелигентно или с голям потенциал на всяко организационно ниво. Следователно усилията да се развие талантът, който е стратегически важен за бъдещето на организацията, всъщност означава стратегическо развитие на таланта.

Причини за въвеждане на програма за управление на приемствеността

Управлението на приемствеността следва да бъде свързано със и в подкрепа на организационните стратегически планове на плановете за човешките ресурси и тяхното развитие (Armstrong, 2008, Rothwell, 2010), както и с други дейности по организационното планиране.

Стратегическото планиране е процес, свързан с оцеляването и конкурентоспособността на организацията. Включва формулирането и изпълнението на дългосрочен план, според който организацията може да извлече максимална полза от наличните вътрешни организационни силни страни и бъдещите външни възможности на средата, същевременно минимизирайки влиянието на настоящите вътрешни организационни слаби страни.

За да се реализира един стратегически план, организацията има нужда от талантите си. Без тях стратегическият план не може да бъде реализиран. Следователно разпознаването на лидерството и приемствеността са критично важни за успешното прилагане на организационната стратегия. Ключово е вниманието към програмите за развитие на талантите и за управление на приемствеността.

Важно е също така да се отговори по-пълно на въпроса какви са причините и ползите дадена организация да трябва да има систематизирана програма за управление на приемствеността. За тази цел Уилям Ротвел провежда изследване в няколко организации и в Таблица 1 са представени най-главните причини (Rothwell, 2010).

Таблица 1. Причини за въвеждане на програми за УП (Rothwell, 2010)
 Указания към участниците от организациите: Използвайте следната скала: 1= Не е никак важно; 2= Не е важно; 3= До известна степен е важно; 4= Важно е; 5= Много е важно

Причини	N	Mean	SD
1. Допринася за изпълнението на стратегическия план на организацията или намаляването на персонала	16	4.38	1.15
2. Справя се с ефектите от програмите за доброволно напускане на служители – като оферти за ранни пенсионни планове и изкупуване на акции на компанията от служители	15	2.13	0.99
3. Помага на индивидите да реализират своите кариерни планове в организацията	16	3.69	1.01
4. Подобрява морала на служителите	15	3.13	1.06
5. Подобрява способността на служителите да реагират адекватно на променящата се външна среда	15	3.07	1.16
6. Свежда бройката на служителите до най-важните	15	1.60	0.74
7. Увеличава извора от таланти на служители, заслужаващи повишение	16	4.56	0.63
8. Идентифицира нуждите от квалификация на служителите, като средство за набелязване на така нужните обучения и развитие на служителите.	16	4.25	0.68
9. Решава кои договори на служители могат да се прекратят без вреда за организацията	15	2.07	1.43
10. Окуражава напредъка на различните групи (по-малките такива или жените) за бъдещите работни места в организацията.	16	3.81	1.33
11. Осигурява повишени възможности за работниците с висок потенциал	16	4.31	0.87
12. Отключва потенциала на интелектуалния капитал в организацията	14	4.07	0.92

Оказва се, че според запитаните участници от няколко организации причините за въвеждане на управление на приемствеността може да бъдат различни, като най-важните са: Допринася за постигането на стратегическия

план на организацията; Осигурява повишени възможности за работниците с висок потенциал; Отключва потенциала на интелектуалния капитал в организацията; Увеличава извора от таланти, заслужаващи повишение; Идентифицира нуждите от квалификация на служителите като средство за набелязване на така нужните обучение и развитие и други важни за развитието на организацията и служителите причини.

Примери от практиката. Въвеждане на матрица на трудовото представяне и потенциала. Създаване на индивидуални планове за развитие

В студията ще бъде представен практически пример за структуриран подход към идентифицирането на таланти в международна организация и как дефинирането на таланти спомага за по-доброто планиране на приемствеността и набелязването и осъществяването на индивидуални планове за развитие на важните за организацията служители.

Фокусът при идентифицирането на ключови длъжности не е върху човека, който заема позицията, а върху задълженията, задачите и отговорностите, които са значими за постигане на бизнес целите. Но има връзка между **ключови длъжности и таланти**.

Фокусът върху **идентифицирането на таланти** е върху отделни хора, които чрез комбинацията от знания, умения, поведения и ценности са значими за постигане на бизнес целите. Когато се прави преглед на талантите, може да се окаже, че талант заема ключова длъжност или да бъде подготвен в бъдеще като заместник или приемник на тази ключова длъжност.

Процесът по идентификация и управление на талантите стартира с комуникация и семинари с мениджърите в организацията. Първоначално се комуникира до мениджърите стартирането на структуриран процес по **оценка на потенциала**, която се извършва в допълнение на оценката на трудовото представяне.

Наличието на **оценка на потенциала и оценка на трудовото представяне** са ключови за определянето на талантите в организацията. Създаването на този системен процес и информация ни позволява да допълним процеса на управление на приемствеността с по-добри данни за талантите, които можем да подготвим за ключовите позиции.

До ръководителите беше изпратена обща информация с разликите между оценката на трудовото представяне и тази на потенциала, като например:

Оценката на трудовото представяне е свързано с:

- миналите и настоящи постижения по отношение на целите и задачите;
- степента на принос към организационните цели;
- нивото на компетенции.

Оценката на потенциала се отнася до **бъдещите** способности за успешно развитие в нови роли, които са по-сложни, по-отговорни, включително и висши управленски позиции.

Талантът е комбинация от високо трудово представяне и висок потенциал. Това означава, че служителят, идентифициран като „талант“, не само върши добре своята работа сега, но и демонстрира поведения, притежава умения и знания, които са необходими за доброто представяне на следващо йерархично ниво или на друга по-отговорна и комплексна позиция.

За улеснение на ръководителите е визуализирана матрицата трудово представяне/потенциал, където е представена нагледно връзката между трудовото представяне и потенциала.

Таблица 2. Матрица за определяне на потенциала и трудовото представяне на служителите

Обикновено в големите компании „талантите“ са около 10-15% от всички служители. Много важно е да се набележат правилните мерки за обучение и развитие според мястото на служителя в матрицата. В съвременните организации служителите се учат и развиват от различни дейности (*on the job*) на „**работното място**“ – ротации, трудни задачи, предизвикателни проекти, нова роля, хоризонтално развитие или **от взаимоотношения** – от ментор, коуч, от

непрекъснатата обратна връзка от колеги и ръководител, както и от **класически форми на обучение** в организациите – онлайн обучения, тренинги в класната стая, четене, участие в семинари, уъркшоупи и други. Във втората таблица са представени различни мерки за развитие на идентифицираните служители според мястото, в което се намират в матрицата за развитие на таланти. При планирането на приемствеността ще ни помогне много информацията от процеса по идентифициране и развитие на таланти, защото ще имаме подготовка и набелязани мерки за много от потенциалните приемници/заместници на ключови позиции.

Как да развиваме идентифицираните таланти?

ПРЕДСТАВЯНЕ	<ul style="list-style-type: none"> Обучение в компетенции Активно участие в конференции Да е ментор Проект или задача за прехвърляне на know-how Стъпка по хоризонтала в рамките на длъжностното семейство Функционален коучинг с нови членове на екипа Проучвания 	<ul style="list-style-type: none"> Предизвикателен проект/задача Международен проект или назначение Коучинг/ менторство Лидерска програма/ MBA Работа с висшия ръководен състав Стъпка по хоризонтала, или вертикала Участие в стратегически и/или кросфункционални проекти 	<ul style="list-style-type: none"> Предизвикателен проект Международен проект или назначение Работа с Членове на Борда Участие или водене на стратегически проекти Стъпка по вертикала
	<ul style="list-style-type: none"> Обучение в компетенции Посещение на конференции Коучинг Учене от ролеви модели 	<ul style="list-style-type: none"> Програма за формиране на компетенции или умения Работа с местния мениджмънт Проект, с който да се разшири опита Стъпка по хоризонтала Коучинг/ менторство 	<ul style="list-style-type: none"> Предизвикателен проект/ задача Международен проект или назначение Коучинг/ менторство Лидерска програма Работа с висшия ръководен състав Стъпка по хоризонтала, или вертикала Участие в стратегически проекти
	<ul style="list-style-type: none"> Смяна на ролята/ позицията Работен план за подобряване на трудовото представяне Програма за формиране на компетенции или умения 	<ul style="list-style-type: none"> Коучинг за подобряване на трудовото представяне Смяна на ролята/ позицията Програма за формиране на компетенции или умения 	<ul style="list-style-type: none"> Менторство Коучинг за подобряване на трудовото представяне Смяна на ролята/ позицията Програма за формиране на компетенции или умения
	ПОТЕНЦИАЛ		

Таблица 3. Възможни мерки за обучение и развитие на различните служители според мястото им в матрицата

Важно е на ръководителите да бъде комуникирано какви компоненти включва **Оценката на потенциала**, като:

- *Оценка на потенциала въз основа на ключови компетентности (интелектуална гъвкавост, себепознание и способност за изграждане на взаимоотношения, способност за промяна, способност за постигане на високи резултати);*
- *Оценка на цялостен потенциал;*
- *Готовност за развитие.*

Способността за постигане на високи резултати включва наблюдението и оценката доколко поведението на служителите се характеризира с:

- постигане на амбициозни цели и стандарти за качество;
- постигане на резултати дори при тежки условия;
- постигане на резултати дори в случаи на непознати и нови проблеми и ситуации;
- мотивиране на останалите за постигане на резултати, засилване на приноса им и вдъхновяване за действие.

Ръководителите следва да направят и **Оценка на цялостния потенциал** на своите служители, като могат да се различат например три нива, както готовността за развитие (веднага, след една или две години или в рамките на три-пет години):

- добро ниво на потенциал;
- много добро ниво на потенциал;
- отлично ниво на потенциал (има потенциал и амбиция да се развие в значително по-сложни и комплексни роли (2 или повече йерархични нива) вертикално, между различните отдели или на международно ниво).

Тук е представена част от писмената обратна връзка от проведените семинари за над 200 ръководители на тема „Управление на таланта и на приемствеността“ в организацията, които бяха попитани какво ще направят в бъдеще в резултат на обученията:

По-добра осъзнатост и фокусирано ще работя върху развитието на талантите в екипа си; Нови и предизвикателни задачи.

Управлението на талантите като част от бизнеса – адекватният подход при различните хора. Правилото 70-20-10.

Умението да задържам талантите; не само да ги откривам.

Да намеря таланта в екипа и чрез таланта да развивам общата ангажираност и култура на целия екип.

Да изисквам и изследвам обратната връзка на служителите; Да изслушвам мнението; Да идентифицирам талантите.

Устойчивото развитие на една организация зависи от устойчивостта на хората.

Навременната комуникация и осъществяването на обучения на тема „Управление на таланта и на приемствеността“ са само началото на създаването на структурирани процеси, които да подпомогнат организацията, ръководителите и служителите в постигането на организационните цели и приоритети.

Дефинирането на ключови позиции, управлението на приемствеността и таланта са от ключово значение в динамичния и глобален свят, в който оцеляват и се развиват компаниите, които обръщат внимание на развитието на своите служители. Ролята на организационните психолози и експертите „Човешки ресурси“ е ключова за подпомагането на бизнеса по отношение стратегията за хората, техния подбор, развитие, ангажиране и задържане в организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Робинсън, А., Греъм А.** (2005). Управление на таланта, АМАТ-АХ.
- Armstrong, M.** (2008). *Strategic human resource management*. Chapter (15), Talent Management Strategy.
- CIPD Chartered Institute of Personnel Development** (2007). *Talent management book*. CIPD press.
- Development Dimensions International Inc.** (2012). *Nine Best Practices for Effective Talent Management*, MMVI.
- Harvard Business Review** (2009). *Управление на таланта*. София.
- Ingram, D.** (2017). *How to Identify the Key Positions That Support the Organizational Structure*. <http://smallbusiness.chron.com/identify-key-positions-support-organizational-structure-20633.html> (посетено 04.2017).
- Rothwell, W.** (2011). *Effective Succession Planning* (4th ed.). Amacom, USA.

